

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2017, № 3 (79)**

3 /2017

ISSN 1814-6961

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-
Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю.
Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов, У. Фиерман
(АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төлєнова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**Тарих теориясы
Теория истории
Theory of History**

З.Е. КАБУЛЬДИНОВ

Об усилении миссионерской политики царизма
в Казахстане в 80-е годы XIX века.....5

К. УСКЕНБАЙ

Некоторые вопросы истории изучения проблем эволюции
власти в Ак-Орде (Восточном Дашт-и Кыпчаке)
в XIII – начале XV века.....16

**Тарих толқынында
В потоке истории
In the Stream of History**

Б.С. БОРАНБАЕВА

Бөкей губерниясындағы ашаршылық (1920-1922 жж.).....22

А.С. ЖАНБОСИНОВА, Е. КОЗАЧЕНКО

«Живыеголоса»истории Усть-Каменогорска.....29

**Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies**

Н.Н. ҚҰРМАНАЛИНА

Тәуелсіз Қазақстандағы қазақ-жоңғар күресінің зерттелу мәселелері.....37

А.Ш. БИМЕНДИЕВ

Геральдические символы кочевой элиты:
источниковедческий и идеологический аспекты.....52

**Этнология, археология және ескерткіштану, музейтану
Этнология, археология и памятниковедение, музееведение
Ethnology, Archaeology, Monument Studies, and Museology**

Т. БОЛСЫНБЕК

Жиде ағашы және оның қазақы тұрмыста алатын орны.....64

Г.С. ДЖУМАБЕКОВА, Г.А. БАЗАРБАЕВА

Ороли металлического сосуда – казана в казахской культуре.....70

Т.Н. ЛОШАКОВА

Токсанбай коньсындағы үй салу дәстүрлерінің мәдени
тиістілігі мәселелері.....80

Ж. ҚҰРМАНҚҰЛОВ, Ж. УТУБАЕВ

Некоторые итоги исследования на городище Чирик Рабат.....90

**Тарих және тұлға
История и личность
History and Person**

Ұ. АХМЕТОВА

Қаражігіт Бектауұлының қоғамдық-саяси қызметі (1752-1835 жж.).....101

**«Алаш» қозғалысына 100 жыл
100-летие движения «Алаш»
100th Anniversary of the 'Alash' Movement**

Р.Ж. БАЙДАЛЫ, М.Ж. БЕКМАҒАМБЕТОВА

Айдархан Турлыбаев – деятель алашского движения.....112

**Тарих және тарихшы
История и историк
History and Historian**

Д.С. БАЙГУНАКОВ, Г.Е. САБДЕНОВА

Есмағамбетов К. Л. – кәсіби тарихшы.....121

А. АХМЕТ

Тарихтың зерделізгері.....129

**Жас ғалымдар зерттеулері
Исследования молодых ученых
Researches of Young Scholars**

Ы.Қ. ОМАРБАЕВ

1960-1980 жж. Қазақстан қоғамының мәселелеріндегі
паспорттық жүйенің көрінісі: қылмыс, шетелге бару және т.б.....136

Р.Е. ОРАЗОВ

Сыздық Сұлтанның Бұқар хандығындағы орыс
отаршылдарымен жүргізілген соғыстары.....147

Ж. УТУБАЕВ, М. СУЮНДИКОВА

Бұланды (Баланды) кешенінен табылған антропоморфты
және зооморфты мүсіншелер.....164

**ТАРИХ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ИСТОРИИ
THEORY OF HISTORY**

УДК 94(574).06/07

З.Е. Кабульдинов¹

¹ Директор Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н., профессор,
г. Алматы, Казахстан

**ОБ УСИЛЕНИИ МИССИОНЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА
В КАЗАХСТАНЕ В 80-е ГОДЫ XIX ВЕКА**

Аннотация

В этой статье автор рассматривает одну из малоизученных проблем отечественной истории – создание в 1881 году Киргизской духовной миссии на территории Семипалатинской области. Тогда царизм сделал ставку на христианизацию казахов, в первую очередь, Семипалатинской области, давшей самое большое количество джатаков. Но в силу ряда объективных и субъективных причин этому плану не было суждено осуществиться, и поэтому большая часть казахского населения Тобольской и Томской губерний, сопредельных с ними Акмолинской и Семипалатинской областей на всем протяжении нового времени продолжали исповедовать ислам сунитского направления ханафитского мазхаба. Со стороны казахских мусульманских лидеров края и рядовых степняков было встречено жесткое противодействие миссионерской политике Российской империи. Работа подготовлена на основе письменных и архивных источников.

Ключевые слова: миссия, стан, христианизация, неофит, царизм, православие, ислам, губерния, мулла

С 1731 года начался постепенный процесс приведения казахов в реальное российское подданство с последующей ликвидацией казахской государственности. Он затянулся на десятилетия в виде поэтапной и изощренной колониальной политики Российской империи с разнообразным арсеналом: подкупы, угрозы, физическое устранение национальных лидеров, аресты, строительство линии военных крепостей, выдача жалованья казахским властелинам и их «назначение», задабривания степняков грамотами и медалями, одностороннее выдвижение пограничной линии, разделение крупных этнополитических объединений (жузов) на части, организация неэквивалентной торговли, взятие аманатов, сознательное увеличение численности казахских ханов в каждом из жузов, внедрение института платных осведомителей и лазутчиков из числа самих же степняков и т.д.

В своей колониальной политике царская администрация большое внимание уделяла и христианизации кочевого и полукочевого казахского населения, видя в этом чуть ли главный путь, способный сделать из степняков настоящих верноподданных и законопослушных граждан Российской империи [1, с.41-42].

В XVIII веке царизм действенных мер по христианизации коренного населения не предпринимал, даже наоборот, желая привлечь казахов на свою сторону «помогал» им в распространении ислама. В частности, во второй половине XVIII века Екатерина II «в целях удержания их в подданстве и закрепления прочными узами с ... державой... в числе мер прибегло к обоюдоострому оружию, решив среди киргиз, мусульман только по имени, насаждать магометанскую грамотность, заводить на казенный счет места мусульманского богослужения и дать им ученых мулл из татар – благодаря чему здесь

упрочился ислам и татаризм, противные по самой сущности своей русской культуре, гражданственности и православию...» [2, с.454].

Эта политика объяснялась рядом причин, во-первых, желанием царского правительства связать казахов прочными узами с Россией. При этом в Степь посылались благонадежные татарские муллы. Во-вторых, так власти рассчитывали ограничить связи степняков со среднеазиатскими мусульманскими центрами. В-третьих, такие меры, по мнению властей, должны были способствовать усмирению воинственного нрава кочевников. По всей границе с Казахской степью за государственный счет возводились мечети. Как правило, они строились при укреплениях как по инициативе властей, так и по просьбе ханов, султанов и старшин. При мечетях функционировали небольшие медресе. Открывались типографии для издания книг на арабском языке.

Но, как известно, политическая и социально-экономическая ситуация в казахских жузах к началу XIX века начала кардинально меняться, чему в немалой степени способствовали такие общеизвестные факторы как: ликвидация ханской власти в Казахстане; усиление позиции царизма на мировой арене как в военном, так и политическом и экономическом отношениях и т.д.

Поэтому с начала 20-х годов XIX века царская администрация, хорошо осведомленная о социально-экономическом, культурном состоянии казахской степи, предпринимала определенные меры, направленные для упрочения позиции русской православной церкви в районах, подконтрольных царизму. И не случайно, что один из основных юридических документов, регламентирующих жизнедеятельность казахов Среднего жуза «Устав о сибирских киргизах» от 1822 года, никак не мог обойти этот вопрос. К примеру, в п.244 «Устава...» была не случайно дана следующая установка: «Поелику вера киргиз-кайсаков по сие время, в сущности, более языческая, нежели магометанская, то представляется надежда к обращению многих из них в христианство...». И для проведения в жизнь этого замысла необходимо было, чтобы областное начальство «испросила особенную в степь миссию, с тем, дабы действовала она одними уверениями и убеждениями без малейшего принуждения» [3, с. 419]. И если местным представителям царской администрации удавалось в каком-нибудь округе обратить в христиан до 1000 человек, то областное начальство обязано было «испросить пособия к постройке там церкви и постановление местного начальства» [3, с. 420]. Предполагалось, что священники должны были учреждать школы для обучения казахских детей «закону, чтению, письму и первым правилам арифметики», одним словом – способствовать и просветительской миссии. Но, к сожалению, этому не было суждено сбыться, так как в условиях практически мононационального состава казахских внешних округов немыслимо было говорить о появлении «очага» христианства.

Поэтому до середины XIX века темпы христианизации казахов были не совсем значительными: к примеру, на территории Омской области было всего 25 крещеных казахов, Томской губернии – 4 и Тобольской – 66 [4, с. 161].

Активизация перехода казахов в православие происходила в начале XIX века, когда в приграничных с Россией Младшим и Средним жузами начался голод. А следующий всплеск миссионерской политики царизма приходится на 40-60-ые годы XIX века [5] и связана она была с жесткими запретами царизма ни под каким видом не пропускать жителей Акмолинской и, по преимуществу, Семипалатинской области в районы крестьянских селений Тобольской и Томской губерний в силу якобы «участившихся случаев конокрадства» [6, с.396 об.].

Тогда принятие казахами христианства было одним из доступных и легких способов «законного» проникновения их на территории плодородных и малозаселенных сопредельных внутренних российских губерний.

Среди других мотивов, склонявших казахов принимать православие, было предоставление неопитам ряда льгот и привилегий. Например, полное освобождение

от государственных податей, если к моменту перехода в православие ими не уплачивалась кибиточная и другие виды податей в местах своих причислений [6, с. 9-10 об.].

В этом случае казахи могли «не испрашивать разрешения» от своих степных обществ на получение от них увольнительных свидетельств» [7, с.142 об.]. Последнее обстоятельство позволяло абсолютному большинству казахов, переходивших в православие, скрывать не только действительные места своих кочевий, но и представляться лицами, никогда не уплачивавшими государственных податей [6, с. 9-393 об.]. А царизм, естественно, желая иметь как можно больше крещеных номадов, был вынужден закрывать глаза на всевозможные их уловки.

Принявшие христианство скотоводы представляли, как правило, социальные низы традиционного казахского общества, и преимущественно – джатаков. И первое, что они преследовали, было желание поправить свое материальное положение за счет денег, льгот и плодородных пастбищ. Об этом, кстати, свидетельствуют, например, данные за 20 февраля 1868 года Совета общего областного Управления сибирскими киргизами: «...известно, что все принявшие до сих пор православную веру киргизы принадлежат к числу бедняков, кочующих вблизи линии, следовательно, вблизи русских поселений, и нет между ними ни одного зажиточного. Поэтому не подлежит сомнению, что движимую силою в перемене религии было не убеждение в несостоятельности исповедуемой религии, а по преимуществу какие-либо материальные расчеты...» [8, с. 12 об.-13]. Об этом отмечает и один из исследователей быта новокрещенных степняков Крафт: «...новокрещенные из киргизов принадлежат обыкновенно к беднейшему классу людей, снискивающих пропитание работами в городах и русских селениях» [9, с.31].

Именно на такую категорию местного населения сделал царизм ставку в своей христианизаторской миссии, о чем свидетельствует слова одного из известных и ярких сторонников этого процесса генерал-губернатора Степного края Г. Колпаковского: «...если православная церковь протянет руку помощи этим отверженным мусульманского мира, то в самом непродолжительном времени они образуют многочисленные и зажиточные селения, вокруг которых сгруппируются постепенно и прочие небогатые киргизы, утомленные борьбою с лишениями, необеспеченностью и опасностями кочевой жизни...» [10, с. 293].

Принятие новой религии обеспечивало казахам не только какие-либо материальные выгоды и «свободу передвижений» в условиях постоянных выселений казахского населения из внутренних губерний, но и позволяло ожидать более терпимого отношения к себе со стороны крестьян, ставших теперь им «единоверцами». По мнению протоиерея Беляева, крестившийся казах «желает видеть в хозяине своем не прежнего хозяина, подчас деспота, а брата, а потому и отношений к себе требует братских. Всякое презрительное слово, в особенности обозвание его «собакою», так обычное на языке казаков, глубоко его оскорбляет. У него является сознание не только того, что он крещенный, но что он – уже русский». Хотя подобное ожидание не всегда исполнялось, так как «не у всех русских в достаточной степени развито чувство религиозного самосознания» [10, с. 287-288].

Конечно же, были и другие причины, побуждавшие казахов принимать новую веру, к примеру, кто-то хотел этим способом избежать наказания за содеянный в степи преступление, проступок или такие, «которые, похитив чужую жену, надеялись, что с принятием новой веры, права первого мужа на его» жену» прекратятся» [11, с. 12 об.-13].

Безусловно, ждатель от них добросовестного почитания христианской веры не приходилось. Об этом свидетельствуют записки известного миссионера, основателя «Киргизской миссии» священника Филарета Синьковского: «...после же крещения при наблюдении за жизнью новокрещенного, приходится видеть в нем крайнее равнодушие

к воспринятой им вере и вследствие этого не охоту в усвоению им христианского вероучения...» [12, с. 2]. Были и такие случаи, когда новокрещенные казахи, находясь на «внутренней стороне», поступали на должность муллы [13, с.9-10].

Поэтому-то и «Временное положение об управлении в степных областях оренбургского и западносибирского генерал-губернаторств» от 21 октября 1868 года не содержало в себе каких-либо положений, закрепляющих собой какие-то определенные достижения в области христианизаторской миссии. К примеру, согласно п. 247 «Положения...» «киргизам, принявшим христианство, дозволяется или оставаться в своих обществах, или прикочевывать к русским селениям в степи, с сохранением предоставленных киргизам прав». Конечно, как и раньше, крещеные казахи оставаться в своих обществах не могли и им, также как и раньше, не оставалось ничего другого как прикочевывать к русским селениям, в том числе и Тобольской и Томской губерний. Новокрещенцы, как и раньше, «если пожелают, могут приписываться к городским и сельским обществам всех наименований, не испрашивая на то предварительного согласия означенных обществ» [14, с.451]. Но зато согласно данному «Положению...» был заложен ряд установок, который позволяет уверенно заявлять, что начался процесс игнорирования интересов мусульманского населения, полного свертывания развития и распространения ислама, как на территории степных областей, так и на территории сопредельных российских округов с компактным проживанием казахского населения [14, с. 458].

Таким образом, мы видим двуединый процесс, когда с одной стороны продолжают создаваться условия для распространения христианства, с другой – шла наступательная акция царизма на позиции ислама. Эти новые веяния можно объяснить тем, что в условиях 40-70-х годов XIX века социально-политическая ситуация в Казахстане резко изменилась: царизм начал проводить открытую колониальную политику после подавления серии национально-освободительных восстаний казахов и смещения от власти чингизидов.

Одним словом, на протяжении второй половины XVIII-начала XIX веков царизм не проводил активную работу по христианизации казахов, даже, наоборот: с целью привлечения степняков на свою сторону ему пришлось даже заниматься внедрением ислама. Некоторый отход от этой политики уже замечен уже с начала с 20-х годов XIX века, когда постепенно изменяющаяся в пользу царизма социально-политическая ситуация позволяет царскому правительству несколько активизировать работу по привлечению казахского населения в христианскую веру, правда, ненасильственными мерами. Активизация перехода казахов в православную веру особенно происходит в 40-60-х годах XIX века, и связываем мы этот процесс с проводимой царизмом политики насильственного выселения казахов из внутренних российских округов, когда переход в православие был одним из главных способов избежать этой высылки. Но проследить точное количество крещеных казахов применительно к изучаемому времени представляет определенную трудность: во-первых, были случаи «сворачивания» из православия; во-вторых, смена фамилии, имен, сословия и распыленность их среди крестьянских, казачьих и мещанских обществ приводило их к слиянию с русским православным населением на территории Тобольской и Томской губерний.

Со стороны традиционного общества лица, принявшие христианство, жестоко преследовались, и их даже убивали. В 1869 г. по инициативе бывшего старшего султана Кунанбая Оскенбайулы состоялся съезд биев на территории Каркаралинского уезда Семипалатинской области, на котором местная знать приняла решение всячески противодействовать деятельности христианских миссионеров. В частности, было рекомендовано лишить крещенных соплеменников защиты казахского обычного права. За грабеж, убийство лиц, изменивших своей вере, уголовную ответственность никто не нес.

Христианизация степных казахов получает новый импульс с 1881 года, когда указом Синода было разрешено открытие Киргизской миссии на основе Алтайской духовной миссии, занимавшейся ранее христианизацией калмыков Бийского округа Томской губернии. Вот как описывает состояние религиозной жизни в казахской степи к моменту открытия новой миссии священник Ефрем Елисеев в своей работе «Записки миссионера Буковского стана Киргизской миссии за 1892 - 1899 гг.»: «...в 1881 году, когда еще магометанство, как черная туча, сплошь покрывало киргизскую степь, а выходцы из Казани – татары, бухарские сарты, персияне и арабы, как хищные коршуны, терзали степных киргиз и злоупотребляли их религиозным чувством, на далекой окраине русского государства, в соседней с Китаем Семипалатинской области, указом Святейшего Синода, была открыта противомусульманская Киргизская духовная миссия» [15, с.3].

Одним из первых миссионеров Киргизской миссии был упомянутый нами Ф. Синьковский, имевший к началу своей деятельности среди казахов большой опыт по христианизации алтайских калмыков [15, с.3].

Киргизская миссия, действовавшая под эгидой Томской епархии, должна была заниматься христианизацией казахов, причисленных к Семипалатинской области [16, с.2-3]. Первоначальным местом пребывания новой миссии был определен город Усть-Каменогорск, некогда относившийся к территории Томской губернии. Создание Киргизской миссии на приграничной территории с Томской губернией, а не Тобольской было неслучайным: на территории первой численность казахского населения было в 3 раза больше чем на второй [17, с.6]. Последнее обстоятельство объясняется тем, что Семипалатинская область на протяжении всего XIX века выделяла рекордное число джатаков и отходников, из которых пополнялось число крещеных казахов [18, с.40]. Во-вторых, часть земель Тобольской губернии состояла из бывших земель северной части Казахского ханства, отторженной царизмом в 1752-1755 годах. Поэтому туда меньше пропускали степняков из-за земельных конфликтов.

Вот как дает сравнительное описание христианизаторской деятельности среди калмыков и казахов Ф. Синьковский: «...там, на Алтае, на первых же порах, я увидел поле, частью уже вполне обработанное, а частью, обрабатываемое ревностными и самоотверженными тружениками благовестия Христова. Здесь же открылось предо мною обширнейшее поле, полное «тернии и волчцев», поле, на которое стопа христианского вероисповедника не ступала и которого апостольское рало не касалось... Там – для ознакомления с религиозною жизнью алтайцев, а равно в разных случаях первоначальной своей деятельности, я находил пособие в среде, как русских, так и крещеных инородцев. Здесь же я в начале встретил или полное незнание русскими киргизских верований, или же религиозный их индифферентизм, который крайне удивил меня, в особенности, во время моих поездок по казачьим поселкам Иртышской линии, а также вверх по рр. Бухтарме и Нарыму...» [19, с. 250].

Фактическое начало деятельности Киргизской миссии, когда реально началось крещение казахов этой организацией, принято считать 13 февраля 1883 года, когда в Усть-Каменогорской крепости был крещен некий казах по имени Елембай, нареченный новым именем Иоанн. По словам основателя этой миссии, этот неопит с детства жил среди русских в селе Красноярском и известен был под именем Иван, так что большого труда привести его в лоно новой религии не стоило [19, с. 252].

В марте 1883 года центр Киргизской миссии был переведен из Усть-Каменогорска в Семипалатинск. Это решение было вызвано, видимо, теми соображениями, что Семипалатинск был в это время одним из крупнейших центров культурной, экономической и политической жизни всего Восточного Казахстана, к тому же – областным центром [20]. Но ввиду некоторого противодействия со стороны губернатора области необходимо было искать новое место для размещения Киргизской миссии. Основателю миссии пришлось совершить поездки по разным казачьим поселениям,

расположенным по течению рек Нарыма, Бухтармы и Иртыша посредством расспросов и личных наблюдений подыскать место, удобное для стана Киргизской миссии, пока не был выбран казачий поселок Буконь. Данное место привлекло миссионеров тем, что буконьские казаки отличались «широким гостеприимством, почтительностью, необыкновенным трудолюбием... и усердием к посещению храма Божьего...» [19, с. 256]. Здесь нельзя не упомянуть активную помощь генерала Г. Колпаковского, что видно из его воспоминаний: «...Я оказал миссионеру (Ф. Синьковскому – З.К.) всякое содействие, какое было только в моей власти: выдал всем киргизам, принявшим православие, денежное пособие и подарки, затем приказал отвести вблизи поселка Буконского участок земли в 600 десятин, дабы новокрещенные могли там поселиться и заняться хлебопашеством, и, наконец, предоставил в распоряжение миссионера несколько земледельческих орудий для распространения между ново крещенными» [19, с. 293-294].

Миссионеры сделали твердую ставку на то, что, по их мнению, во-первых, казахи «все еще те же полуязычники и полумагометане», во-вторых, муллы у казахов «в большинстве, малограмотно, весьма не сильно в магометанском вероучении и, известное при этом своим крайним сребролюбием и вымогательством, не пользуются в народе полным авторитетом, а потому и не в силах нафантазировать свою кочевую паству», в-третьих, миссионеры брали в расчет и то обстоятельство, что казахи «отличаются доверчивым отношением к русским, восприимчивостью к цивилизации, природной особенностью к изучению русского языка» [19, с.257].

Кроме того, миссионеры небезосновательно надеялись на помощь гражданской администрации [19, с. 257]. К примеру, заметную поддержку Киргизской миссии оказывал генерал-губернатор Западной Сибири Казнаков, отмечавший в одном из своих отчетов по Западной Сибири в 1887 году: «...древние основные быта киргизов подверглись значительной ломке под влиянием Временного Положения (1868 года – З.К.) «Об управлении степными областями» ...потеряв опоры в народных обычаях - законах, они стали искать опоры в религии. При таких обстоятельствах я пришел к убеждению, что настала пора для православной церкви воспользоваться благоприятным моментом и выступить с открытой проповедью православия там, где идет тайная пропаганда вероучения Магомета...» [21, с. 42-43].

Для лучшего обучения православной вере молодых казахов, изъявивших желание принять христианство, отправляли в миссионерские станы, где они изучали русский язык, грамоту и основы новой веры [11, с. 218]. Степняки, принявшие православие, оставаясь в степи не могли, так как существовала реальная угроза физического насилия над ними, всевозможных насмешек, издевательств со стороны своих соплеменников [23, с. 13-14]. К тому же нельзя забывать, что сами миссионеры не разрешали крещеным казахам даже временно отлучаться в степь из-за существования опасности» соращения из православия» [24, с. 26].

Царизму приходилось либо раскидывать их по одному - по два по крестьянским и казачьим поселениям, либо образовывать для них особые поселения. Многие крещенные казахи выбирали второй вариант, так переселение в казачье или крестьянское поселения зачастую означало переход в услужение к казачье-крестьянскому населению или открытые издевательства [25, с.103]. А казахи, как мы уже отмечали выше, переменяв веру, хотели изменить и свой социальный статус, требуя от крестьян и казаков уважительного к себе отношения [26, с.4], чего нелегко было им достичь [27, с.16].

Из населенных пунктов, где компактно проживали крещенные казахи-выходцы из Семипалатинской области, можно назвать переселенческие поселки Тюдралы и Черный Ануй Сарасинской инородной управы Бийского уезда Томской губернии, где, к примеру, в 1910 году было сосредоточено более 50 крещенных казахских семейств [28, с. 37].

Образование Сарасинской инородной управы, где большинство составляли крещенные казахи, калмыки, алтайцы, имело свою историю. В начале XIX века, в голодные годы джута казахи Семипалатинской области (тогда еще будущей – З.К.) выезжали из степной стороны Иртыша в русские селения с целью найма на работу к крестьянам разных волостей Алтайского края, в частности сел Алтайское, Смоленское, деревни Каменки, располагавшихся к северу от калмыцких кочевий. Сжившись с русским населением, часть из них крестилась в селах: Уральское, Алтайское, Красный Яр и т.д. Крестьяне выдавали за них своих дочерей и казахи «понемногу русели», сделавшись оседлым населением. «Ясачной комиссией» часть из них была переведена в оседлое состояние с образованием Сарасинского улуса, а до этого они не принадлежали ни к одному из местных обществ. Тогда же была образована Сарасинская инородная управа и принято решение «стянуть сюда всех казахов», проживающих по крестьянским селениям Томской губернии, для чего казахи переселялись туда зачастую принудительно, без их желания [29, с. 73]. Сарасинские казахи, приняв христианскую веру, были вынуждены прекратить всякие связи со своей прежней средой, со степными казахами Семипалатинской области.

Что касается темпов проведения миссионерской деятельности, его результатов, то надо отметить, что они были незначительны. Например, до 1888 году Киргизской миссии удалось крестить всего 9 степняков (5 мужского и 4 женского пола) [30, с.15]. А в 1888 году крестилось 23 казаха, и этот показатель считался одним из самых рекордных за все 80-е годы XIX века [16, с. 2-3]. Эти результаты, хотя и не очень значительные, можно было бы отнести к относительно успешной деятельности миссионеров, если бы не существовало обратного оттока. Новокрещенцы, решив свои «проблемы» на внутренней стороне, часто убегали от православных священников не только одиночками, но и парами: например, только в 1887 году из миссионерского стана Буконь убежали в степь 4 пары молодых крещенных казахов [26, с.8].

Не лишним будет заметить, что такая же ситуация была и по Тобольской Духовной Консistorии, где также были нередки случаи уклонения новокрещенных казахов из лоно православной веры [31, с.1-3]. Как заметил один из представителей Киргизской миссии: «... отыскать ново крещенных в необъятной степи, среди сотен тысяч кочевников также трудно, как и трудно найти кошелек со дна моря...» [26, с.9]. Тем более что степная казахская волостная администрация, заинтересованная в увеличении численности податного населения своих волостей, охотно принимала «возвращенцев», к тому же из лоно чуждой им христианской религии.

Поэтому не случайно, что и материалы Всероссийской переписи населения 1897 года по Томской губернии показали низкий процент казахов, принявших христианство. Всего здесь было зарегистрировано 1283 крещенных казаха или 5,12 % от общего числа казахского населения губернии. Из них 1070 человек или 4,34 % – православных, а остальные старообрядцы. Большая часть их была зафиксирована в Бийском округе Томской губернии (430 казаха) на территории Сарасинской инородной управы – 367 казаха [32, с.73-74].

Активной деятельности Киргизской миссии, по мнению миссионеров, препятствовало ряд объективных и субъективных обстоятельств: во-первых, «природный характер» казахов, во-вторых, кочевой образ их жизни, а также – «их нравы и обычаи, и «распространение и утверждение ислама [19, с.259], с чем трудно не согласиться.

Массовую христианизацию казахов в сопредельной с Томской губернией Семипалатинской области, царизму осуществить не удалось и в силу того, что мало было таких казахов, кто из чисто религиозных побуждений искренне принимал православие. Как уже было отмечено нами, большинство из них, принимая новую веру, преследовали личные, в первую очередь, материальные цели. Кроме того,

царизм не всегда оказывал им материальную помощь для улучшения их быта и хозяйства [26, с.11].

Между носителями православной веры – крестьянами, казаками с одной стороны и крещеными казаками с другой – существовал некоторый «антагонизм» [32, с. 16], что не могло способствовать увеличению числа казахов-сторонников христианства.

Деятельность христианских миссионеров и ограничение позиций ислама вызывали протесты со стороны коренного населения. В конце 80-х-начале 90-х годов XIX века началось мощное движение религиозных деятелей, которые выступили против колониальной миссионерской политики царизма. Одним из них был Беис Хазрет, обратившийся за помощью правительству тогдашней Турции. В 1889 году кочевники Кокчетавского уезда Акмолинской области обратились к царю с просьбой назначить своего муфтия, но получили категорический отказ. Запреты на строительство мечетей привели к тому, что местные жители строили их без разрешения. В 1903 г. в городах Кокчетаве, Петропавловске, Акмолинске, Павлодаре, Семипалатинске были созданы подпольные религиозные организации, куда входили муллы, учителя и студенты. Их деятельность была направлена против религиозной политики царского правительства. Движение возглавили муллы Науан Хазрет (Наурызбай Таласов), Мухамеджан Бекишев, Шаймерден Косшегулов и Смагул Балжанов. Оформление протестных писем занимался студент юридического факультета Санкт-Петербургского университета А. Турлыбаев. В письменных обращениях они просили поддержать влиятельных лиц – Садуакаса Шорманова из Павлодарского уезда, Абая Кунанбаева из Семипалатинского уезда Семипалатинской области и т.д. [33, с.279].

Эти же проблемы были заложены в Каркаралинской петиции. А в 1907 году в Омске на совещании у степного генерал-губернатора обсуждались актуальные проблемы духовной жизни казахского общества, рассматривались требования степняков прекратить деятельность православных миссионеров. Обсуждались вопросы недопущения насильственного удержания в вере и отмены преследования за переход обратно в ислам, предлагалось открыть особый Степной муфтиат [34, с. 4].

Таким образом, до середины XIX царизм проводил достаточно умеренную политику в религиозной сфере, нередко иницилируя распространение даже ислама, руководствуясь своими геополитическими интересами. Тогда вопрос насаждения среди степняков христианской верой остро не стоял. Но к середине XIX века царизм начал проводить достаточно активную политику по христианизации казахов на территории Тобольской губернии и в особенности – Томской губернии. Большая часть крещеных казахов была сосредоточена на территории сопредельной с казахской степью Томской губернии. Более организованный характер этому процессу должно было придать создание на базе Алтайской миссии Киргизской миссии (1881 год), в задачу которой входила христианизация казахов, приписанных к Семипалатинской области. Но в силу ряда объективных и субъективных причин этому плану не было суждено осуществиться и поэтому большая часть казахского населения Тобольской и Томской губерний на всем протяжении нового времени продолжали исповедовать ислам.

Список использованной литературы

1. Тілеке Жеңіс. Шежіре, Ертiс – Баянаула өңірі. – 1 – кітап. – Павлодар: Дауа, Қазақстан, 1995. – 365 б.
2. Чернавский Н.М. Оренбургская епархия в прошлом ее и настоящем: Вып. 1-2 / исслед. Николая Чернавского. – Оренбург, 1900-1902. – 2 т. – (Труды Оренбург. учен. арх. комис.). – Выпуск 2 // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург, 1903. – 1058, XIV с.; 16 л. портр.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: «Санат», 1996. – 656 с

4. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (последняя четверть XVIII- 60-е годы XIX в.). – М.: Наука, 1980. – 279 с.
5. ЦГА РК. Ф.345, оп.1, д.д.1889,1890,1924,1966,1972,1973,1975,1979,1980-1981, 1982, 2010, 2011, 2017, 2018, 2020, 2019, 2021, 2022, 2033, 2034, 2035, 2057, 2283, 2284, 2409, 2416; ЦГА РК. Ф.374, оп.1, д.д.69, 92, 96, 639, 1405, 1560, 1562, 1840, 1974, 4214, 4473, 4474, 4515, 4563, 4989, 5015, 5092, 5199 и т.д.,
6. ЦГА РК. Ф.345, оп.1, д.1889.
7. ГААК РФ (Государственный архив Алтайского края). Ф.2, оп.1, д.12.
8. Завалишин И. Описание Западной Сибири. – Т.3. Сибирско-киргизская степь. – Москва: Издание Общества распространения полезных книг, 1867. – 145 с.
9. Крафт И.И. Сборник узаконении о киргизах степных областей. – Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1898. – 532 с.
10. Протоиерей И. Беляев. Русские миссии на окраинах / Историко-этнографический очерк протоиерея И. Беляева. – Спб., 1903.
11. ЦГА РК. Ф.345, оп.1, д. 2416.
12. Томские Епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – Томск: Томская губернская типография, 1888. – № 11.
13. ЦГА РК. Ф.369, оп.1, д.5380.
14. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. Т.1. // Известия Оренбургского Отдела Императорского Русского Географического общества. – Выпуск И. 17. – Тверь, 1902. – С. 257-524
15. Елисеев Е. Записки миссионера Буконского стана Киргизской миссии за 1892-1899 гг. – СПб., 1900. – 187 с.
16. Томские Епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – Томск, 1889. – № 6.
17. Патканов С. Статистические данные, показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев. – Спб., 1912.
18. Касымбаев Ж.К. Развитие джатачества как следствие социальной дифференциации аула в XIX-нач. XX вв. // Известия АН РК. – 1992. – С. 64-71
19. Русские миссии на окраинах. Историко-этнографический очерк протоиерея И. Беляева. – Спб., 1903.
20. Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718-1917). – Алматы, 1998. – 276 с.
21. ЦГА РК. Ф.64, оп.1, д.436.
22. Азиатская Россия. – Спб., 1914. – Т.18.
23. Отчет об Алтайской и Киргизской миссиях Томской епархии за 1886 год: отчет / Макарий, еп.; В. Вербицкий. – Бийск: Тип. И. Д. Реброва, 1887. – 38, [22] с. – (Краеведческая коллекция).
24. Ельницкий К. Инородцы Сибири и среднеазиатских владений России. Этнографические очерки. – Спб.: издание Д. Д. Полубояринова, 1895. – 135 с.
25. ЦГА РК. Ф.345, оп.1, д.2416.
26. Томские Епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – Томск, 1888. – № 11.
27. ГААК. Ф.4, оп.1, д.3330.
28. Штейнфельд В. Бийский уезд Томской губернии. Топографический, экономический и этнографический очерк уезда / Составил В. Штейнфельд. – Бийск: Тип. «Товарищество», 1910. – 151 с.
29. Горный Алтай и его население. – Т.3. – Вып. 2. Оседлые инородцы Бийского уезда. – Барнаул: Типо-литогр. Гл. упр. Алт. окр., 1900-1902. – (Стат. Отд. при Гл. Упр. Алт. окр.). – 1902. – 28, 73 с.: табл.
30. Томские Епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. – Томск, 1887. – № 10.
31. ГАОО (Государственный архив Омской области) РФ. Ф.3, оп.10, д.16318.
32. ГААК. Ф.3, оп.1, д.516.

33. Кабульдинов З.Е. История Казахстана. – Алматы: Атамұра, 2016. – 320 с.
 34. Патканов С.О приросте инородческого населения Сибири. – Спб. Тип. Импер. Академии наук, 1911. – 210 с.: табл.

References

1. Tileke Zhenis. Shezhire: Ertis-Bayanaulya oniri. – T.1.– Pavlodar: Daya, Qazaqstan, 1995. – 365 b.
2. Chernavsky N.M. Orenburgskaya Eparhiya v proshlom i nastoyashchem. Issledovanie Nikolaya Chernavskogo. – Vyp. 2. // Trudy Orenburgskoy uchenoy arkhivnoy komissii. Orenburg, 1903. – 1058, XIV s., 16 L. portr.
3. Levshin A.I. Opisanie Kirghiz-Kazatskih, ili Kirghiz-Kaisatskih ord i stepey. Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.
4. Bekmakhanova N.E. Formirovanie mnogonacional'nogo naseleniya Kazahstana i Severnoj Kirgizii (poslednjaja chetvert' XVIII- 60-e gody XIX v.). –Moskva: Nauka, 1980. – 279 s.
5. CGA RK. F.345, op.1, d.d.1889, 1890, 1924, 1966, 1972, 1973, 1975, 1979, 1980-1981, 1982, 2010, 2011, 2017, 2018, 2020, 2019, 2021, 2022, 2033, 2034, 2035, 2057, 2283, 2284, 2409, 2416; CGA RK. F. 374, op.1, d.d. 69, 92, 96, 639, 1405, 1560, 1562, 1840, 1974, 4214, 4473, 4474, 4515, 4563, 4989, 5015, 5092, 5199 i t.d.
6. CGA RK. F. 345, op.1, d.1889.
7. GAAK (Gosudarstvennyi arkhiv Altayskogo kraya) RF. F.2, op.1, d.12.
8. Zavalishin I. Opisanie Zapadnoy Sibiri. – T.3. Sibirsko-kirgizskaya step'. Moskva: Izdanie Obshchestva rasprostraneniya poleznykh knig, 1867. – 145 s.
9. Kraft I.I. Sbornik uzakoneniy o kirgizah stepnykh oblastey. – Orenburg: Tipo-litografiya P.N. Zharinova, 1898. – 532 s.
10. Protoierey I. Belyaev. Russkie missii na okrainah. Istoriko-etnograficheskiy ocherk protoiereya I. Belyaeva. – Spb., 1903.
11. CGA RK. F. 345, op.1, d. 2416.
12. Tomskie Eparhial'nye vedomosti. Otdel neoficial'nyi. – Tomsk: Tomskaya gubernskaya tipografiya, 1888. – № 11.
13. CGA RK, f. 369, op.1, d.5380.
14. Dobrosmyslov A.I. Turgayskaya oblast'. Istoricheskiy ocherk. – T.1. // Izvestiya Orenburgskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva. – Vyp. I. 17. – Tver', 1902. – S. 257-524
15. Elisseyev E. Zapiski missionera Bukonskogo stana Kirgizskoy missii za 1892-1899 gg. – Spb., 1900. – 187 s.
16. Tomskie Eparhial'nye vedomosti. Otdel neoficial'nyi. – Tomsk, 1889. – № 6.
17. Patkanov S. Statisticheskie dannye, pokazuyayushchie plemennoy sostav naseleniya Sibiri, yazyk i rody inorodcev. – Spb., 1912.
18. Kassymbaev Zh.K. Razvitie dzhatachestva kak sledstvie social'noy differenciacii aula v 19-n.20 vv. // Izvestiya AN RK, 1992. – S. 64-71.
19. Russkie missii na okrainah. Istoriko-etnograficheskiy ocherk protoiereya I. Belyaeva. – Spb., 1903.
20. Kassymbaev Zh.K. Istoriya goroda Semipalatinska (1718-1917). – Almaty, 1998. – 276 s.
21. CGA RK. F. 64, op.1, d. 436.
22. Aziatskaya Rossiya. - Spb., 1914.- T.18.
23. Otchet ob Altaiskoy i Kirgizskoy missiyah Tomskoy Eparhii za 1886 god.-Biysk, 1887
24. El'nitskiy K. Inorodcy Sibiri i sredneaziatskih vladenyi Rossii. Jetrograficheskie ocherki. – Spb.: izdanie D.D. Poluboyarinova, 1895. – 135 s.
25. CGA RK. F. 345, op.1, d. 2416.
26. Tomskie Eparhial'nye vedomosti. Otdel neoficial'nyi. – Tomsk, 1888. – № 11.
27. GAAK. F.4, op.1, d. 3330.

28. Shteinfel'd V. Biyskiy uезд Tomskoy gubernii. Topograficheskiy, ekonomicheskiy i etnograficheskiy oчерk ueзда. / Sostavil V. Shteinfeld. – Biysk: Tip. «Tovarishchestvo», 1910. – 151 s.
29. Gornyi Altai i ego naselenie. – T.3. – Vyp.2. Osedlye inorodtsy Biyskogo ueзда. – Barnaul, 1902. – 28, 73 s.: tabl.
30. Tomskie Eparhial'nye vedomosti. Otdel neoficial'nyi. – Tomsk, 1887. – № 10.
31. GAOO (Gosudarstvennyi arkhiv Omskoy oblasti) RF. F.3, op.10, d. 16318.
32. GAAK. F.3, op.1, d. 516.
33. Kabul'dinov Z.E. Istoriya Kazakhstana. – Almaty: Atamura, 2016. – 320 s.
34. Patkanov S. O priroste inorodcheskogo naseleniya Sibiri. – Spb.: Tip. Imp. Akademij, 1911. – 210 s.: tabl.

З.Е. Қабылдинов¹

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, т.ғ.д., профессор
Алматы, Қазақстан

**XIX ҒАСЫРДЫҢ 80-ші ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ
МИССИОНЕРЛІК САЯСАТТЫҢ КҮШЕЮІ**

Түйін

Мақалада автор отандық тарихтың аз зерттелген мәселелерінің бірі – 1881 жылы Семей облысының аумағында Қырғыз діни миссиясының құрылуын қарастырады. Патшалық қазақтарды шоқындыруға, ең алдымен, жатақтардың ең басым санын берген Семей облысын, үлкен үміт артты. Бірақ объективті және субъективті себептерге байланысты бұл жоспар жүзеге аспады, міне осыған байланысты Тобыл мен Том губернияларының, олармен шектесіп жатқан Семей облысының қазақ тұрғындарының басым бөлігі жаңа кезеңнің өн бойында ханафиттік мазхабтың сунниттік бағытындағы исламды ұстанды. Өлкенің қазақ мұсылмандары басшылары және қатардағы далалықтар тарапынан Ресей империясының миссионерлік саясаты үлкен наразылықпен қабылданды. Жұмыс жазба және архив деректері негізінде жазылған.

Ключевые слова: миссия, тұрақ, шоқындыру, неофит, патшалық, православие, ислам, губерния, молда

Z.E. Kabuldinov¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Director of the Institute, Doctor of Historical Sciences, Professor,
Almaty, Kazakhstan

**ON STRENGTHENING THE MISSIONARY POLICY
OF TSARISM IN KAZAKHSTAN IN THE 1880-ies**

Summary

In this article the author considers one of the little studied problems of the national history – the creation of the Kirghiz Spiritual Mission in the territory of the Semipalatinsk region in 1881. Then tsarism relied on the Christianization of the Kazakhs, first of all, the Semipalatinsk region, which gave the largest number of jataks. But due to a number of objective and subjective reasons this plan was not destined to be realized and therefore the majority of the Kazakh population of Tobolsk and Tomsk provinces, Akmola and Semipalatinsk regions adjacent to them, throughout the Modern Times period continued to follow the Sunni Islam of the Hanafi madhab. From the Kazakh Muslim leaders of the region

and ordinary steppe inhabitants there was shown a strict opposition to the missionary policy of the Russian Empire. The work is prepared on the basis of written and archival sources.

Keywords: mission, camp, Christianization, neophyte, tsarism, orthodoxy, Islam, province, mullah.

УДК 94(574).02/.08

К. Ускенбай¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
ведущий научный сотрудник Отдела древней и средневековой истории Казахстана и
сопредельных стран, к.и.н.,
г. Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ ЭВОЛЮЦИИ ВЛАСТИ В АК-ОРДЕ (ВОСТОЧНОМ ДАШТ-И КЫПЧАКЕ) В XIII – НАЧАЛЕ XV ВЕКА

Аннотация

Статья посвящена изучению историографии некоторых вопросов истории ханства Ак-Орды (средневекового государства на территории Казахстана). Автор рассматривает основные точки зрения ученых российской, американской и казахстанской научных школ на проблему статуса правящей династии этого государства и степени зависимости или независимости от ханства Золотой Орды. Наиболее предпочтительна, по мнению некоторых цитируемых авторов, точка зрения на эволюционный характер власти ханов Ак-Орды.

Ключевые слова: Ак-Орда, Кок-Орда, Золотая Орда, Восточный Дашт-и Кыпчак, левое крыло, правое крыло, Улус Джучи.

Эволюция власти в Ак-Орде (Восточный Дашт-и Кыпчак или Левое крыло Улуса Джучи), статус правящей династии и их взаимоотношения с властью Золотой Орды специально не рассматривались в историографии, тем не менее, этот вопрос не остался в стороне и обсуждался в историографии с самого начала изучения истории Улуса Джучи.

Впервые о нем говорили российские историки XIX в. Русский историк и нумизмат XIX в. П.С. Савельев одним из первых отмечал обособленность левого крыла или улуса Орда-Ичена (улусы Орда-Ичена и Шейбана по его словам составляли Синюю Орду): *«подчинение Орда-Ичена Большой поволжской Орде было более номинальное... самое управление было независимо и владетель улуса освобожден был от обязательных поездок в приволжскую Золотую Орду... разделение Джучиевой Орды началось со смертью ее родоначальника»* [1, с. 356].

Советские историки также не оставили в стороне этот вопрос. По мнению П.П. Иванова, так называемая Белая Орда (зд.: улус Орды. – К.У.), находилась под властью различных полунезависимых династий, родственных ханам Золотой Орды [2, с. 16]. М.П. Вяткин считал, что если при Бату еще поддерживалось единство улусов, то *«уже со второй половины XIII в. владения сыновей Джучи жили самостоятельной политической жизнью»* [3, с. 70]. По словам А.Ю. Якубовского, *«до начала XIV в. территория Золотой Орды совпадала с теми землями, которые понимали мусульманские источники под термином «Улус Джучи». Однако, – продолжает историк, – с начала XIV в. Улус Джучи распался на два государства – Кок-Орду (зд.: улус Бату. – К.У.) и Ак-Орду (зд.: улус Орды. – К.У.), из которых последняя была в вассальной зависимости от первой... После отделения Ак-Орды термин Золотая Орда применялся*

главным образом к землям Кок-Орды...» [4, с. 261]. М.Г. Сафаргалиев не выделял статус Орды среди других братьев Бату, считая его полусамостоятельным государем, признававшим Батю верховным главой государства и несшего определенную повинность в пользу хана и служившего ему [5, с. 43]. К.И. Петров считал, что улус Орды (Ак-Орда) неправильно считается «неким придатком» Золотой Орды. Ак-Орда и Золотая Орда, в его представлении, с момента образования, в первой половине XIII в. «являлись двумя отдельными государственными объединениями». История Ак-Орды, полагает этот автор, представляет собою проблему «номер один» [6, с. 92, 95, 99]. Г.А. Федоров-Давыдов, детально изучавший улусную систему Золотой Орды, писал, что потомки Орды, «будучи номинально вассалами потомков Бату... свели эту зависимость к минимуму, являя собой пример полузависимых государей, позволивших себе чеканку монеты от своего имени в Сыгнаке» [7, с. 57]. В «Исторической географии Золотой Орды» В.Л. Егорова читаем: «понятия «Улус Джучи» и «Золотая Орда» в территориальном и государственно-правовом отношении не являются синонимами. Улус Джучи после 1242 г. разделился на два крыла, составившие самостоятельные владения двух ханов – Бату и Орды... Оба владения, по сути дела, представляли собой самостоятельные государства с разным кругом внешнеполитических и экономических интересов. Однако ханы Синей Орды (зд.: улус Орды. – К.У.) на протяжении всей ее истории сохраняли по отношению к ханам Золотой Орды определенную (возможно, в большей мере чисто формальную) политическую зависимость» [8, с. 161]. А.П. Григорьев пишет, что потомки Бату и Орды правили в своих землях самостоятельно [9, с. 14].

В таком же ключе высказывались современные российские исследователи. Т.И. Султанов признает правителей Кок-Орды (зд.: улус Орды. – К.У.) фактически независимыми, а «в XIV в. потомки Орда-Эджена свели к минимуму формальный вассалитет от потомков Бату и стали чеканить монеты от своего имени» [10, с. 197]. В.В. Трепавлов, специально исследовавший государственный строй Монгольской империи, полагает, что разделение Улуса Джучи между Орду-эдженом и Бату соответствует монгольскому институту соправительства, при этом обе линии Джучидов имели фактическое равноправие [11, с. 86]. В другой работе исследователь уточнил, что «кочевники левого крыла были полностью инкорпорированы в государственную структуру Джучидов и являлись ее неотъемлемым элементом» [12, с. 550]. Ю.Е. Варваровский говоря о политическом статусе ханов левого крыла, отмечает, что они пользовались «в пределах своего улуса практически полной самостоятельностью», сохраняя лишь «номинальную форму вассалитета по отношению к сарайским династиям», когда ханы ветви Бату «выносили формальный вердикт» на утверждение ханов ветви Орды [13, с. 72]. Р.Ю. Почекаев, пишет, что «Синяя Орда (зд.: улус Орды. – К.У.) фактически являлась независимым государством, и ее правители вспоминали о своем номинальном подчинении сарайским ханам лишь в случае крайней нужды» [14, с. 101].

Как видим почти все процитированные историки говорят о зависимости левого крыла от правого, но при этом используют схожий набор характеристик: *вассальная, номинальная, формальная, полусамостоятельная, полунезависимая* или наоборот *полузависимая*. Такая зависимость очень похожа на независимость и отсюда другие характеристики: *самостоятельное, отдельное, равноправное, фактически* или *практически независимое* государство.

В.П. Костюков в статье «Улус Джучи и синдром федерализма» попытался рассмотреть «политическое содержание разделения Улуса Джучи на два крыла» – проблема, которая, по его мнению, в литературе не ставилась [15, с. 169]. Приведенные выше цитаты историков говорят об обратном: проблема ставилась и решения предлагались. По словам В.П. Костюкова, Ордаиды «давно дразнили» Сарай своей полунезависимостью, «играли» на противоречиях главных монгольских улусов,

отличались «непостоянством» и постоянно «предавали» Сарайских владык, все это в итоге и привело к «фатальному» для Ордаидов «угасанию» [15, с. 203-204]. Хлесткие определения. Справедливы ли они?

Иной, более взвешенный и аргументированный подход предложил американский исследователь Томас Оллсен. Впервые в историографии им дана периодизация политического развития улуса Орды [16, р. 36], в ней он выделял четыре стадии:

1. *период зависимости от западной ветви семьи, Золотой Орды (середина – начало второй половины XIII века);*

2. *период независимости (вторая половина XIII – первое десятилетие XIV века);*

3. *возвращение к зависимости (1320-1374 гг.);*

4. *и наконец, период доминирования улуса Орды над западными родственниками.*

Ранее Т.Оллсена схожий анализ предложили в казахстанской историографии.

Н.Н. Мингулов, признавая господствующее мнение о номинальной зависимости улуса Орда-Еджена от Золотой Орды, отмечал что определить в чем выражался вассалитет трудно. Он выделил периоды фактической независимости (с середины XIII века); союзнических отношений (рубеж XIII–XIV веков); борьбы с номинальной зависимостью (начиная с Мубарак-ходжи) [17, с. 79-95]. Еще более детально к этому вопросу подошел А.И. Исин, который выделял шесть периодов в истории взаимоотношений Кок-Орды (Восточного Дашт-и Кыпчака) с Золотой Ордой:

1. *1242-1256 гг. Формирование Кок-Орды на базе Улуса Орды как самостоятельного государства;*

2. *1257-1302 гг. Период независимого существования Кок-Орды. Равноправные отношения с Золотой Ордой;*

3. *Ок.1302-1341 гг. Протекторат Золотой Орды над Кок-Ордой;*

4. *1342-1357 гг. Номинальная зависимость от Золотой Орды. Фактическая суверенность Кок-Орды;*

5. *1357-1378 гг. Второй независимый период. Преобладание (в 70-е годы) Кок-Орды над Золотой Ордой;*

6. *1378-1428 гг. Постепенный распад Кок-Орды в результате агрессии Тимура и Тимуридов, распространение власти Ногайской Орды (с 1396 г.) и Шибанидов на степной Казахстан [18, с. 99–105].*

По мнению К.А. Пищулиной государственный статус политического образования Джучидов Восточного Дашт-и Кыпчака на протяжении полутора столетий не оставался неизменным на разных этапах [19, с. 114; 20, с. 334, 343-344].

Таковы в общих чертах некоторые историографические тенденции в изучении этого вопроса.

Следует отметить, что дифференцированный подход к решению проблемы статуса Ак-Орды (левого крыла, улуса Орды) в Улусе Джучи, предложенный в работах Т. Оллсена и некоторых казахстанских авторов, на мой взгляд, является более обоснованным и отвечающим реалиям той исторической эпохи. Более того, проанализированный в настоящей работе историографический материал свидетельствует о необходимости дальнейшего исследования и поиска новых источников.

Первоначальный монгольский удел старшего сына Джучи прошел длительный путь от улуса как части империи до первого самостоятельного Казахского государства. На протяжении всего этого времени (XIII-XV вв.) государственное образование восточных Джучидов на современной территории Казахстана играло важную роль в международных отношениях евразийского континента, и по этой причине не могло быть периферией или окраиной джучидской истории [21, с. 257-258].

Список использованных источников:

1. Савельев П.С. Монеты Джучидские, Джагатайские, Джалаиридские и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша // Тр. Вост. отд. Русского археолог. об-ва. Ч. 3. – СПб., 1858. – С. 203-528.

2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX вв.). – М.: ИВЛ, 1958. – 248 с.
3. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. Т. 1. С древнейших времен до 1870 г. – Алматы: ОГИЗ. Госполитиздат, 1941. – 368 с.
4. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 470 с.
5. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды / Уч. зап. Мордов. гос. ун-та. – Вып. IX. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – 276 с.
6. Петров К.И. Киргизско-кыпчакские отношения (к вопросу об этногенезе и переселении киргизов) // Изв. АН КиргССР. – Сер. обществ. наук. – Т. III. Вып. 2 (история). – Фрунзе, 1961. – С. 81-105.
7. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. 180 с.
8. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 247 с.
9. Григорьев А.П. Золотоордынские ханы 60-70-х годов XIV в.: Хронология правлений // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – Вып. 7. – С. 9-54.
10. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 1992. – 375 с.
11. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука. Вост. лит., 1993. – 168 с.
12. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Вост. лит., 2002. – 752 с.
13. Варваровский Ю.Е. Улус Джучи в 60-70-е годы XIV века. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. – 128 с.
14. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Евразия, 2012. – 464 с.
15. Костюков В.П. Улус Джучи и синдром федерализма // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2007. №1. – С. 167-207.
16. Allsen Th. T. The princes of the Left Hand: an introduction to the history of the Ulus of Orda in the thirteenth and the early fourteenth centuries // Archivum Eurasiae medii aevi. – Т. V: 1985. – Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1987. – P. 5-40.
17. Мингулов Н.Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата: Наука, 1981. – С. 79-95.
18. Исин А. Трактовка политической истории Кок-Орды // Вестн. Ун-та «Семей». 1997. №1. С. 99–105.
19. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Т. 2. – Алматы: Атамура, 1997. – 624 с.
20. Пищулина К.А. Очерки истории Казахского ханства. Сборник статей. – Алматы: Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2016. – 350 с.
21. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи / Ред. И.М. Миргалеев. –Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. 289 с.

References

1. Savel'ev P.S. Monety Dzhuchidskie, Dzhagatayskie, Dzhalaïrdskie i drugie, obrashchavshiesya v Zolotoy Orde v epohu Tokhtamysha // Tr. Vost. otd. Russkogo arheolog. ob-va. – Ch. 3. SPb., 1858. – S. 203-528.
2. Ivanov P.P. Ocherki po istorii Sredney Azii (XVI – seredina XIX vv.). – М.: IVL, 1958. – 248 s.
3. Vyatkin M.P. Ocherki po istorii Kazakhskoy SSR. – T.1. S drevneyshih vremen do 1870 g. – Almaty: OGIz. Gospolitizdat, 1941. – 368 s.

4. Grekov B.D., Yakubovskiy A.Ju. Zolotaya Orda i ee padenie. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1950. – 470 s.
5. Safargaliev M.G. Raspad Zolotoy Ordy / Uch. zap. Mordov. gos. un-ta. – Vyp. IX. – Saransk: Mordov. kn. izd-vo, 1960. – 276 s.
6. Petrov K.I. Kirgizsko-kypchakskie otnosheniya (k voprosu ob etnogeneze i pereselenii kirgizov) // Izv. AN KirgSSR. Ser. obshhestv. nauk. – T. III. – Vyp. 2 (istoriya). – Frunze, 1961. – S. 81-105.
7. Fedorov-Davydov G.A. Obshchestvennyi stroy Zolotoy Ordy. – M.: MGU, 1973. – 180 s.
8. Egorov V.L. Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordy v XIII-XIV vv. – M.: Nauka, 1985. – 247 s.
9. Grigor'ev A.P. Zolotoordynskie khany 60-70-h godov XIV v.: Hronologiya pravleniy // Istorioografiya i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki. – L.: Izd-vo LGU, 1983. – Vyp. 7. – S. 9-54.
10. Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. Letopis' treh tysyacheletiy. Almaty: Rauan, 1992. 375 s.
11. Trepavlov V.V. Gosudarstvennyy stroy Mongol'skoy imperii XIII v.: Problema istoricheskoy preyemstvennosti. – M.: Nauka. Vost. lit., 1993. – 168 s.
12. Trepavlov V.V. Istoriya Nogaiskoy Ordy. – M.: Vost. lit., 2002. – 752 s.
13. Varvarovskiy Yu.E. Ulus Dzhuchi v 60-70-e gody XIV veka. – Kazan': In-t istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2008. – 128 s.
14. Pochekaev R.Yu. Tsari ordynskie. Biografii khanov i praviteley Zolotoy Ordy. Izd. 2-e, ispr. i dop. SPb.: Evrazia, 2012. 464 s.
15. Kostyukov V.P. Ulus Dzhuchi i sindrom federalizma // Voprosy istorii i arkhologii Zapadnogo Kazakhstana. – 2007. – №1. – S. 167-207.
16. Allsen Th. T. The princes of the Left Hand: an introduction to the history of the Ulus of Orda in the thirteenth and the early fourteenth centuries // Archivum Eurasiae medii aevi. – T. V: 1985. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1987. – P. 5-40.
17. Mingulov N.N. K nekotorym voprosam izucheniya istorii Ak-Ordy // Kazakhstan v epohu feodalizma (problemy etnopoliticheskoy istorii). – Alma-Ata: Nauka, 1981. – S. 79-95.
18. Issin A. Traktovka politicheskoy istorii Kok-Ordy // Vestn. Un-ta «Semej». – 1997. – №1. – S. 99-105.
19. Istoriya Kazakhstana (s drevneyshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. T. 2. – Almaty: Atamura, 1997. – 624 s.
20. Pishchulina K.A. Ocherki istorii Kazakhskogo khanstva. Sbornik statey. – Almaty: In-t istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valikhanova, 2016. – 350 s.
21. Uskenbay K.Z. Vostochnyi Dasht-i Kypchak v XIII – nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoy istorii Ulusa Dzhuchi / Red. I.M. Mirgaleyev. – Kazan': Izd-vo «Fjen» AN RT, 2013. 289 s.

Қанат Өскенбай¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан мен іргелес елдер тарихы бөлімінің жетекші
ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

XIII-XV ғғ. БАСЫНДАҒЫ АҚ ОРДА (ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚ) БИЛГІНІҢ ӨЗГЕРУІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ KEЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Түйін

Берілген мақала Ақ Орда (Қазақстан аумағындағы ортағасырлық мемлекет) хандығы тарихының кейбір тарихнамалық мәселелерін зерттеуге арналған. Автор осы мемлекеттің билік династиясының мәртебесі мен Алтын Орда хандығынан

тәуелділік немесе тәуелсіздік дәрежесі мәселелеріне орай, ресейлік, американдық және қазақстандық ғалымдардың негізгі көзқарастарын қарастырады. Дәйексөздер алынған авторлардың пікірі бойынша, Ақ Орда хандарының билігі эволюциялық сипатта болған деген көзқарас басымырақ болып көрінеді.

Негізгі сөздер: Ақ Орда, Көк Орда, Алтын Орда, Шығыс Дешті Қыпшақ, сол қанат, оң қанат, Жошы Ұлысы.

Q. Uskenbay¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Department of Ancient and Medieval History of Kazakhstan and Neighboring Countries,
Leading Research Fellow, Candidate of Historical Sciences,
Almaty, Kazakhstan

**SOME QUESTIONS RELATED TO THE HISTORY OF STUDYING
THE POWER EVOLUTION ISSUES IN THE WHITE HORDE
(EASTERN DASHT-I KYPCHAK) IN THE 13th - EARLY 15th CENTURY**

Summary

The article is dedicated to the study of the historiography of some issues on history of the authority of the White Horde (the medieval state in the territory of Kazakhstan). The author examines the main points of view of scholars of Russian, American and Kazakh research schools on the status of the ruling dynasty of this state and the degree of their dependence or independence from the Golden Horde. According to some quoted authors, the most preferable is the point of view on the evolutionary nature of the Khans' power in White Horde.

Keywords: White Horde, Blue Horde, Golden Horde, Eastern Dasht-i Kypchak, left wing, right wing, Ulus Djuchi.

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

ӘОЖ 94 (574)00.03.

Б.С. Боранбаева¹

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің доценті, т.ғ.к.

¹Орал қ., Қазақстан

БӨКЕЙ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (1920-1922 жж.)

Аннотация

Мақалада Кеңес елінің Еділ жағалауы елдерімен бірге Қазақстанның Орынбор, Қостанай, Ақтөбе аймағы соның ішінде 1920-1922 жылдар аралығында Бөкей губерниясының ашаршылыққа ұшырау себептері және оның салдары мен әлеуметтік зардаптары тарихи деректік негізде қарастырылады. Автор Бөкей губерниялық Кеңесі атқару комитетінің мәжіліс хаттамалары сондай-ақ Бөкей облыстық Қамыс-Самар уезі азық-түлік комиссарының мәлімдемелері сияқты архив деректеріне сүйене отырып, өлкедегі ашаршылықтың негізгі факторларын «әскери коммунизм» саясатымен байланысты қарастырады және өлкедегі азаматтық қарсыласу соғысы, қазақ байларының көмегіне сүйенген ақ гвардияшылар мен казак әскерлерінің жергілікті халықты қырып-жойып тонауы, сондай-ақ қуаншылық, жүт салдарынан жаппай малдың қырылуы Бөкей губерниясының халқын күйзелтіп, ашаршылыққа ұшыратты деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: Бөкей губерниясы, азамат соғысы, ашаршылық, «әскери коммунизм» саясаты, ашыққандарға көмек беру комиссиясы, Қамыс-Самар уезі, I Теңіз округі.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін кеңес халқын тағы бір зұлмат ауыр сынақ күтіп тұрды. 1921 жылғы қыста қардың, жазда жауынның болмауы кеңес елінің көптеген өңірлерін әсіресе, Еділ бойы аудандарын құрғақшылыққа ұшыратып, оның соңы ашаршылық нәубетіне әкелді. 1921 жылдың күзіне қарай бүкіл ел бойынша 20 млн астам адам аштыққа ұшырады [1, 184-б.]. Осы тұста Бөкей губерниясының халқы да 1920-1922 жылдары аралығындағы ашаршылық қасіретін басынан өткізгенін Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архив қорында сақталған тарихи деректерден анық көреміз.

Мәселен, Бөкей губерниялық Кеңесі атқару комитетінің 1920 жылы 16 наурыз күні өткен мәжілісінде Қамыс-Самар уезі, I Теңіз округі мен Нарын қисымындағы ашаршылыққа ұшыраған халықтың ауыр жағдайы туралы Қамыс-Самар уездік атқару комитетінің өкілдері Жүсіпқалиев пен Б. Жанекешовтың баяндамасы тыңдалалып, ашыққандарға көмек ұйымдастыру үшін I Теңіз округіне Шынтаев пен Дыбысқалиев, Қамыс-Самар қисымына Н. Залиев, Нарын Қисымына Измайлов сияқты партия қызметкерлерін жіберу туралы шешім қабылданады. Сонымен бірге өлкедегі қалыптасқан аса ауыр жағдайды мәлімдеп, Москвадағы қырғыз (қазақ – Б.Б.) өкілдігі арқылы 3 мекенжайға төмендегідей жеделхат жөнелтіледі.

Срочно

Вне очереди

Три адреса

Москва

Наркомтрудособез

Наркомпрод

Телеграмма 20 марта № 610

«Букеевский Губисполком донося ужасающем положении населения частях Букстепи освобожденных белогвардейцев просил для спасения голодающих экстренной помощи Центра отпускам 100 млн рублей и предоставления вне всякой

разверстии наряда на Букстепь на предметы продовольствия. До сих пор нет ни ответа ни помощи. Губисполком вновь настойчиво просит спасти умирающих от голода срочным распоряжением оказания нужной помощи.

№ 986 26 апреля 1921г.

Пред. Букеевского Губисполкома Бергалиев
Член секретарь Чинитаев» [2, 4-п.].

Ал Бөкей облыстық Қамыс-Самар уезі азық-түлік комиссарының жазған мына мәлімдемесінен өлкедегі ашаршылықтың себебтерін аңғаруға болады: «В 1919 году в декабре месяце в Камыш-Самарской части были восстановлена Советская власть. В тоже время был основан продовольственный отдел, который и функционировал по май месяц 1920 года. Экономическое положение уезда к этому времени приблизительно был токовое: Камыш-Самарская часть, как граничащая с Уральской областью естественно больше всего подвергалась опустошению со стороны Уральского казачества, которое вело упорную, гражданскую войну против Советской власть. В этом урагане гражданской войны Уральское казачество брало из Камыш-Самарского уезда все: скот для продовольствия и транспорта, сено для фуража, хозяйственный инвентарь телеги, сбрую, кошмы, седла и также хозяйственные принадлежности» [3, 159-п.]. Демек, біріншіден, азаматтық қарсыласу соғысы, өлкедегі ақ гвардияшылар мен казак әскерлерінің жергілікті халықты қырып-жойып тонаушылық көрсеткен қиянаты, озбырлығы, екіншіден, өлкеде орны алған қуаншылық, жүт салдарынан жаппай малдың қырылуы 1920-1922 жылдары Бөкей губерниясының халқын ашаршылыққа ұшыратып, күйзелтті.

Тарихи осы кезеңде Бөкей губерниясындағы жылқы саны 146,0 мыңнан 49,0 мыңға, ал қой басы 1,3 миллионнан 0,4 миллионға кеміген. Сөйтіп, 1921 жылы Бөкей өлкесінде соғысқа дейінгі мал санының 20% ғана қалады [4, 109-б.].

Ашаршылыққа ұшыраған елдегі халықтың ауыр жағдайын сол кезеңде Тарғын уездік Кеңесі атқару комитетінің төрағасы болған Х. Чурин: «1919-1921 жылдарда әсіресе Бөкей губерниясы мен оған шектес облыстарда бандалық күшейіп кетті. ... 1921 жыл өте ауыр болды. Волга және Бөкей губерниясында болған қуаншылық салдарынан халық ашаршылыққа ұшырады. Аштықпен қабаттасып, сүзек, тырысқақ аурулары етек алды. Бөкей губерниясының оңтүстік шағыл құмды бөлегінің жағдайы өзгелерден біршама тәуір болды. Олар құмда өскен құмаршықпен күнелтіс жасады. Бұл аймақта мал жайылымы да жақсы болды. Ал облыстың құрғақ далалы Тарғын, Таловка, Жаңақала уездерінің халқы ашаршылықтан мықтап жапа шекті. Бұл елдер қолындағы бар малын сойып алды. Бірақ астықсыз бір ғана ет адамға жөнді азық бола алмады. 1921 жылдың аяқ кезінде көптеген семьялар әбден ашығып өле бастады. Жүт жеті ағайынды дегендей, осындайда жау жағадан алып, ақ гвардияшыл бандалар да жауыздықты өршітті. Олар онсыз да ашығып отырған халықтың ақтық астығын, малын тартып алып, таян таражыға түсірді» [5, 104-б.], - деп баяндайды.

1921 жылдың жазында тағы да қуаншылық болып, Кеңес елін, әсіресе Повольжені тұтас аштық жайлады. Жалпы деректерге жүгінсек, 1921 жылдың күзіне қарай бүкіл ел бойынша 20 миллионнан астам адам ашаршылық нәубетіне ұшыраған [1, 184-б.].

РК(б)П Орталық Комитеті 1921 жылы 17 шілдедегі арнайы үндеуінде елдегі ашаршылықтың себебін: «Ашаршылық – тек құрғақшылық нәтижесі емес, оның себебі аграрлық сектордың артта қалуында, ауыл шаруашылық білімі деңгейінің төмендігінде, ауыспалы егіс нысандарының ескілігінде, бұл соғыс пен әскери қоршаудың, сондай-ақ помещиктер мен капиталистердің және олардың отаршыларының бізге қарсы күресінің бөсеңсімей отырғанының да салдары» деп түсіндірді. Алайда, үндеуде айтылған бұл себептермен қатар, жаппай ашаршылық Кеңес өкіметі қатаң жүргізген, халық шаруашылығына, әсіресе ауыл шаруашылығы саласына қатты соққы болып тиген «Әскери коммунизм» саясатының нәтижесіндегі төтенше экономикалық жағдайларға да байланысты туындады [1, 185-б.].

Өйткені соғыс жағдайында қабылданған «Әскери коммунизм» саясатының негізгі мақсаты – азық-түлік салғырты болғандықтан Қызыл Армияның мұқтаждары үшін ауыл шаруашылық өнімдері шаруалардан жинап алынып отырды. Большевиктердің жүргізген азық-түлік саясатындағы астықты «дым қалдырмай» жинап алу принципі

аграрлық өндіріске кері әсерін тигізді. Сондықтан амалы таусылған шаруалар енді өнім көлемін қысқартып, өзін-өзі қамту қамына көше бастады. Артық өнім өндіруші шаруашылықтар санының күрт азайып, шаруалардың егіс алқабын қысқартуының мемлекет үшін зардабы ауыр болды. Экономиканың табиғи зардабын елемей, шаруаларға үнемі қысым көрсетіп, зорлық жасау ауыл шаруашылығын ауыр күйзеліске ұшыратты.

Мәселен, РК(б)ПОКҚАКСР-дің азық-түлік органдарына жіберген конспирациялы үндеуінде: «Сіздер азық-түлікті аштар үшін тойғандардан ғана алып қоймаңыздар, сонымен қатар жартылай аш жалаңаштардан да алыңыздар. Сіздерге басқаша жасау мүмкін емес. Еңбекшілердің аш майданындағы солдаттар сияқты сіздер қатты, иілмейтін, қатаң, кейде қатыгез болуларыңыз керек» [6, с. 45],- деп қатаң ескертті.

Азық-түлік салғыртын жинаудағы мұндай әміршіл-әкімшілік күш көрсетуді Қызыл Ту газеті: «Азық-түлік салғырты ешнәрсемен санаспастан тұрғындардың қолындағы ең соңғы азық-түлігін тартып алу жағдайында жүріп жатыр» [4, 109-б.],- деп жазды. Міне, күштеу механизмі негізінде шаруалардан артық астық қана емес, тұқымдық, тіпті күнделікті жейтін астық та тартып алынып отырды. Репрессияға ұшырамау үшін шаруа байғұс азық-түлік салғыртына қолдарындағы тұқым қорында тапсыруға мәжбүр болып отырған. Бұл шаруашылықтардағы тұқымдық астықтың жойылуына әкеліп соқтырды. Оның үстіне салғырт мал шаруашылығымен айналысып отырған қазақ ауылдарына да салынғандықтан егін салмайтын қазақ малын сатып, ақшасына бидай алып мемлекетке өткізуге мәжбүр болды.

1920 жылғы салғырт бойынша Орал губерниясынан 1,5 млн. пұт астық тартып алынды. Бұған ет және тағы басқа қосымша салықтар қосылды. Осындай саясаттың нәтижесінде 1921 жылы Қазақстанның көптеген аудандарын аштық жайлады. Астық шықпаған Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Бөкей губернияларында 1921 жылы бар болғаны 4719391 пұт астық жиналды, ал күн көріс үшін 22105864 пұт астық қажет болатын, мұның өзі жеті есе артық еді. Осылайша 17,5 млн. пұт астық күнкөріске және тұқымға жетпей қалды [7, 163-б.].

Демек, 1921 жылдың тамыз айында Қазақстанның Орынбор, Ақтөбе, Орал және Қостанай губерниялары мен бірге Бөкей губерниясы да аштықтан зардап шеккен аймақтар тізіміне ресми түрде енгізілді [1, 185-б.]. Бұл губернияларда ашаршылық 1558927 тұрғыны бар 1048100 шаршы метр аумақты қамтып, барлық ашыққан адамдар саны 1508900, оның ішінде 176500 адам Бөкей губерниясының үлесіне тиеді [8, 3-п.].

1921 жылдан бастап Бөкей губерниясында, әсіресе Тарғын, Талов уезінің жерлеріндегі ашаршылық қасіреті туралы Х. Чурин «Дауылды жылдарда» атты еңбегінде: «Бөкей губерниясының тек солтүстік шағыл құмды бөлегінің жағдайы өзгелерден біршама тәуір болды. Олар күмде өскен құмаршықпен күнелтіс жасады. Бұл аймақта мал жайылымы да жақсы болды. Ал облыстың құрғақ далалы Тарғын, Таловка, Жаңақала, уездерінің халқы ашаршылықтан мықтап жапа шекті. Бұл елдер қолындағы бар малын сойып, алды, бірақ астықсыз бір ғана ет адамға жөнді азық бола алмады. 1921 жылдың аяқ кезінде көптеген семьялар әбден ашығып, өле бастады. Жүт жеті ағайынды дегендей, осындайда ақ гвардияшыл бандылар да жауыздықты өршітті. Олар онсыз да ашығып отырған халықтың ақтық астығын, малын тартып алып, талан-таражыға түсірді»,- деп баяндайды. Сондай-ақ аштық аптын көзімен көрген ол: «1921-1922 жылдардың қысында адамдар аштан көп өлді. Уезд орталығы болған кенттің көшелерінде біз таңғы сағат 5-6-ларда кейде ондаған адам өліктерін жинайтынбыз. Мынандай бір оқиға менің есімде қалыпты. 1922 жылы май айында бір күні Жәнібек поселкесіне жақын жердегі танысымның үйіне бардым. Сол кезде әлдеқайдан жаяулап бір аш адам келді. Ол баяғы жалшы Нәби Тұралиев екен. 1921 жылы алыстағы бір дәулетті адамға жалшылыққа тұрыпты. Сол жылы мал қырылып, жалдаған қожалары жұтап, аштан өліпті де, Тұралаиев талай жер жүріп, уезд орталығына әрең жетіпті. Бейшара күптей болып ісіп кеткен, көздері мүлдем көрінбейді. Мен үй иелеріне алдын ала ескертіп, оған тамақты бірден көп бермеу керек дедім, ал ол үй иесінің берген тамағын місе тұтпай қайта-қайта тамақ сұрап жалына бастады. Бірден тамақ көп жесе, өліп кететінін ескерткеннен кейін ғана ол біраз тынышталды. Үй иесі әйел қалған тамақты тығып қойыпты. Мен ол ауылдан кетіп қалдым. Ал әлгі адам әйелдің қалған тамақты қайда қойғанын байқап қалса керек, үйдегілер сыртқа шығысымен

қалған тамақты алып жейді де үйден кетеді. Екі жүз қадамдай жерге барғанда ауырып, ойбайлап, домалап, жылап-еңіреп ажалдан құтқара көріндер деп жалбарынады. Бірақ ол сорлының өміріне араша тұруға мүмкіндік болмаған, бейшара тамаққа тойғаннан кейін үш сағаттан соң ауыр азаптан өледі» [5, 105-б.], - деп жазды.

Бүкілроссиялық Орталық Атқару комитетінің (БОАК) декреті бойынша 1921 жылдың 8 шілдесінде ашыққан адамдарға жәрдем беру үшін арнайы комиссия (ЦК Помгол) құрылады [9, с. 122-123]. БОАК-нің төрағасы М.И. Калинин басқарған бұл комиссияның негізгі міндеттері: аштықтың көлемін анықтау, жеке губерниялар мен уездерден келіп түскен шағымдарды қарастыру, ашаршылыққа қарсы күрес қызмет түрлерін ұйымдастыру болды.

Орталықтың қабылдаған шешімінен соң іле-шала 1921 жылы 18 шілдеде РК(б) П-ның Қазақ облыстық комитетінің арнайы шақырылған пленумында Қазақ Орталық Атқару Комитеті жанынан жергілікті ашыққан халыққа көмек көрсету үшін комиссия (Компомгол) құру туралы шешім қабылданды. Комиссия құрамы Қазақ ОАК, Ұлттар халкомы, Жер қатынасы халкомы, Әлеуметтік қамсыздандыру халкомы, Бас статбюро өкілдері кірді [6, с. 44-50].

Сөйтіп, 1921 жылдың 20 қыркүйегінде ҚазОАК-тың жанынан ашыққандарға көмек беру комиссиясы (бұдан әрі Компомгол) құрылды. Аталмыш комиссия төрағасы болып С. Мендешов, оның орынбасарлары А. Байтұрсынов пен М. Әуезов сайланды [10, с. 264]. Осылайша елдегі барлық комиссиялар қызметін Қазақстан ОАК-і жанынан ұйымдастырылған, ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі Орталық комиссия үйлестіріп отырды.

Республиканың губерниялық және уездік атқару комитет жандарынан ашыққандарға көмек көрсету жөнінде арнаулы комиссия құрылды. Мәселен, ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі Орталық комиссияның №18995 санды жеделхатының негізінде 1921 жылы 8 тамызда Бөкей губерниясында ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі комиссия құрылып, ол жедел түрде жергілікті бөлімшелердің ашыққандарға көмек көрсету жұмыстарын ұйымдастырып басқаруға кіріседі [11, 6-п.].

Бұл аталмыш комиссия уездік және болыстық комиссия мүшелерінің атқаратын нақты тапсырмаларын көрсетіп 10 пункттен құралған арнайы нұсқау (инструкция) дайындайды. Нұсқауда уездік және болыстық жерлерде комиссия бөлімшелерін құру қажеттігі, ауқатты адамдардан қарызға алған малды сойып ашыққандарды тамақтандыру, ата-анасы жоқ қараусыз қалған балалар үшін жатаханалар ашу, жұқпалы ауруларға қарсы күрес шараларын ұйымдастыру жұмыстары көрсетіліп, ашаршылыққа қарсы атқарылған істер туралы губерниялық комиссияға 2 аптада бір рет есеп беру міндеттелді [12, 4-п.].

Қамыс-Самар қисымындағы аштықпен күрес комиссиясының жүргізген жұмыстары туралы облыстық атқару комитетіне жасаған мәлімдемесінде: болыстық комиссиялар құрылып, тамақтандыру пункттерінің ашылғаны, союға мал таппаған ауылдарда балық аулау топтарын құрып, аш адамдарға балық үлестірілгені, Жаңақала ауылында жетімдер үшін 50 кісілік асхана ашылғаны, аш және ауру адамдар үшін 50 пұт астық берілгенін, алайда қисым территориясында іш сүзегі ауруы азайғанмен ең қатерлі оба пайда болды. Медицина штатының қызметін күшейту қажет деп көрсеткен [13, 8-п.].

Ал губернияның Тарғын уезіндегі ашаршылыққа қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссия Жәнібек кентіне орналасты. Кеңес аппаратының және партияның уездік органдарының барлық қызметкерлері дерлік ашаршылықпен күресті ұйымдастыру үшін шалғай ауылдарға жіберіледі. Уезд орталығында ашыққандарға арналған 8 тамақтандыру пункті жұмыс істеді, ата-анасыз қалған балалар үшін жатахана ұйымдастырылды [1, 189-б.].

1922 жылдан бастап аштық Бөкей губерниясында, әсіресе Тарғын, Талов және Жаңақала аудандарында өрши түседі. Жергілікті өкімет органдарының аштықпен күрес жөніндегі қызметі және республика үкіметінің ашыққан аудандарға көмегі туралы губерниядағы ашаршылық қасіретін көзімен көрген Х. Чурин мен Ж. Сәрсековтың жазбаларында былайша сипатталады: «...мемлекет тарапынан көрсетілген көмекке қоса жергілікті жерлерден қосымша көмек көздерін іздестіруге

тура келді. Теміржолдан шалғайдағы құм жоталары арасында жатқан болыстардың бірқатар адамдарын құтқару үшін төтенше жедел шаралар қолданылды. Ашықан халыққа көмек көрсету мәселесін шешу үшін Жәнібекке С. Меңдешов келді. «Сіздер әлі жас болсаңыздар да, – деді ол – дегенмен уезді басқарып отырсыздар ... партия мен үкімет сіздерге барлық адамдарды аштықтан құтқару міндетін жүктеп отыр. Ауқатты шаруалардың мүмкіндіктерін қарастыру қажет, революциялық заңның революциялық қатал тәртібі де болады. Осыдан кейін біз әр болысқа бір-бір адамнан жібердік. Олар болыстық атқару комитеттерінің жандарынан комиссиялар ұйымдастыруы, көмек ретінде, кімде қанша мал, қанша астық, қанша ақша бар, соның тізімін жасауы тиіс болды осы тізімдер болыстық атқару комитеттерінің бекітуіне жатқызылды» [14, 115-116-бб.].

Бөкей өлкесіндегі ашаршылық апаты сүзек, тырысқақ, оба және басқа да, жұқпалы аурулармен қоса қабат жүріп отырды. Бұған дәлел 1922 жылы 30 қазан күні Бөкей губерниялық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі губерниялық аштық салдарымен күрес комиссиясына мынандай мәлімдеме жіберген: «Здравотдел настоящим сообщает, что за период с 1-го января по 1-го июля, т.е. за 6 месяцев эпидемических заболеваний зарегистрировано. Тиф брюшной заболело 118, умерло 8, Тиф сыпной заболело 232, умерло 35 и на почве голода заболело 1272, умерло 255. Холерой заболело 423, умерло 227 человек. Меры борьбы, за отсутствием спецотрядов на места вспышек отправляются местный медперсонал. В назначенной срок получено было от КНКЗ полутора миллиарта рублей, и в настоящее время имеется кредит в также сумме на борьбу с эпидблезнями» [14, 133-п.].

Ал бұл архив дерегін жоғарыда айтылған Х. Чуридің: «1922 жылдың басында аштықтың етек алғаны соншалық, үкімет ашығып жатқан халыққа азық- түлік жөнінен дереу жәрдем беруге мәжбүр болды. Губерниялық және уездік азық-түлік комитеттері жергілікті Советтер арқылы ашыққандарға азық-түлік өнімдерін – ұн, шай, өсімдік майын үлестіріп бере бастады. Елді мекендерде, поселкелерде, темір жол станцияларында аштарға арнап тамақтандыру пункттері және олардың жанынан жатаханалар ұйымдастырылды. Үкімет тарапынан көрсетілген көмек мөлшерін толық келтіре алмаймын. Дегенмен осы көмектің арқасында көптеген семьялар өлімнен аман қалды», - деген естелігі дәлелдей түседі [5, 104-б.].

Осылайша Бөкей губерниясындағы ашаршылықтың салдарынан халықтың жаппай қатерлі жұқпалы ауруларға шалдығуы, өлкеде емханалар мен ауруханалардың және дәрі – дәрмектердің жетіспеуі ел ішінде адам өлімінің санын көбейтіп, нәтижесінде бұл Бөкей өңірінің демографиялық құлдырауына әкеліп соқтырады.

1925 жылы Орал және Бөкей губерниясы кеңестерінің біріккен съезінде баяндама жасаған губерниялық жер басқармасының меңгерушісі Т. Қожанов өте көп адам шығынына ұшыраған Бөкей аймағының ашаршылық қасіретін ең басты оқиға ретінде атап көрсеткен еді. Сандық мәліметтерге сүйенсек егер Бөкей губерниясы тұрғындарының саны 1917 жылы 251,1 мың болса, 1920 жылы 181,7 мың адам өмір сүрген, яғни 3 жылдың ішінде тұрғындар саны 6514 мың адамға азайған [4,112-б.].

Түйіндеп айтқанда, Бөкей губерниясындағы 1920-1922 жылдардағы ашаршылық елге зұлмат әкеліп, аймақтағы шаруашылықтарды күйзелтіп қана қоймады, халықтың демографиялық өсуіне де өз зардабын тигізді. Демек, өлкедегі халық санының төмендеуі аймақтағы экономиканың дамуын тежеді. Нәтижесінде Бөкей даласы елді мекендер сирек қоныстанған аймаққа айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4 Т. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.
2. БҚ ОММ. 312-қ., 1-т., 6-іс,
3. БҚ ОММ. 312-қ., 1-т., 8-іс,
4. Бөкей Орда тарихы. – Орал, 2001. – 235 б.
5. Чуриң Х. Дауылды жылдарда. – Алматы: «Қазақстан», 1971. – 154 б.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., Политиздат, 1970. – т. 1.
7. Батыс Қазақстан тарихы. II т. – Ақтөбе. 2009. – 335 б.

8. ҚР ОММ 40 - қор, 1 - т., 264 - іс,
9. Страницы истории советского общества / Под ред. А.Т. Кинкулькина. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
10. Күзембайұлы А., Абил Е. История Республики Казахстан. – Астана: «Фолиант», 2002. – 368 с.
11. БҚ ОММ. 19-қ., 1-т., 2-іс.
12. БҚ ОММ. 312-қ., 1-т., 2-іс.
13. БҚОММ. 312-қ., 1-т., 9-іс.
14. Чурин Х., Сәрсекөв Ж. Күрес күндерінде. – Алматы: «Қазақстан», 1960. – 163 б.

References

1. Qazaqstan tarikhy. Kone zamannan boqinqe deiyn. Bes tomdyk. 4. T. – Almaty: «Atamyra», 2010. – 752 b.
2. BQ OMM. 312-q., 1-t, 6-is.
- 2 BQ OMM. 312-q., 1 - t, 8 - is.
- 3 Bokei Orda tarikhy. – Oral. 2001. – 235 b.
- 5 Churin H. dauyldy zhyldarda – Almaty: «Kazakhstan», 1971. – 154 b.
- 6 KRSS v rezoluciah i resheviah siezbov, konferencii i plenumov SK. 1. T. – Moskva: «Politizdat», 1970.
- 7 Batys Kazakhstan tarikhy. 2.T. – Aktobe. 2009. – 335 b.
- 8 KR OMM. 40-q., 1-t, 264-is.
- 9 Stranicy istorii sovetskogo obshestna. / Pod. Red. A.T. Kinkul’kina. – Moskva: «Politizdat», 1989. – 447 с.
- 10 Kuzembaiuly A, Abil E. Istorია Respubliki Kazakshtan. – Astana: «Foliant», 2002. – 368 с.
- 11 BQ OMM. 19-q., 1-t, 2-is.
- 12 BQ OMM. 312-q., 1-t, 2 is.
- 13 BQ OMM. 312-q., 1-t, 9-is.
- 14 Churin H., Sarsekov Zh. Kures kunderinde. – Almaty: «Kazakhstan», 1960. – 163 b.

Б.С. Боранбаева¹

¹Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
к.и.н., доцент
г. Уральск, Казахстан

ГОЛОД 1920-1922 ГОДОВ В БУКЕЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Резюме

В статье на документальной основе рассматриваются причины, предпосылки и социальные последствия массового голода 1920-1922 годов, постигшего народы Поволжья, Оренбуржья, Кустаная, Актюбинского края, и в том числе Букеевскую губернию. Архивные документы свидетельствуют, что население Букеевской губернии наряду с голодом подверглось эпидемиям холеры, чумы и сыпного тифа. На основе данных документов в статье раскрывается работа комиссии по оказанию помощи голодающим, показана деятельность работников здравоохранения. На документальной основе показана история организации пунктов питания для голодающих, формирования рыболовных бригад и раздачи рыбы населению в местах, где скот подвергся гибели от джута. Автор, опираясь на такие архивные материалы, как протоколы заседаний Исполнительного Комитета Совета народных депутатов Букеевской губернии и донесения комиссара по продовольствию Камышевско-Самарского уезда, делает вывод, что основными причинами голода в регионе явились политика «военного коммунизма» и грабеж местного населения белогвардейскими и казачьими войсками в годы гражданской войны, на которые наслонились засуха и джут.

Ключевые слова: Букеевская губерния, гражданская война, военный коммунизм, комиссия по оказанию помощи голодающим, Камышевско-Самарский уезд, 1-ый Тенгизский округ.

B.S. Boranbayeva¹

¹West Kazakhstan Innovative-Technological University,
Assistant Professor of History, Candidate of Historical Sciences
Uralsk, Kazakhstan

THE FAMINE IN THE BUKEI PROVINCE (1920-1922)

Summary

The present article examines the causes, effects and social consequences of the famine in Kazakhstan's regions such as Orynbor, Kostanai, Aktobe and the Bukei province during the 1920-1922. The archive documents about the famine in the Bukei province prove that people died not only from starvation, but also some horrific widespread diseases, namely cholera, fever and plague. Moreover, this article describes some activities, particularly forming special fishing groups, distributing some fish for people who faced starvation, organizing some canteens for orphans and the opening of nutrition places by health officials and committee against the famine in the Bukei province. Referring to the meeting protocols of the governorate Soviet committee officer and some documents, for example to the report of the nutrition commissioner of the Bukei regional Kamys-Samar County, the author considers that the main factor of the famine was the policy of "the military communism", robbing of local population by the white guards and Cossacks, and jute.

Keywords: Bukei province, civil war, famine, the policy of "the military communism", committee for helping starving people, Kamys-Samar County, the I-st Teniz county.

А.С. Жанбосинова¹

доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана,
¹ВКГУ им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Е. Козаченко²

Магистрант 2 года обучения специальность «История»
²ВКГУ им. С. Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

«ЖИВЫЕ ГОЛОСА» ИСТОРИИ УСТЬ-КАМЕНОГОРСКА

Аннотация

История края, родного города в условиях реализации патриотической программы «Туған жер» приобретает новые перспективы и научный ракурс исследования. Междисциплинарный подход исторической науки расширяет пространственные рамки исторического краеведения и обогащает историческое знание. Содержание статьи представляет историю Усть-Каменогорска зафиксированными воспоминаниями горожан-старожилов, участников многих событий становления города, что позволяет увидеть трансформацию архитектурного облика его кардинальные изменения на текущем этапе. Устная история в совокупности с архивными материалами становится важным источниковедческим ресурсом в предлагаемой публикации, посвященной городу Усть-Каменогорску в рамках реализуемого проекта «Живые голоса: история советской провинции глазами очевидцев».

Ключевые слова: устная история, воспоминания, Туған жер, память, город, Усть-Каменогорск.

Историческое прошлое нашего государства, связанное с эпохой советского времени представляет собой занимательную тему, где можно обнаружить множество неизведанных лакун, способных приоткрыть завесу тайны. «Новая историческая наука» обусловила междисциплинарность научных исследований, трансфер научно-исследовательских методов, расширив пространство и фокус историко-научного познания. Реконструкция исторического прошлого опирается на множество методологических концептов, что с одной стороны является свидетельством теоретического плюрализма, с другой подтверждением активного поиска методологического инструментария, последнее не всегда является успешным. К сожалению, современное научно-образовательное пространство Казахстана, в особенности область гуманитарных исследований нивелировали методологию и методы, обезличили и уравнили их содержание.

Новые ценностные ориентиры постсоветского пространства и не только, формируют конъюнктуру исторического познания, но и вырабатывают государственные потребности национального историописания.

Тематические исследования современной исторической науки демонстрируют инновационные научные ориентиры, где неперенным атрибутом выступает междисциплинарный характер, например: социальная история, устная история, культурная память, историческая демография, этнические рынки, история повседневности, историческая антропология и пр. Их можно обозначить и как субдисциплины, и как совершенно самостоятельные исторические направления. Позитивным явлением стало пространственное расширение гуманитарного знания, обогащение его теорией и аналитическими методами. Междисциплинарный подход исторических исследований предполагает «стратегию присвоения», по сути «это встреча двух личных историй...», у каждой из которых есть собственное осмысление и понимание прошлого [1, с.33].

Теоретико-методологической основой вышеуказанных научных ориентиров стали труды классиков исторической мысли, заложившие системно-понятийный аппарат, к ним можно отнести работы представителей школы «Анналов», труды британских

ученых основоположников социальной истории [2], концепты «коллективной памяти» М. Хальбвакса [3], «культурной памяти» Я. Ассман [4] и т.д.

Вероятно, прав российский историк Ю. Яковец, отметивший что «История человечества – это бесконечная череда поколений, волнами меняющих друг друга, воспринимающих накопленное прошедшими поколениями и вносящих нечто своё для передачи в наследство потомкам. Это своё может быть хорошее и плохое, прекрасное и безобразное, созидательное и разрушительное. И часто всё это переплетается, образуя сложную ткань истории, которую творят люди» [5, с. 74]. Сегодня на наших глазах создается новейшая история Республики Казахстан, одновременно переписывается история эпохи советского времени, где переплелись противоречивые сюжеты «созидания» и «разрушения».

Особую актуальность на текущем этапе, учитывая порой легкомысленное отношение к истории недавнего прошлого нашей страны, имеет патриотическая программа «Туған жер» с масштабными задачами, предложенная нашим президентом Н. Назарбаевым. Идея Большой родины Казахстан и Малой родины любого гражданина Казахстана несет в себе культурно-идентификационный код, в первую очередь культурную память с особой семиотикой воспоминаний о родном доме и земле, на которой вырос.

За четверть века в суверенном пространстве Казахстана произошли колоссальные изменения, в том числе и в областных центрах, переживших структурное форматирование, этно-демографические изменения, топонимическую революцию и множество различных событий прямо или косвенно, оказавших влияние на текущее развитие событий. Нам бы хотелось обратиться к истории советского прошлого Усть-Каменогорска, заполняя и расширяя его региональную историю и попутно решая задачи краеведения.

Через три года грядет трехсотлетний юбилей одного из старейших городов Восточного Казахстана, построенного в устье каменных гор. В советскую эпоху, он также, как и многие другие города СССР пережил экономическую модернизацию, реализуя политические программы индустриализации и коллективизации, выжил в голод, испытал репрессии, с честью выдержал военные тяготы и строил светлое будущее. Истории Усть-Каменогорска посвятили свои работы известные краеведы С. Черных, Н. Алексеенко, М. Мусин и т.д., вместе с тем, отнюдь не умаляя достоинств талантливых авторов, мы хотели рассказать устную историю нашего города.

История Усть-Каменогорска представлена зафиксированными воспоминаниями жителей, участников многих событий становления города, как часть реализуемого проекта «Живые голоса: история советской провинции глазами очевидцев». К устным воспоминаниям как к источнику двоякое отношение, вместе с тем мы не можем отрицать колоритность их содержания, многоликую палитру оценок и суждений, отражающих менталитет советских людей с их повседневными заботами и радостями, реконструирующих историю советского Усть-Каменогорска. Устная история – это человеческая память, порой с эпизодическими воспоминаниями, с определённым духовным опытом, с элементами субъективности, однако имеющими право на нарративный статус.

Начало устной истории связывают с американским историком Аланом Невинсом, впервые сформировавшим платформу воспоминания политических деятелей США. В 60-е годы прошлого столетия в США была создана Ассоциация исследователей Устной истории, публикуется журнал «Oral History». Это достаточно перспективно развивающееся междисциплинарное направление в исторической науке не только в дальнем зарубежье, но и в России, где особо значимой фигурой на наш взгляд является Т.К. Щеглова, автор множества научно-методических разработок, посвященных устной истории.

Усть-Каменогорск на текущем этапе стремительно меняется, изменения наблюдаются не только в облике города, но и в смене вывесок, названий улиц, в новых скульптурных формах, несчетном количестве изумительных фонтанов и огромном количестве высаженных цветов.

Старый город уходит в формат воспоминаний, и только старожилы при вопросе как пройти..., задают уточняющий вопрос она раньше называлась.... Тренд

переименований характерен для всех городов Казахстана, мы, перечеркивая и уничтожая старые названия, отказываемся от истории прошлого, а что станет с нашей историей, которую мы творим сейчас?

Усть-Каменогорск в ракурсе советской истории имел особое место в социально-экономических планах государства, о чем свидетельствует постановление Совета Министров «О строительстве Иртышской ГЭС». В конце 50-х-60-х годов в республике было осуществлено невиданное промышленное строительство. Усть-Каменогорск был в первых рядах..... в связи со строительством промышленных объектов в окрестностях города возникли новые поселки: в 1945 г. поселок строителей Усть-Каменогорской ГЭС Аблакетка, в 1947 г. – Новая Гавань, в 1950 г. – Октябрьский [6, с. 66].

Учитывая значительные запасы полиметаллических руд на Востоке, было принято решение о строительстве полиметаллических предприятий, имеющих стратегическое значение для оборонной промышленности СССР, к числу которых относятся Свинцово-цинковый завод, Ульбинский металлургический завод, Титано-магниевый комбинат и т.д., они и поныне несут трудовую вахту в Усть-Каменогорске. Соответственно, вся социально-экономическая и общественно-политическая жизнь города была завязана на промышленных объектах, особенно ее социально-культурные проекты

Нехватка жилищного фонда и активизация промышленной жизни СССР породили абсолютно дешевое жилье, именуемое – Бараки. Усть-Каменогорск не стал исключением, здесь, как и во многих советских городах были построены бараки (мужские, женские, семейные по статусу), имеющие общий коридор или подобие квартир с печным отоплением с удобствами на улице. Предполагалось, что бараки это временное явление, обусловленное необходимостью обеспечения прибывших рабочих хоть каким-то жильем. Усть-Каменогорск в 50-х годах XX века сплошь и рядом состоял из домов частного сектора и барачного типа. В первую очередь вспоминают бараки, стоявшие на стройплощадке (название не имеет отношения к строительству) и «на Октябрьском» [8].

Чаще всего эти дома были не в лучшем состоянии. Респонденты с неохотой вспоминали эти бараки, какими они были с виду, каков был город вокруг них. Человеческая память удивительна, она сознательно убирает кадры нежелательные для воспроизводства. Они действительно представляли печальное зрелище, как внутри, так и снаружи. Убогость барачных помещений дополняли сырость, затхлость, грязь, старый скарб. Печь в бараке служила не только для обогрева, но и для готовки пищи, представляя пожароопасную угрозу жителям.

Даже к началу 60-х годов XX века во многих районах города стояли бараки. Сомова Мария Архиповна рассказывает, что на довольно-таки красивом бульваре Ю. Гагарина бараки стояли вплоть до 80-х годов, на их месте сейчас построены девятиэтажные дома. Хотя некоторые из тех барачных домов до сих пор стоят напротив дома № 17 по бульвару Гагарина и очень похожи на те, что снесли с одним лишь отличием: остались двухэтажные, а стояли в основном – одноэтажные

Даже в 70-х годах в городе, вспоминал Алексей Владимирович по «бульвару Гагарина до улицы Ломоносова были 5 этажные дома, дальше были бараки одноэтажные со всеми удобствами во дворе. Дома стояли в основном сталинской и хрущевской постройки. Улицы в основном не изменились. В районе СЦК были одноэтажные бараки на двух хозяев, район квартала «Б» (улицы Гоголя, Металлургов) были двухэтажные дома с деревянными лестницами. Проспект Ленина, бульвар Гагарина 4,5 этажные дома. Дома были оштукатуренные». «Некоторые дома были оштукатуренные. Они белились. Ну, в принципе-то, конечно, был сероватый город. Потому что домики все были одинаковые, панельные. Они серенькие были» [9].

В архивах отложилось множество документов о политике городских властей, направленных на реконструкцию внешнего облика домов и внутреннего их содержания. Например, в 1950 году были выделены средства на капитальный ремонт жилых домов в размере 580 тысяч рублей. Предполагался ремонт 10 домов в каждом квартале города [10, л.233, л.122.].

Экономическая реформа 60-х годов XX века и последующий рост экономических показателей до так называемой стагнации обусловил строительный бум в Усть-Каменогорске, вначале «хрущевок», потом «брежневок», так называли советские

люди квартиры, построенные во времена Н. Хрущева и Л. Брежнева. Проспект Ленина (ныне Республиканский), бульвар Гагарина на пересечении проспекта Ленина, практически весь Ульяновский район и часть Октябрьского были застроены такими домами.

Как говорят информанты, строительство там велось немаленькое [11].

Вместе с тем, фасады домов имели невзрачный цвет, привычный для внешнего созерцания советских людей облик городской инфраструктуры.

Удивительно непривычным для города стало появление первой девятиэтажки в конце 60-х годов прошлого века в районе площади Ушанова. Равиль Кадрилеев вспоминает об этом так: «1968 год. Зима. Мы с мамой как-то проходили мимо. На месте нынешней многоэтажки виднелись только фундамент и несколько этажей. Мама сказала, что это будет первая девятиэтажка в городе, в которой даже запустят лифт. Вид у нее, конечно, был непривычный, учитывая еще и то, что основание дома не прямоугольное, как у большинства жилых зданий, а квадратное». Привычные для нас многоэтажные дома, в прошлом веке вызвали сомнения в возможности таких построек в провинциальном городе, вместе с тем удивление и желание увидеть столь необычное построение еще и с лифтом [12, с.20.].

Наряду с новыми 5-9 этажными домами в городе сохранялся частный сектор, занимавший множество старых улиц Усть-Каменогорска, как например Т. Токтарова, Крылова и многие другие.

Частный сектор в воспоминаниях Е.В. Еремченко был «заульбинкой»: Комсомольская, Садовая улицы. По ее словам, эти улицы были небольшие и там стояли «частные домики». Частный сектор представлял собой дома кирпичные, саманные, деревянные с печным отоплением, следствием чего проблемным явлением была залежи золы. Домовладельцы активно и с любовью ухаживали за своими домами и прилегающей территорией, мусор обычно сжигали. Конечно, встречались и злостные нарушители, которые бросали мусор прямо на улицы, дворы были загрязнены. С такими «грязнулями» боролись санитарные комиссии, однако не всегда успешно.

Архитектурное строительство Усть-Каменогорска в конце 60-х годов базировалось на реконструкции старых застроек, сноса барачных, негодных жилых комплексов. В итоге, когда потребовалось территориальное расширение города, то выяснилось, что с одной стороны город подпирали скалистые сопки на востоке, промышленная зона на севере. Поиски решения проблемы привели на левобережную часть, в генплане застройка города была запланирована на левобережной стороне реки Ульба [10, л.48].

Предприятия черной и цветной металлургии, имеющие порой прямое подчинение Москве, могли самостоятельно строить для своих рабочих жилье в Усть-Каменогорске. Городская власть выдавала землю под строительство домов для рабочих некоторым предприятиям, как например, в 1954 году Исполком Городского Совета решил отвести Сибэлектромонтажу земельный участок под строительство 24-квартирного 3-этажного жилого дома в квартале по улице Карла Либкнехта. Там же разрешили Усть-Каменогорскому тресту Маслопром строительство 24 и 12 квартирных жилых домов [13, л.48].

Одним из любимых мест городского отдыха и пеших прогулок горожан является район Стрелки, это место слияния двух рек Иртыша и Ульбы. Здесь же находится мемориальный комплекс, возведенный в память восточно-казахстанцев, павших в Великой Отечественной войне. Жилой комплекс «Стрелки» был спроектирован ленинградскими архитекторами и построен Иртышским управлением строительства, в простонародье ИУС. Квартиры в большинстве своем были заселены работниками и сотрудниками предприятий цветной и черной металлургии.

В Усть-Каменогорске был открыт новый дом культуры, который по сей день пользуется спросом и является любимым местом отдыха горожан всех возрастов. «Открытие ЦДК состоялось летом 1962 года. На площади перед зданием стояли квадратные столы, накрытые белыми скатертями, рядом продавали сладости. Я помню и сам процесс строительства – в нем участвовало много солдат из стройбата. Им привозили слюду, они смешивали ее с раствором и покрывали стены. От этого здание сияло на солнце многочисленными крошечными бликами» [14].

По воспоминаниям Сергея Бирюкова «в начале 70-х годов разбирали частные дома на нынешнем проспекте М. Ауэзова (бывшая Краснооктябрьская), где сейчас

ЦУМ и «Император». А один день запомнился особенно хорошо. Мы играли в индейцев. Поймали приятеля по прозвищу Коля Казах и привязали его к дереву. Но нашу игру перебил крик какого-то мужчины. Стоя на частично разобранный дом, он звал нас и что-то показывал. Забыв про «пленного» мы подбежали к дядьке, а он начал бросать нам монетки. Оказалось, рабочие сбросили первое бревно кладки стены и увидели... дохлую, уже мумифицированную кошку, под ней в выдолбленном в бревне отверстии – ларец! В сундучке мужики обнаружили стопочки монет из серебра и меди и бумажные деньги царских времен» [15, с. 10].

Улицы Усть-Каменогорска ранее носили теплые, дорогие городу имена, как например ул. Ушанова, в честь первого председателя Совлепии, ул. Солнечная, ул. Грузинская, ул. Виноградова и пр. Центральной улицей города считалась улица Л. Толстого, ставшая важной транспортной артерией, связавшей два района Ульбинский и Октябрьский, ввиду ее «важности», она была переименован в проспект Ленина, ныне ул. Независимости. Старожилы до сих пор называют ее по старинке «Ленина».

По краям Пролетарской улицы (имевшей ранее название переулок Белорусский, а ныне называется Кабанбая), по воспоминаниям Елены Васильевны были канавы, правда, не слишком широкие, гравийные. Эти канавы предназначались для оттока дождевой и талой воды из этих мест [16].

Улицы не имели столь яркого освещения, как сейчас, они были темными. Как говорят респонденты, света попросту не было. Изменение топонимического пространства Усть-Каменогорска шло постепенно, по мере его благоустройства и градостроительства, соответствуя требованиям времени.

Город в воспоминаниях помнится темным, без привычных нам уличных фонарей. Городская администрация пыталась частично решать световую проблему, в районе поселка им. Красина был установлен один трансформаторный киоск [17, л.48].

Улица Я. Ушанова видоизменялась по мере возведения новых объектов жилого и административного характера. Ранее на месте бывшего базара, на котором, по воспоминаниям Лео Богдановича продавались пончики по 4 копейки, сейчас стоит здание областного Акимата [18]. Перед зданием областного руководства была заложена площадь им. В. Ленина, сам памятник Ленину был открыт в 1958 г. Сейчас на том же месте стоит памятник Абаю Кунанбаеву.

Иртыш и Ульба протекают через весь город, соединяя и разъединяя его мостами. По воспоминаниям Шик Л.Б., мост через Ульбу, когда он приехал в Усть-Каменогорск, был деревянным и очень шатким [18]. В 1987 году в период сильных морозов треснула одна из несущих балок моста, население города для перехода с одного на другой берег ходило пешком. Сегодня через берега Ульбы связывают 4 моста.

Распространенным видом транспорта в Усть-Каменогорске считается трамвай, в ноябре 1959 г. по стальным путям, протяженность которых составляла 15 километров, пошли первые трамваи [19, с. 101].

Вячеслав Усов: «помню, как в городе прокладывали рельсы. Видимо, работа была в новинку, потому что рабочие устанавливали металлические части, потом снимали и перекладывали заново. И вот 6 ноября 1959 года мы впервые сели в новенький трамвай. Маршрут запустили от Усть-Каменогорского вокзала до СЦК. Это был настоящий подарок для работников комбината: возможность попасть на работу без автобусной давки». Первые трамваи в воспоминаниях Владимира Дикарева: «Старые трамваи состояли из двух вагонов. Они были деревянные, обшитые металлом и жутко холодные. Зимой пассажиры предпочитали стоять, потому что лавочки накалялись от мороза. При движении трамвай страшно дребезжали и дергались, особенно на стыках рельсов. В этот момент пассажиры замолкали, потому что из-за грохота просто нельзя было друг друга расслышать... Кондукторов в трамваях не было. В каждом вагоне стояла автоматическая касса. Бросаешь монетку – машина выдает билетик. Местные ребята быстро просчитали, что вместо монеты можно бросить пуговицу подходящего размера. Автомат принимал ее за монету и выдавал билет» [20].

Внешняя визуализация города запомнилась горожанам через призму советских плакатов. Это была классика советской идеологии, они выполняли многофункциональные задачи, настраивая на позитивное строительство светлого будущего, уличали нерадивость и жадность. Пропаганда задорного образа жизни,

советской продукции, культуры были неотъемлемым атрибутом советской жизни. Вячеслав Усов помнит, что на углу перекрестка улиц Кирова и Орджоникидзе «в пятидесятые годы висел плакат с изображением розовощекого бутуза и надписью крупными буквами: «С удовольствием ем я варенье и джем!». В то время ни варенье, ни тем более джем невозможно было купить. Нам был непонятен посыл на плакате. Мы тоже хотели варенья, а что такое джем – и вовсе не знали» [21, с. 20].

Многообразие ракурсов историописания города и новые возможности «Новой исторической науки» позволяют взглянуть в наше прошлое глазами очевидцев, протянуть нити, связав историческую паутину любимого города. Этнодемографические процессы городского пространства, мобильная активность населения обуславливает неприметные разрывы в преемственности исторического пространства. Человек, обустроиваясь на новом месте, должен почувствовать себя частичкой локально-городского пространства, вписаться в среду обитания, узнав прошлое из воспоминаний старожилов. Фокус внимания в предлагаемом ракурсе исследования края смещается в сторону простого человека, к его эмоциональным воспоминаниям и предлагаемой им микроистории.

Текущая ситуация, учитывая программные предложения Президента нашей страны, требует кардинального пересмотра методологии и методов исторических исследований, формирования комплекса историко-краеведческих задач, направленных на сбор воспоминаний. Архивы советской эпохи, отнюдь не умаляя достоинств советских нарративов не дают полноты картины, кроме как сухих строчек в цифровом обрамлении. За всеми великими грандиозными задачами и стройками стояли простые советские люди. Возможности устной истории в социальном проекте «Живые голоса...» безграничны, также как и тематические направления.

Список использованной литературы:

1. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
2. Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. – М., 1959. – 608 с.
3. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2/3(40/41). // URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/> (дата обращения: 10.06.2016)
4. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
5. Яковец Ю. Послевоенное поколение: научно-мемуарные очерки. – Москва: Ин-т экономических стратегий, 2008. – 894 с.
6. Алексеев Н.В. Усть-Каменогорск и усть-каменогорцы / Н.В. Алексеев. – Усть-Каменогорск, 1995. – 77с.
7. Интервью с Сомовой М.А., 1939 года рождения
9. Интервью с Погодиным А.В., 1966 года рождения.
10. ГАВКО. Ф.1, оп.1. Св. 35, д.277.; ГАВКО. Ф.1, оп.1. Св. 39, д. 391.
11. Интервью с Еремченко Е.В., 1936 года рождения.
12. Старый город // Мой город. – 2016. – №8 (467).
13. ГАВКО. Ф.1, оп.1. Св. 54, д.432.
14. Старый город // Мой город. – 2016. – №13 (472).
15. Старый город // Мой город. – 2016. – №3(462).
16. Интервью с Быковой З.И., 1939 года рождения
17. ГАВКО. Ф.1, оп.1. Св.54, д. 432
18. Беседа с Шиком Л.Б., 1934 года рождения
19. Черных С.Е. Начало положила крепость. Сборник статей, очерков / Л.П. Рифель. – Усть-Каменогорск: Управление архивами Восточно-Казахстанской области, Государственный архив Восточно-Казахстанской области, 2004. – 150 с.
20. Беседа с Дикаревым В., 1959 года рождения
21. Старый город // Мой город. – 2016. – №4 (463).

References:

1. Repina L.P. Istoricheskaya nauka na rubezhe XX–XXI vv.: social'nye teorii i istoriograficheskaya praktika. – M.: Krug, 2011. – 560 c.
2. Trevel'yan Dzh. M. Social'naya istoriya Anglii. – M., 1959. – 608 c.
3. Hal'bvaks M. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat' // Neprikosnovennyi zapas. 2005. № 2/3 (40/41). // URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/> (data obrashheniya: 10.06.2016)
4. Assman Ya. Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti / Per. s nem. M. Sokol'skoy. – M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2004. – 368 s.
5. Yakovets Yu. Poslevoennoe pokolenie: nauchno-memuarnye ocherki. - Moskva: In-t ekonomicheskikh strategiy, 2008. – 894 s.
6. Alekseyenko N.V. Ust'-Kamenogorsk i ust'-kamenogorcy / N.V. Alekseyenko. – Ust'-Kamenogorsk, 1995. – 77s.
8. Interv'yu s Somovoy M.A., 1939 goda rozhdeniya
9. Interv'yu s Pogodinym A.V., 1966 goda rozhdeniya.
10. GAVKO. F.1, op.1. Sv.35, d.277; GAVKO. F.1, op.1. Sv.39, d.391.
11. Interv'yu s Eremchenko E.V., 1936 goda rozhdeniya.
12. Saryi gorod // Moy gorod. – 2016. – №8(467).
13. GAVKO. F.1, op.1. Sv.54, d.432.
14. Saryi gorod // Moy gorod. – 2016. – №13(472).
15. Saryi gorod // Moy gorod. – 2016. – №3(462).
16. Interv'yu s Bykovoy Z.I., 1939 goda rozhdeniya
17. GAVKO. F.1, op.1. Sv.54, d. 432.
18. Beseda s Shikom L.B., 1934 goda rozhdeniya
19. Chernyh S.E. Nachalo polozhila krepost'. Sbornik statey, ocherkov / L.P. Rifel'. – Ust'-Kamenogorsk: Upravlenie arkhivami Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti, Gosudarstvennyi arkhiv Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti, 2004. – 150 s.
20. Beseda s Dikarevym V., 1959 goda rozhdeniya
21. Saryi gorod // Moy gorod. – 2016. – №4 (463).

А.С. Жанбосынова¹

¹С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ

Е. Козаченко²

²«Тарих» мамандығы бойынша 2-курс магистранты,
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ

ӨСКЕМЕН ТАРИХЫНЫҢ «ЖАНДЫ ДАУЫСЫ»

Түйін

«Туған жер» патриоттық бағдарламасын іске асыру жағдайында туған қаланың, өлкенің тарихы жаңа мүмкіндіктер мен ғылыми зерттеу ракурсын иеленеді. Тарих ғылымында пәнаралық тәсіл өлкетанудың тарихи кеңістік шеңберін кеңейтеді және тарихи білімді байытады. Мақаланың мазмұны Өскемен қаласының қалыптасуы мен құрылуының куәгерлері болған ақсақал – тұрғындарының тарихы арқылы оның сәулеттік бейнесін, ағымдағы кезеңде оның түбегейлі өзгеруін көруге мүмкіндік береді. Өскемен қаласына арналып іске асырылатын «Жанды дауыстар: кеңестік провинция тарихы куәгерлердің көзімен» жобасының шеңберінде ауызша тарих және мұрағат материалдары ұсынылған жарияланымдарда маңызды дерек көзінің ресурсы болып табылады.

Түйін сөздер: ауызша тарих, естеліктер, Туған жер, жады, қала, Өскемен.

A.S. Zhanbosinova¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department
of History of Kazakhstan,
S. Amanzholov EKSU

E. Kozachenko²

² year Master's Student in "History"
S. Amanzholov EKSU

“LIVE VOICES” OF THE HISTORY OF UST-KAMENOGORSK

Summary

The history of the region, the native city in the context of the implementation of the “Tugan zher” patriotic program acquires new perspectives and a scientific research “angle”. The interdisciplinary approach of historical science expands the spatial framework of historical local history and enriches historical knowledge. The content of the article represents the history of Ust-Kamenogorsk with recorded memories of old townspeople, participants in many events of the city’s formation, which allows seeing the transformation of the architectural appearance of its cardinal changes at the current stage. Oral history in combination with archival materials becomes an important source study resources in the proposed publication dedicated to the city of Ust-Kamenogorsk, in the framework of the project “Living Voices: The History of the Soviet Province through the Eyes of Eyewitnesses”.

Keywords: oral history, memories, Tugan zher, memory, city, Ust-Kamenogorsk.

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

ӘОЖ 930:94(574)

Н.Н. Құрманалина¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, PhD доктор

**ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР КҮРЕСІНІҢ
ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аннотация

Мақалада Қазақстанның тәуелсіздігі жылдары қазақ-жоңғар күресі мәселесіне қатысты жарияланған тарихи еңбектер тарихнамалық тұрғыда қарастырылған. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі бойынша отандық зерттеушілердің жасаған басты тұжырымдарына талдау жасалып, проблеманың зерттелуіндегі негізгі бағыттар айқындалды.

Түйін сөздер: қазақ халқы, жоңғар шапқыншылығы, шайқас, тарихнама, тарихи еңбектер, тұжырым.

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі проблемаларының қазіргі Қазақстанда зерделенуінің жаңа кезеңге бет бұруы заңдылық болып табылады. Тәуелсіздікке қол жеткізуімізбен қатар еліміздегі жекелеген салаларда маңызды өзгерістер орнату заман талабына сай келді. Сол сияқты тарих ғылымында да әр алуан методологиялық бағыттар қолданылып, ел тарихын ұлттық тұрғыда екшеуге мүмкіндік туды. Қазақ елінің тарихын, оның ішіндегі келелі мәселелерді егемендік тұғырынан жанаша көзқараспен жазу қажетті іс болды [1, 10-б.]. Осы заманның да басқа дәуірлердегідей өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар.

Ел тарихындағы елеулі оқиғалары есте сақтау, барысынан сабақ алу, маңыздылығын көпшілікке насихаттау мәселесі қолға алынып, ғылыми және мәдени шаралар өткізілді. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің тарихына қатысты игі істер қатарына Орбұлақ бойындағы ұлы жеңіске 350 жыл толуын атап өту, Аңырақай шайқасының 270 жылдығын мерекелеу сияқты шаралар жатады, олардың шеңберінде түрлі ғылыми конференциялар ұйымдастырылды.

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тақырыбы аясында тек қазақ-жоңғар арасында өткен шайқастар ғана емес, сонымен қатар сол дәуірлерде ғұмыр кешкен көрнекті тұлғаларымыздың мерейтойлық жастарына байланысты республикамызда мәдени және ғылыми шаралар ұйымдастырылып жүр. Мысал үшін, 1993 ж. 28-30 мамырда Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ордабасы жерінде қазақ халқының XVIII ғ. көрнекті мемлекет қайраткерлері – Төле би, Қазыбек би және Әйтеке билерді еске алу, Бөгенбай батырдың 300, Қабанбай батырдың 325, Абылай ханның 300, Төле бидің 350 жылдығына және осы секілді өзге де тұлғаларымыздың атаулы даталарына арналған шаралар, т.с.с. өткізілді. Төле бидің 350 жылдығына арналған конференция жұмысына бірқатар ғалымдар қатынасып, олар Төле бидің өмірі мен қызметіне байланысты жекелеген мәселелерді қозғаған зерттеулерін жұрт назарына ұсынды [2].

Тақырыптың тәуелсіздік жылдары тұсындағы тарихнамасы тиісті еңбектердің молдығымен ерекшеленеді. Тарих ғылымының мамандарымен қатар, әдебиет ғылымының өкілдерінің еңбектерінде, көркем туындыларда, біріккен ақпарат құралдарында, соның ішінде, интернет деректерінде қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі мәселелерінің түрлі қырлары қамтылған. Дегенмен зерттеу жүргізу барысында жоғарыда аталған мағлұмат көздерінің ішінде тарихнамалық деректер ретінде ғылыми тұрғыда жазылған тарихи еңбектерге және тарихшы-мамандардың тұжырымдары келтірілген туындыларды қолдануға басымдық берілді.

Қазақ халқының азаттық үшін күресі тарихын зерделеу ісіне К. Аманжолов, М.Қ. Әбусейітова, В.З. Галиев, А.Қ. Жұмаділ, И.В. Ерофеева, Б.Б. Кәрібаев, Ж. Қасымбаев, З. Қинаятұлы, М.Қ. Қозыбаев, М.М. Мағауин, К. Мамырұлы, Г.М. Мендікүлова, Н. Мұқаметқанұлы, Н. Мыңжан, К.А. Пищулина, А.С. Сейдімбек, Р.Б. Сүлейменов, А. Тасболатов, К.Ш. Хафизова сынды еліміздің зерттеушілері өз үлестерін қосты. Бұл уақытқа дейін қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тарихының жалпы сипаты қалыптасқан еді. Алайда онда кемшін тұстар жеткілікті болатын, кеңес тұсында ол ең әуелі саяси идеологияға байланысты болды. Мәселені мүмкіндігінше объективті тұрғыда қарастырып, ұлттық көзқараспен пайымдау арқылы жазуға осы заманғы тарихшылар бет бұрды.

Елімізде 2015 жылы ресми түрде «Қазақ хандығының 550 жылдығы» аталып өтіп, ауқымды көлемдегі шаралар ұйымдастырылғаны мәлім. Қазақ хандығының құрылуы 1465 жылға сай болса, Жоңғар хандығының дүниеге келуі 1635 жылмен сәйкес келеді. Еңбектерде Жоңғар хандығының құрыла салысымен, яғни 1635 жылы-ақ қазақтарға қарсы шапқыншылық жасағаны жайлы айтылады. Сол сияқты Қазақ хандығы құрылмай жатып-ақ ойраттармен қатынас болғандығын деректерден білеміз. К.А. Пищупинаның еңбегінде Керей мен Жәнібек тұсында-ақ қазақ рулары мен тайпаларының жағдайына Әбілхайырдың XV ғ. 50-жылдарында ойраттардан жеңіліс табуы кері әсерін тигізгендігі негізделген. Ол жайлы: «Казахское ханство в XV-XVII вв.» еңбегінде: «еще более стесненным стало положение казахских родов и племен, подчиненных Гирею и Джаныбеку, после поражения Абулхайра от калмаков (ойратов) в конце 50-х гг.», - деп жазылған [3, с. 147]. Жоңғардың арғы тегі болып табылатын ойраттардың қазақ елін құраған тайпалармен қатынасы XV ғ. орын алғаны айқын.

Зерттеуші Н. Мұқаметқанұлы қазақ-жоңғар қатынасына өз мақаласын арнап жазған. Ол XV ғ. Орта Азия даласында көркейіп көрінген қазақ ұлты мен еліміздің солтүстігіне өткендік еткен моңғолдың жоңғар руы бүкіл Орта Азия тарихына терең әсер көрсеткенін атап өткен. Сонымен қатар автор бір типтегі көшпенді екі ұлттың қарым-қатынасы қызығарлық ғылыми-зерттеу тақырыбы есептелетінін жазған. Ары қарай зерттеуші: «автордың білуінше дәл қазірге дейін мемлекетіміздің іші-сыртында қазақтар мен жоңғарлардың қарым-қатынас тарихын зерттеген арнаулы шығарма немесе арнаулы мақала жазыла қоймаған», - деп көрсеткен [4, б. 40]. Бірақ бұл жерде автордың жоңғарларды еліміздің шығыс жағында емес, солтүстігінде орналасқандығын көрсеткендігі ерекше тұжырым болып тұр. Аталған тақырыптың өзектілігін орынды ескертіп өткен автор қазақ-жоңғар қатынасының тарихын қамтыған В. Моисеевтің еңбегіне мән бермеген, себебі бұл мәселені көтерген арнайы зерттеу жоқ екендігін ескереді.

Осы мерзімге қатысты бір фактіге назар аударсақ, ортағасырлар тарихының мамандары К.А. Пищулина, Қ. Өскенбай және Н. Атығай «Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес» атты зерттеу мақаласында бірқатар маңызды мәселелерді көтерген [5]. Олар «қазақтар мен ойраттар бір ғасырға жуық бейбіт және тату көрші қарым-қатынаста болды» деген қате пікір екендігін алға тартқан. Авторлар өз қорытындыларын дәлелдеу үшін фактілерді көрсетіп, оларға талдау жасаған. Қысқаша тоқталсақ, бұл кезең XV ғ. 60-жж. – XVI ғ. 30-жж. сай, ал бұл пікірді алғаш И.Я. Златкин айтқан, Х.М. Әбусейітова да қолдаған. И.Я. Златкин В.В. Вельяминов-Зерновқа сілтеме жасаған болса, В.В. Вельяминов-Зернов «Тарих-и Рашидиден» үзінді келтірген, ал М.Х. Дулати өз еңбегінде моңғолдар туралы емес, түркі тілді моңғолдар туралы жазғандығын зерттеушілер талдап көрсеткен. «Осының нәтижесінде – батыс моңғолдарды, яғни ойраттар қазақтармен достық қарым-қатынаста болды деген қате пікір туған», - деп қорытындылайды олар [5, с. 56]. Бұл жерде мамандардың, яғни мақала авторларының тұжырымы оң саналады. Мәселе бойынша қосатынымыз, кеңестік кезеңде Ш.Б. Чимитдоржиев те Вельяминов-Зерновтың еңбегіне сүйеніп, өз еңбегінде: «нападение ойратских феодалов на казахские земли начались в первой половине XVI в. До этого взаимоотношения казахов и ойратов в течение целого столетия были мирными» [6, с. 32], сол сияқты У. Эрдниев те: «к 30 годам XVI в. ухудшились отношения ойратов с казахскими феодалами, которые были мирными в течение столетия», - деп көрсетеді [7, с. 33-34]. Бұдан байқайтынымыз, қазақ пен ойраттардың қарым-қатынасы жүз жылдан астам уақыт бойы тату болғандығы туралы

бұрыс, яғни қате қорытындының тарихшылардың арасында кең тарап кеткендігі. Тағы айта кететін жайт жоғарыдағы Ш.Б. Чимитдоржиевтің еңбегін В.А. Моисеев өзінің «Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии» атты мақаласында талдаған. Онда В.А. Моисеев те Ш.Б. Чимитдоржиевтің жоғарыда көрсетілген қорытындысы қате екендігін дұрыс пайымдаған, бірақ Ш.Б. Чимитдоржиевтің сол жерде берген сілтемесіне мән бермеген және В.А. Моисеевтің айтылған проблемаға қатысты салыстырмалы түрде толыққанды талдау жүргізбегені байқалады [8, с. 146]. Талданып отырған фактіге байланысты тарихи зерттеулерді жүргізу барысында қолданып отырған деректерге жеткілікті дәрежеде көңіл бөліп, мүмкіндігінше түп деректерді пайдаланудың маңыздылығы жоғары екендігін ескеру орынды.

Қазақ-жоңғар қатынастары тұсында да қазақ елінің территориясы әр зерттеушілердің еңбектерінде түрлі айырмашылықтармен көрсетілген. К.А. Пищулина оның себебін жақсы негіздеп түсіндіріп өткен: «противоречивость сведений источников о землях Казахского ханства отражает успехи и неудачи его правителей в борьбе за укрепление власти на разных этапах развития этого государства» [9, с. 144]. Қазақ хандығының жер көлемі мемлекеттің даму барысындағы түрлі кезеңдердегі ел басшыларының билікті нығайту күресіндегі жетістіктері мен жеңілістеріне байланысты өзгеріп отырған. Автордың бұл тұжырымы ойға қонымды әрі Қазақ хандығының территориялық аумағының әр кезеңдегі өзгеріп отыруы күрделі мәселе болғандықтан, оны арнайы зерттеу көлемінде қарастырған жөн саналады.

Қазақ пен жоңғар арасындағы шайқастың хронологиясы туралы айтар болсақ, «Қазақстанның әскери тарихы» жұмысында қазақ жоңғар соғысының хронологиясы былай анықталған: «қазақ елінің өткендегі тарихында елеулі із қалдырған, дүркін-дүркін үзілістермен 100 жылға жалғасқан қазақ-жоңғар соғысы...» [10, 110-б.]. Н. Мыңжан қазақ-жоңғар қатынасы кейде шиеленісіп, қан төгіс соғыстарға ұласып, кейде бөсеңдеп уақытша бітімге келісіп, 120 жылға созылғанын көрсеткен [11, 271-б.]. Бұл тұста, соңғы автордың тұжырымы біз қарастырған хронологиялық мерзімге жақынырақ. Қазіргі зерттеушілеріміз де қазақ-жоңғар, қазақ-ойрат соғысының жалпы мерзімін әрқалай көрсетеді.

Жоңғар шапқыншылығына қарсы Орта Азия халқының бірлесіп қарсылық көрсеткендігі туралы ой-тұжырымдарды қазіргі тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының еңбектерінен байқауға болады. Көптеген зерттеушілердің пікірлеріне сай, Тәуке хан тұсында Қазақ хандығы айтарлықтай нығайған мемлекет болған және ол тұста қазақтар қырғыздармен және қарақалпақтармен бірлікте болған [9, с. 155; 4, 48-б; 12, с. 207; 13, с. 30; 14, с. 29].

Н. Мыңжанның түйіндеуінше, XVIII ғ. 20-жж. қазақ хандығының бөлшектенуі және қазақ-жоңғар қатынасының шиеленісуі қазақ халқын қатты күйзелткен [11, 265-б.]. Келесі зерттеушілердің тұжырымдауынша, қазақтардың жүзге бөлінуінен және бірорталықтанған биліктің болмағандығынан, ең басты әрі негізгі қауіпті Жоңғар мемлекеті тудырған [15, с. 50]. Ал келесі тарихшының пікірінше, қазақтың жүзге бөлінуі оның әлсіздігіне себеп болмаған, ол кездегі қазақ үшін болған қиын күннің түп-тамыры от қаруды пайдалануда болған. Егер үш жүзге бөліну қазақ қоғамының шын мағынасындағы әлсіздігін, іштей ыдырауын білдірсе, ол 1723 ж. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» төтеп бере алмай, қатерлі дұшпанға бірлесе тойтарыс беру идеясы төңірегіне топтала қоймайтынын келтіреді. Айтылған ой толықтай түсінікті болуы үшін бұл жерде автордың өз сөзін берсек, ол: «XVIII ғасырда тәуелсіздігімізден, елдігімізден айрыла бастауымыздың күпиясы жүзге бөлінуде де емес, жоңғармен соғыста да емес. Бар пәле ындыны бұзық еуропалықтардың от қаруын иеленгенінде жатыр», - деп түйіндеген [16, б. 5]. Ол уақытта сирек қолданылатын от қарудың соғыс нәтижесіне тигізетін әсері күшті болғаны ескерілген. В.З. Галиев қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі қазақ халқының қалыптасу үрдісімен байланысты екендігін көрсетіп, XVI ғ. соңы мен XVII ғ. басында қазақ жүздерінің пайда болғандығын түйіндеген [17, с. 41-42]. Жалпы, қазақ-жоңғар күресі кезеңін қарастырудағы қазақ халқының жүзге бөліну мәселелері өте өзекті проблемалардың бірінен саналады. Сондықтан қазақтағы үш жүзге қатысты мәселе

алда кең көлемде жан-жақты жеке зерттелсе, артық болмайтыны анық. Дегенмен жүзге бөліну болғанмен, қазақ сол кезде де, бүгінгі таңда да біртұтас ұлт, ел болып отырғаны мәлім.

Н. Мыңжан «Ақтабан шұбырындының» ауыр апаты бес жылға (1723-1728) созылғандығын көрсеткен. Дегенмен бұл апаттың зардабы қазақ даласының барлық жерінде бірдей болмағаны да ескерілген [11, 276-б.]. К. Аманжолов пен А. Тасболатов барлық қазақтар біркелкі дәрежеде «Ақтабан шұбырындыға» ұшырамағандығын, әсіресе, Ұлы жүздің ішінде қоныс аудару болмағандығын түйіндейді [10, 113-б.].

«Ақтабан шұбырындының» ең ауыр зардабы ретінде М.М. Мағауин демографиялық шығынды көрсеткен: «Самый большой вред Актабан-шубырынды – демографическая катастрофа – на два века назад отбросила естественный рост алашского народа» [14, с. 104]. Автор бұл жерде дұрыс көрсеткен, өйткені қазақтың демографиялық ахуалының қиындауына тек адам шығыны ғана емес, сонымен бірге сыртқа ауған халық санының көп болуы, яғни эмиграцияның кері әсері болды.

Қазақ диаспорасы мәселелеріне зерттеулерін арнап жүрген Г.М. Мендікүлова XVII-XVIII ғғ. қазақ-ойрат қатынастарының кейіннен Қытайда қазақ ирриденттерінің қалыптасуына негіз болғандығын алға тартқан: «казахско-ойратские отношения XVII-первой половины XVIII вв. являются той исторической основой на которой спустя век-полтора была создана казахская ирредента в Китае, ставшая отправной точкой для возникновения диаспоры у казахов в XX в.» [18, с. 51]. Автор Қытайда қазақ ирриденттерінің қалыптасуының бірінші кезеңіне XVI ғ. мен XVIII ғ. бірінші жартысындағы қазақ-ойрат соғыстары мерзімін жатқызған. Оның нәтижесінде қазақтар Жетісу, Тарбағатай, Барлық және т.б. жерлерінен айрылып, Орта және Ұлы жүз жұртының дәстүрлі көш жолдары бұзылған. Ал қазақ ирриденттерінің Қытайда қалыптасуының екінші кезеңі Циндердің Жоңғар хандығын 1757 ж. күйретуі және салдарынан қазақ жерлері шекарасының Қытай пайдасына жылжуымен сай болғанын негіздеген [19, с. 191-192]. Зерттеуші 2006 ж. жарық көрген монографиясында қазақ ирриденттері мен диаспораларының қалыптасу тарихы проблемасын ашу барысында бірқатар мәселелерге кеңірек тоқталып өткен. Олардың қатарында: XVII ғ. мен XVIII ғ. бірінші онжылдығындағы қазақ-ойрат қатынастары; 1720-1740 жж. Цин-жоңғар қатынастары және Қазақстан; қазақтар және Циндердің Жоңғар хандығын күйретуі; XVIII ғ. қазақ-қытай арасындағы территориялық даулар сияқты мәселелер орын алған [20, с. 88-102]. Эмиграция жоңғар шапқыншылығының қазақ халқына тигізген теріс салдарының бірінен саналады. Жоғарыдағы еңбектер қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін толыққанды ашудағы зерттеу бағытының бір саласының көрінісі.

Ғалым К.А. Пищулина «Ақтабан шұбырынды» жылдары халықтың үдере көшкенін көрсеткен [3, с. 156]. Демографиялық үрдістерде аталған тарихи оқиғаның ықпалы болғаны сөзсіз. Академик М.Қ. Қозыбаев адам шығынына қатысты Ш. Құдайбердіұлының қорытындысын қолдай отырып, халықтың үштен екі бөлігіне дейін азайғанын келтірген [21, с. 41]. Келесі зерттеушілердің берген мағлұматтары бойынша «Ақтабан шұбырынды» жылдары қазақ өз құрамының 40 пайызынан айрылған, ал XVIII ғ. басына қарай қазақ халқы шамамен 2-3 млн. адамды құраған болса, бұған сәйкес 1 млн. адам құрбан болғандығы жайлы тұжырымдалған [15, с. 51]. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығы тұсындағы халық саны, сондай-ақ жауынгерлер саны зерттеушілердің еңбегінде кейбір деректер арқылы шамамен көрсетіліп жүр. Әрі бұл мәселе қазіргі кезге дейін зерттелу үстінде. Мысалға, Н.С. Лапин XVIII ғ. қазақ саны мәселесінің қазіргі тарихнамасына мақаласын арнаған [22]. Мақалада сол кездегі халықтың нақты саны жөнінде тұжырым көрсетілмеген, қарастырылған еңбектер тарихнамалық жағынан топтастырылған. XVII-XVIII ғғ. қазақтың халық саны мен әскер саны бойынша тиісті мамандар зерттеулері маңызды әрі қажет.

1982 ж. жарық көрген «Қазақ ССР тарихы» еңбегінде 1723 ж. шабуылда жоңғар әскерлерінің жалпы саны 100 мың адамға жеткендігі жазылған [23, 18-б.]. А.С. Сейдімбектің пікірінше, 1723 ж. жоңғар шабуылына 70 мың сарбазы қатысқан [24, с. 84]. Қазақ ханының жауынгерлер саны қажет кезінде 90-100 мың

адамға дейін жетіп отырғандығы туралы Т.И. Сұлтановтың ойы жекелеген авторлар тарапынан қолдауға ие болған [25, с. 53]. К. Аманжолов пен А. Тасболатов 1723 ж. жоңғар әскерінен қазақ жеріне шабуыл жасауға 28-30 мың адам қатысты деп қорытындылайды. Сол сияқты Аңырақай шайқасына екі жақтың топталған әскер күші қазақтарда 28-31 мың адам, жоңғарларда 28-30 мың адам болғандығы жазылған [10, 118, 137-бб.]. Жалпы, көпшілік зерттеушілердің деректеріне сай соғысу барысында қазақ пен жоңғар шамамен 80-100 мың жауынгерден шығаруға қауқарлы болған.

Авторлардың, яғни К. Аманжолов пен К. Тасболтаевтың аңғаруынша, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» тіркесі жер аты жоқ мақал-мәтелдерге ұқсас пайдаланылады [10, 115-б.]. 3. Қинаятұлы «Алқакөл сұлама» сөз тіркесіне қатысты өзінің ерекше ойын білдірген. Оның көрсетуінше: «Алқакөл сұлама» дегені белгілі көлдің аты емес, арқасын суытуға мұршасы болмай күндіз-түні ұзақ жортқан көлік еті қызынып, қалжырап сұлағанын айтса керек. Арабша түйе малының қызыну («қызыл май») ауруын «Alhasol» ауруы дейді екен. Бұл мұсылман қауымының арасында ертеден-сіңісті болып келе жатқан ұғым» [26, 226-б.]. 1723-1726 жж. жоңғар шапқыншылығы қазақ-жоңғар соғыстары арасындағы қазақтар үшін ең ауыры болғандығы және аталған сөз тіркесінің өзіндік мән-мағынасы бар екендігі белгілі. Оның бір нұсқасы фольклорда берілген.

«Қазақстанның әскери тарихы» еңбегінде «Елім-ай» жыр-өлеңі ел бірлігін сақтап, азаттық жолында күш біріктіру, мемлекетті сақтау идеясын білдіретіндігі жазылған. Зерттеушілердің қорытындыларына сай, «Елім-ай» өлеңі қазақ халқының түгелдей босқыңға ұшырағанын көрсетпейді [10, 115-116-б.]. Көпшілік зерттеушілер көрсеткендей, әрі қалыптасқан тұжырым бойынша бұл әннің «Ақтабан шұбырынды» жылдары дүниеге келгендігі туралы қорытындылар басым. Оған қоса бұл әннің авторы ретінде бірқатар зерттеушілер Қожаберген жырауды таниды.

Н. Мыңжан 1723-1728 жж. жылдары қазақ ұлыстарының едәуір бөлігі өз мекендеріндегі мықты тауларға бекініп алып, жауға берілмей күрес жүргізуін жалғастырғанын жазды [11, 276-б.]. Бұл сипаты жағынан партизандық соғысқа ұқсайды. Ал келесі автор нақты түрде қазақ-жоңғар соғысы кезінде қазақтар Қызылқұмда партизандық соғыс жүргізгендігі жөнінде қорытынды жасаған. Оған, зерттеушінің ойынша, сол жерлерде табылған қару мен сауыт-сайман қалдықтары куә. Ол мақаласында: «наконец, оставление кольчуг могло быть следствием тривиального сخورона, что тоже хорошо вписывается в основные военные принципы партизанской войны», - деп ойын түйіндеген [27, с. 30]. Бұл ерекше тұжырым ары қарай зерттеуді қажет етеді. Расымен де қазіргі күнде қосымша деректерді табылуы, немесе жаңа пәнаралық әдістердің қолданылуы арқылы жана мағлұматтар алуға мүмкіндіктер бар екендігін ғалымдар растайды.

Ә. Ысмайылов пен С. Жолдасов 1726 ж. қазақ халқын жоңғар басқыншыларына қарсы біріктірген, пәтуаға шақырған жер - Ордабасы тауындағы кездесу туралы жазған мақаласында халқымыздың тарихындағы жоңғар басқыншылығына қарсы шайқаста ерекше орын алған кезең екендігіне назар салған [28, 39-б.]. Қазақтарды жеңіске бастаған Ордабасы кездесуінің маңыздылығын басқа авторлар да өз еңбектерінде атап көрсетіп жүр.

Академик М.Қ. Қозыбаев былай жазған: «1729 ж. (кейбір деректер бойынша 1730 ж.) жаздың басында ұлы Аңырақай шайқасы өтті. Хан тауы мен Аңырақай тауының ортасындағы жазықта Іле өзенінің тау қойнауынан арқырап шығып, Жусан даланы бөктерлеп ағатын Аңырақай сарқырамасы тұсында аламан шайқасқа үш жүздің қосыны қатысты. 30 мыңдық – ең ірі қосынды бастаған қалмақтармен соғыста талай жеңіске жетіп, батырлығы мен сардарлығын танытқан Кіші жүз ханы Әбілхайыр қолбасшы болды» [29, 32-33-б.]. Н.Э. Масанов та: «тяжелая война с Джунгарией хотя и закончилась внушительными победами народного ополчения под руководством Абулхаир-хана у р. Буланты (1727) и в Анракайской битве (1729)», - дей келе, М. Қозыбаевтың қорытындысын қолдаған [30, с. 168]. Жекелеген зерттеушілер Аңырақай шайқасын (уақыты мен орны, жауынгерлер саны, соғыс тәсілі) сипаттаудағы авторлардың қорытындыларының әр түрлі болуын тарихи деректердің мүлдем жетіспеушілігімен түсіндіреді [31, с. 3]. Деректердің орнын толтыру мақсатында И. Ерофеева бастаған зерттеушілер Аңырақай даласына арнайы экспедиция ұйымдастырып, әр түрлі ғылым

жетістіктерін және пәнаралық зерттеу әдістерін қолданды. Нәтижесінде олар нақты шайқас өткен жерді белгілеп, уақытын 1730 ж. наурыз соңы мен сәуір айының басы аралығы деп және әскери қимылдардың 2-3 күннен аспағандығын анықтаған, ал қазақ әскерінің санын 2,5-3,3 мыңға сөйкестендірген. Оған қоса зерттеуде жоңғарлардың саны қазақтардан әлдеқайда басым болғаны туралы тұжырым жасалған [31, с. 6-7]. Бұл тұста бұрын тек ауызша дерек арқылы беріліп келген Аңырақай шайқасына қатысты мәліметтер ғылыми тұрғыда дәлелденіп көрсетілген соңғы зерттеушілердің жасаған қорытындылары оқиғаны зерттеуде ілгерілеушілік тудырып отыр.

Профессор Б.Б. Кәрібаев Аңырақай шайқасына және 1723-1728 жж. қазақ-жоңғар қатынасына арнаған мақаласында осы шайқастың тарихи маңызын ерекшелеп, Аңырақай шайқасы – қазақ тарихында, оның ішінде XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қатынас тарихында түбегейлі бетбұрыс әкелген, елді азат етуге жол ашқан Ұлы Жеңіс болғанын бағамдайды. Тарихшы бұл оқиғаны – ұлттық тұтастықты сақтап қалған, ұлттық сан-сезімді бір саты жоғары көтерген, қазақ әскери өнері жетістігінің, қазақ ынтымағының көрінісі болған, қасаң тарихи тұжырымдамаларға соққы беретін, жаңа тарихи тұжырымдамаға негіз қалайтын, қазақ халқына тәрбие құралы болған және бола беретін шайқас ретінде санайтындығын жазды [32, 31-б.]. С.Ф. Мажитовтың пікірінше, Аңырақай Еуразияның екі көшпелі халықтардың тарихындағы отарлау шаралары алдындағы соңғы жарқын беттерінен саналады [33, с. 110].

Н. Мұқаметқанұлының ойынша, Цеван Рабтан кезінде Жоңғария ең шарықтаған кезеңіне аяқ басқан екен: «Ғалдан өлгеннен кейін Жоңғар хандығына Сыбан Рабтан билік жүргізді. Бұл дәуірде жоңғар барынша күшейді» [4, б. 48]. Т.И. Сұлтанов қазақ мемлекеттігіне арнаған еңбегінде: «борьба с ойратами приняла наиболее острую форму, когда к власти в Джунгарском ханстве пришел энергичный Цеван-Рабтан», - деп көрсеткен [34, с. 91]. Жоңғарияның Цеван-Рабтанның тұсында ерекше күшейген мемлекетке айналғандығын зерттеушілердің дені мойындайды.

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тарихының өрбуіне көрші орналасқан Ресей империясы мен аспанасты елі өз ықпалын тигізген. Зерттеушілердің қорытындыларына сай, қазақтар мен жоңғарлар шығыс пен батыстағы Қытай мен Ресейдің саяси ойыншығына айналды және бұл империялар өз мақсаттарына жету үшін екі мемлекетті бір-біріне айдап салу арқылы әлсіретуді көздеген, нәтижесінде қытайлар жоңғарларға, ал орыстар қазақтарға өз ықпалын жүргізіп, бағындырмақшы болған [10, 120-121-бб.]. Сол сияқты, А.С. Сейдімбектің ойынша, Ресей мен Қытай қазақ пен жоңғардың өзара бірігу мүмкіндігіне қатты аландап, оған қарсы тұру үшін қолдарынан келгенін жасауға тырысқан. «Китай и Россия натравливали джунгаров на казахов лествью, посулами, тайной поставкой оружия и добивались того, что джунгарские правители все больше укреплялись в намерениях разгромить Казахское ханство», - деп жазған автор [24, с. 78-79]. Зерттеушілер екі көшпелі мемлекет және екі үлкен империя түйіскен аумақтағы саяси шараларда әр елдің өз мүддесі, өзінің көздеген мақсаты туралы қорытынды жасаған.

«Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде» атты көптомдық еңбектерде қазақ руларының тарихы жеке-жеке қарастырылып жазылған. Олардың арасында қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіндегі жекелеген рулардың қосқан үлесі тақырыпша ретінде бөлек зерделенген. Мысалға, оның 11-томы керейттерге арналған, ондағы «Қазақ-жоңғар қатынастары кезіндегі керейттер» тақырыбында авторлар мәселенің тарихнамасына қысқаша тоқталған. Олар ойраттар тарихын XIII ғ. бастап қысқаша беріп, керейт батырларының ерлігіне тоқталған [35]. Сол сияқты еңбектің жалайырларға арналған томында да жалайырлардың жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіне арнайы тарау арналған. Бұнда тарихшылар жалайыр тайпасының қалмаққа, жоңғарға қарсы бар күшімен қарсы тұрып, өз жерін қорғағаны туралы түйіндеп, жалайырдың Ескелді, Балпық, Қабан, Жолбарыс, Тәттібай, Айту, Қоғыл сияқты т.б. би, батырларының ел қорғаудағы ерлігін дәріптеп, олардың азаттық үшін қосқан үлесінің елеулі болғандығын ерекшеленген [36, 247-б.].

Елімізде 1998 ж. – Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы деп жарияланды. Сол жылы «Бұланты – 98» тарихи-этнографиялық экспедициясы ұйымдастырылып, этнограф ғалым Ж.О. Артықбаевтың редакторлығымен «Бұланты шайқасы» кітапшасы жарыққа шықты [37]. Онда Бұланты шайқасының қазақ үшін тарихи

маңызы айшықталған. Танымал тарихшы В.З. Галиев экспедиция жұмысының негізгі нәтижесінде Бұланты өзенінің маңындағы тасты жерлерде қазақ ру-тайпаларының көптеген тамғаларының анықталғандығын жатқызды [38, с. 42]. В.З. Галиев қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тақырыбына көптеген зерттеу еңбектерін арнаған авторлардың қатарынан саналады. Оның Орбұлақ шайқасына арналған монографиясы [39], қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіне арналған оқу құралы [40] және қазақ-жоңғар соғыстарының мәселелерін көтерген бірнеше зерттеу мақалалары [41; 42] жарыққа шыққан. В.З. Галиев XVII–XVIII ғғ. бірінші жартысындағы қазақ-жоңғар қатынасының күрделі мәселелеріне арналған еңбегінде қазақ-жоңғар тақырыбын зерттеуде шайқастың дислокациясы мен барысы, қатысушылардың саны, түрлі оқиғалардың хронологиясы, белгілі деректерді жанаша қарастыру, ғылыми айналымға жаңа құжаттарды енгізу, оқиғалардың жергілікті топографиямен тығыз байланыстыру – осылардың барлығы маңызды екендігіне тоқталады [17, с. 40]. Ол «Қалмақ қырылған» деген атаудың Қазақстанның көптеген аймақтарында кездесетіндігін, ал оның себебі XVIII ғ. 20-40 жж. қазақ даласын торлаған жоңғарлардың жеңіліске ұшырап, жанталаса бірі батысқа, бірі шығысқа жөнкігендігінде екендігін айғақтайды [43, 44-б.]. Белгілі зерттеуші С. Әжіғали XVIII ғ. қазақ-жоңғар қатынасының «аласапыран» дәуірі соғыс орындары, жоңғарлардың қырылған жерлері – Қалмақ қырылған сияқты өзіне тән сипатта із қалдырғанын көрсетеді. Бұл атаулармен Батыс Қазақстанда сол заманның сұсты ескерткіштері сақталған [44, с. 373]. Қазақ-жоңғар соғысынан қалған іздей болып сақталған топонимикалық атаулар, ескерткіштер мен белгілердің тарихын зерттеу арнайы зерттеу нысаны болуға лайықты деп санаймыз.

Тәуелсіздік жылдары қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің тарихына қатысты белгілі бір мәселелерге арналған шағын зерттеулер де баршылық. Дегенмен зерттеушілердің барлығы бірдей тың деректер қатарын айналымға енгізіп, проблема бойынша ғылыми жаңалыққа қол жеткізе алмады. Олардың кейбіріндегі негізгі ой-қорытындыларға қысқаша тоқталуға болады.

С.В. Тимченко өзінің «Наступление джунгарских ханов на Среднюю Азию и международные отношения в конце 30-х – начале 40-х гг. XVIII в.» мақаласын ғылыми журналда жарыққа шығарған [45]. Онда 1739-1741 жж. қазақ-жоңғар соғысының нәтижесін қорытындылай келе оның Орта жүз қазақтары үшін аса қиын болғанын және қонтайшының қазақ жағына ауыр шарттар қойғанын жазады. Сонымен бірге жоңғарлардың бірқатар әскери және дипломатиялық жетістіктеріне қарамастан, олардың Орта және Кіші жүз қазақтарын бағындыра алмағандығын қорытындылайды. Дәл осы пікірін автор «Политическая обстановка в Центральной Азии в конце 30-40-х гг. XVIII в. и казахско-джунгарские отношения» атты конференция материалдарында жариялаған мақаласында қайталайды [46, с. 26]. Дегенмен автордың бұл екі мақаласында да негізінен бір мәселе аясында зерттеу жасалғаны байқалады.

Ал Б.А. Фабдулина қазақ халқының кей тұстарда Жоңғариямен одақтаса түскенін, сөйтіп, Ресей мен Сібірдің шекарасына тақалып жете, мықты көшпенділер мемлекетінің пайда болу мүмкіндігі Ресей империясының басшылығы арасында үлкен қобалжу туғызғанын баса көрсетеді [47, б. 20].

К.А. Нүрпейісов пен Л.К. Бекееваның мақаласында жоңғар шапқыншылығы тұсындағы қазақ жауынгерлерінің қолданған әскери стратегиясы мен тактикасына назар аударылған. Олардың жасаған қорытындысы бойынша қазақтардың күрес барысында түрлі әдіс-айлаларды қолдануы жоңғар шапқыншылығына тойтарыс беріп отыруға мүмкіндік туғызып отырған. Алайда ел ішіндегі алауыздық жауға толықтай тойтарыс жасауға мүмкіндік бермегендігін, сол себепті күш – бірлікте екендігін түйіндеген [48, с. 16].

Осындай тақырыпқа қатысты мақалалар жазылғанымен, оларда қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің тарихын, оқиға барысын толықтыра түсетін жаңа фактілер қосылып, бұрын белгісіз болған деректер қолданысқа түскені жайлы қорытындылауға келмейді. Олардың денінде тек нақты мәселе аясында бұрыннан белгілі фактілерге байланысты автордың жеке ойлары мен көзқарастары берілген. Ал егер қазақ халқының тарихы туралы өзге деректемелердегі, түпнұсқалық тарихи дереккөздерден жаңа мағлұматтар ғылыми айналымға енгізілсе, қазақ-жоңғар

соғысының беймәлім қырларын ашуға септігін тигізе алатыны даусыз. Алайда көпшілік зерттеушілердің еңбектерін жазу барысында белгілі бір проблемаға қатысты өзінің ой-тұжырымын түйіндеу міндетін ғана атқарғаны байқалады. Сондықтан бұндай сарында жазылған туындылардың барлығын жоғарыда келтірілген себептерге орай түгел саралау міндет болмады.

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің тарихына байланысты көптеген шайқастар, оқиғалар өз атауларымен белгілі. Мысалы, Орбұлақ шайқасы, Қаракүм съезі, Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама, Аягөздегі шайқас, Ордабасыдағы бас қосу, Бұланты, Білеути шайқасы, Аңырақай шайқасы. Солардың қатарына кейінгі кезде Шорғы шайқасы қосылды. А. Барт пен А. Саханов «Битва при Шорге» мақаласында Шорғы жазығының, Шорғы көлінің атауына байланысты шайқасты осылай атаған. Олар шайқастың 1745 ж. болғанын және қазақтарға орыстардың көмек көрсеткені туралы жазды [49, с. 4]. Авторлардың Шорғы шайқасы туралы мәліметіне бұдан кейін басқа зерттеушілер өз еңбектерінде сүйенген. Е.Ж. Уәлиханов «Международные отношения в Казахстане XVIII веке» атты зерттеуінде [50, с. 139], сол сияқты М.О. Серкпаев «XV-XVIII ғғ. ортасындағы Қазақ хандығы және оның Жоңғариямен әскери-саяси қатынастары» деген оқу құралында Шорғы шайқасын ірі шайқас ретінде көрсеткен [51, 65-6.]. Сонымен қатар 1745 ж. Галдан Церен қазақтардың Зайсан даласына басып кіріп, 80 күн соғыстан кейін қазақ жасақтары жоңғарларды Зайсан көліне құятын Шорғы өзені маңында қоршауға алып, жаудың көзін біртіндеп жойған шайқасты Абылай сұлтан басқарғандығын П.С. Белан, Т.Б. Балақаев жазған [25, с. 76]. Аталған зерттеушілердің барлығы А. Барт пен А. Саханов мақаласына сілтеме берген. С. Жолдасовтың көрсетуінше, 1745 ж. шайқастан кейін жоңғарлар қазақтардан бітім сұрауға мәжбүр болып, Созақ, Сайрам, Манкент, Шымкент өңірінде қайтадан қазақ билігі орнаған [52, с. 97]. Алайда бұл автор осы қорытындысында нақты деректі ұсынбаған. Ал бұлардан өзге ғалымдардың еңбегінде бұл шайқас туралы мәлімет кездеспеді. Аталған оқиғаға қатысты деректерді нақтылаған жөн секілді, өйткені А. Барт пен А. Саханов өз еңбектерінде Шорғы шайқасы туралы мәліметтерді беру барысында да нақты дерекке сілтеме көрсетпеген.

Қазақ халқына жасалған жоңғар шапқыншылығының себептері тарихшылардың еңбектерінде әрқалай түсіндірілген. П.С. Белан, Т.Б. Балақаев Жоңғар мемлекетінің агрессиялы көшпелі империяға айналу себебінің бірі ретінде оларды мал шаруашылығын жүргізу үшін жаңа жайылым жерлерге деген қажеттілігімен түсіндірген. Оның үстіне ламаизмді қабылдаған жоңғарлар оны қазақ, қырғыз, өзбек сияқты мұсылман елдеріне күшпен ендіруге тырысқандығы маңызды мәселеден саналды, осының барлығының салдары, тарихшылардың пікірінше, Жоңғар хандығының қазақтарға қарсы шабуыл жасауына алып келген [25, с. 58]. М.М. Мағауин екі ел арасындағы күрестің себебі Орталық Азиядағы үстемдік үшін болғандығын жазады [14, с. 53]. Н. Мыңжан бұл екі арадағы талас-тартыстардың негізгі түйіні көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған екі елдің шұрайлы, жайлы жерлерге және Жетісу мен Сырдария өңірін басып өтетін керуен сауда жолдарындағы қалаларға таласуда болғанын көрсетеді [11, 270-271-бб.]. Келесі тарихшылар Цеван Рабтанның қазақтарға қарсы соғыс ашуына байланысты екі себептің болғанын көрсеткен: біріншісі, Тәуке ханның оның одақтасы болудан бас тартуы; екіншісі, қазақтардың Цеван Рабтанның қалыңдығының керуеніне шабуыл жасауы [25, с. 64]. Н. Мұқаметқанұлы Цеван Рабтанның мәлідемесінен жоңғар ақ сүйектерінің қазақтарға шабуыл жасаудағы мақсаты жайылымға, қалаға таласу емес, өш алу екендігі аңғарылатынын түйіндейді. Автордың пікірінше, XVIII ғ. 40-шы жылдарында Галдан Цереннің қазақ даласына әскери шапқыншылық жасау мақсаты бұрынғыларға ұқсамаған. Ол қазақтардың шайқас күштері – жастарды тұтқынға алу, әрі оларды аманат ретінде ұстап тұру арқылы қазақтарды өзіне бағындырып, ұзақ уақыт жалғасып келген қақтығысты аяқтатпақ болған екен [4, 49, 52-бб.]. Осы ойларын қорытындылаған Н. Мұқаметқанұлы, егер XVII ғасырдың соңындағы жоңғар феодалдарының қазақ даласына жасаған шапқыншылығының мақсаты жерге, қалаға таласу еді десек, Сыбан Рабтан билікті қолына алғаннан кейінгі соғыстың сипаты өш алу, шерден шығу, ал Галдан Цереннің қазақтарға қарата зор көлемдегі әскери шабуыл жасауының мақсаты бағындыру болғанын келтіреді [4, 57-6.]. Өзге зерттеушілер қазақ пен жоңғар соғысының кезеңдік ерекшеліктерін жыл бойынша

бөліп жазады. Мәселен, К. Мамырұлы үш кезеңге бөледі: біріншісі, 1643-1680 жж. – қазақтардың жоңғарларға қарсы күресінің шайқасу мен шегіну жылдары; екіншісі, 1680-1740 жж. – қазақтардың бірігу жылдары мен ірі шайқастар мерзімі; үшіншісі, 1740-1758 жж. – жоңғар шапқыншылығына қарсы күрестің өрістей түскен мезгілі [53]. Профессор Т. Омарбековтың ойынша, жоғарыдағыдай кезеңдеу әлі де нақтылай түсуді қажет ететін мәселе болып табылады [54, 36-б.]. Қазақ-жоңғар соғысының кезеңіне байланысты ұсыныстар болғанымен, ғалымдар арасында мойындалған, жүйелі қорытынды орнықпаған.

Ж. Қасымбаев зерттеу мақаласында жоңғарлардың қазақтардан айырмашылығына оларда темір және басқа түсті металдарды балқытатын зауыттардың болғандығын жатқызған. Сонымен қатар жоңғарлардың қазақтармен соғысындағы тағы бір өзгешелік ретінде олардың ұзақ жылдар бойы Маньчжур-Цин әулетімен арпалыста ірі соғыс операцияларын ұйымдастыруда мол тәжірибе алғандығы ерекшеленген [55, 25, 27-бб.]. Байқасақ, бұл екі ой да жоңғарлардың әскери күштерінің басымдығын түсіндіріп тұр. Жоңғарлардың еліміз үшін мықты жау болуының бірнеше себептерін К. Әбуев те тізбектей көрсетеді: біріншіден, жоңғарлардың тұтқын Ренаттан қару жасауды үйренуі; екіншіден, Жоңғар хандығының күшеюі XVIII ғ. бірінші жартысында үкімет басында Цеван Рабтан, Галдан Церен сияқты кемеңгер ел қайраткерлері болғандығында және олардың бір ортаға бағынған мемлекет құрып, тұрақты әскерге ие болуы; үшіншіден, Жоңғардың сол тұстағы халықаралық қолайлы жағдайы болғандығын көрсетеді. Бұндағы үшіншісін төмендегідей толықтыра түскен: «...Қазақ жеріне жорық жасай отырып, жоңғарлар Ресей мен Қытай империясының қолдауын тапты, олармен бейбіт келісім-шарт жасасты» [56, 16-б.]. Жоңғар хандығының қазақтармен болған шайқастарда басымдық танытқандығына бір емес, бірнеше факторлар ықпал еткендігін зерттеушілер түйіндейді.

Жоңғар шапқыншылығы тек қазақ еліне ғана емес, Орталық Азиядағы басқа да мемлекеттерге өз қауіпін тудырғанын автор көрсеткен: «XVII ғасырдан бастап XVIII ғасырдың ортасына дейін түркі тілдес, бауырлас халықтар – қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар мен өзбектер Жоңғар хандығының жиі шабуылына ұшырады» [57, 28-б.]. Қалай болғанда да Орталық Азияның басқа халықтарынан гөрі қазақтар жоңғар шапқыншылығына табан тіресіп төтеп берген халық ретінде саналады. Келесі зерттеуші сол ахуалды төмендегідей сипаттаған: «казахско-джунгарские отношения свидетельствуют о том, что, несмотря на чрезвычайно сложную ситуацию, казахам удалось сохранить свою историческую территорию» [58, с. 180]. Осы шапқыншылықтарда қазақ халқы ауыр қиындықтарды бастан кешірсе де, өз күшімен тарихи территорияларын сақтап қалғаны айтылады.

Н. Мұқаметқанұлы тұжырымдарының келесі бір ерекшелігі көпшілік деректерде Жоңғар елінің күйреуі 1757-1758 жж. сай келетіндігі көрсетілсе, оның зерттеуіне сай Жоңғария мемлекеті 1755 жылы-ақ құлайды. Ал одан кейін орын алған шиеленістерекі ел арасындағы күрес түрінде емес, мемлекет ішіндегі бүліктер ретінде көрсетілген. Автор Чиң патшалық үкіметі 1755-жылы ақпан айында жоңғардың ішкі аласапырандығын тыныштандыру үшін Баркөл мен Ұластайдан екі бағытпен әскер аттандырғанын, бұл екі бағыттағы қалың қол сәуір айында Бұраталада бас қосып, әскерлерін біріктіріп Ілеге жорық жасағанын көрсеткен. Сол кезде Дауашты Маңғұлкүреде қолға түсіріп, жоңғар хандық билігі түгелдей жойылғанын дәйектеген. Ал содан кейін Чиң патшалығы Әмірсамамен үлкен-кіші қожалардың бүлігін тыныштандырып, Тянь-Шанның солтүстігі мен оңтүстігін бірлікке келтіргенін жазған [4, 54-б.]. Ә. Дәулетхан қытай патшасы Чиян Лұң патшаның зұлымдығын Гитлер фашизмінен асып түсетінін жазған. Ол 1756 ж. 600000 адамын Жоңғария жерлеріне аттандырар алдындағы патша жарлығы мәтінінен, яғни Ұлы Чиң патшалығының Орда естеліктерінен қазақшалап үзінді келтірген: «...ешқандай рахымшылық жасалмасын. Жабайы-жаттарды ер-әйел, жас-кәрісіне қарамай, түгел қырып тасталсын! Бізге адамсыз Жоңғария, адамсыз Қашқария керек» [59, 16-б.]. Алғашқы автор Жоңғар хандығының жойылуын 1755 ж., ал екінші авторымыз 1756 ж. көрсеткен, өзге көпшілік зерттеушілер Жоңғар хандығының 1758 ж. толықтай жойылғандығын тұжырымдайды. Сондықтан бұл алда зерттеліп, айқындалуы қажет мәселелердің бірі деп есептейміз.

Н.А. Алдабек XVII-XVIII ғғ. Ресей Орталық Азияда, әсіресе Жоңғар хандығы мен Цин империясы жөнінде белсенді саясат жүргізе алмағандығын алға тартқан [60, 5-б.]. Автордың ойы нақты, ашық болмаса да, бұл жерде оның Қытай елінің Ресейден ширақ қимылдап жоңғарлар жерін басып алғандығын түйіндегені байқалады.

Ж.К. Қасымбаевтың байқауынша, Кіші жүз Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін де қазақ еліндегі ахуал күрделі болып қала берген және жоңғарлардың жойқын шабуылының қаупі де доғарылмаған. Осындай қиын жағдайда елді құтқару мәселесін халық өз мойнына алған [61, с. 180]. К. Аманжолов және А. Тасболатов сол ауыр жылдарда қазақтың ел қамын, мемлекет мүддесін ойлаған билері, хандары мен батырлары халықты қазақ жерін басқыншы жаудан азат ету жолындағы нағыз Отан соғысына бастағандығын жазған [10, 121-б.]. Сол сияқты Н. Мыңжан да: «бұл жорық халқымыздың бостандық пен тәуелсіздік жолындағы әділетті шайқасы – Отан соғысы болды», - деп түйіндеген [11, 277-б.]. Т.Ә. Төлебаев та өз зерттеуінде Отан соғысы атауын қолданудың дұрыстығын көрсеткен [62, 26-б.]. Қазіргі таңда көптеген зерттеушілеріміз жоңғармен болған соғысты «Отан соғысы» деп атайды. Тәуелсіздік жылдары жарыққа шыққан «Қазақстан тарихы» көп томдық еңбегінде де, сонымен қатар оқу құралдарында да осылай аталып жүр.

Көрнекті тарихшы М.Қ. Қозыбаевтың зерттеулерінде қазақ үшін XVIII ғ. ауыр болғаны айтылады. Ол: «первые десятилетия XVIII в. для казахского народа были годами суровых испытаний. По существу перед народом стал вопрос: «быть или не быть?», - деген [21, с. 111]. Жоңғар шапқыншылығы қазақтардың халық ретінде өмір сүруіне қауіп төндіргенін өзге де зерттеушілер растайды [5, 58-б.]. Жоғарыда қазақтарға жоңғарлар тәрізді жер бетінен жойылып кету қаупі болғандығы айтылса, келесі тарихшы сол уақытта қазақ елі алдында күрделі таңдау тұрғандығын айтады: «казахский народ стоял перед выбором: либо исчезнуть с лица земли, либо пожертвовать свободой ради сохранения оставшихся в живых», - деп жазған [24, с. 85]. Қалай болғанда да қазақ-жоңғар күресінің қорытындысында жоңғарлар жеке ел ретінде жойылып кетсе, қазақтар отар елге айналған. Ол туралы зерттеуші: «печальным итогом этой войны был крах кочевой цивилизации. Джунгары вообще исчезли с лица земли как самостоятельный народ, а Казахское ханство превратилось в колонию» [24, с. 79]. Осы кезде көшпеліліктің дәурені өткені анық. Ал орыстардың қазақтарға байланысты ұстанған саясатын отарлау ретінде ашық көрсетіп жазу қазіргі тарихи еңбектерде көрініс тапқан. Мысал үшін, С.М. Мәшімбаевтың еңбегі «патшалық Ресейдің отарлық саясаты» деп аталған [63]. Бұнда Ресей империясының отарлық саясаты Кіші жүз жерлеріне қатысты мәселелер қарастырылып, негізінен үш кезенге бөлініп көрсетілген.

Қазіргі қазақстандық зерттеушілерге тән сипаттың бірі Кеңес Одағы тұсындағы методологиялық бағыттың теріс жақтарын айқын көрсету. М.М. Мағауин: «...согласно коммунистической колониальной концепции, цель которой в первую очередь «проглотить» Казахстан, у казахов не должно быть истории, казахи всегда должны терпеть неудачу», - деп ойын ашық жазған [14, с. 41]. Сол сияқты келесі зерттеушілер «орыстардың туыскандық қалтқысыз көмегі қазақтарды жау тепкісінде қалудан құтқарды» – дегенді шындық емес деп көрсетеді [10, 119-б.]. Бұндай тұжырымдар жасауға қазіргі кезде ғана қол жеткенін айту орынды.

«Олардың (қазақтар мен жоңғарлардың – Н.Қ.) таласқан жайылымдары негізінен тарихтағы еліміздің территориясына енген райондар болатын», - деп көрсеткен Н. Мұқаметқанұлы [4, 57-б.]. Көптеген зерттеушілердің ойына сай, қазақ-жоңғар күрестерінде жоңғарларлар шабуылдаушы тарап, ал қазақтар – қорғанушы ел болғандықтан, Қазақтар өз жері үшін әділетті түрде күресті.

Тәуелсіз Қазақстан тұсында қазақ-жоңғар соғыстарына қатысты тек тарихшыларымыз ғана емес, сонымен қатар өзге де сала зерттеушілері өз еңбектерін арнады. Деректердің санымен қатар, заман талабына сәйкес олардың түрлері (интернет жүйесі) көбейді.

Қазақ-жоңғар күресі проблемасы қазіргі тарихнамада қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тұрғысынан қойыла бастады. Отандық тарих

ғылымында мәселе қазақ халқының азаттығы үшін күресі ретінде қарастырылды. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін «Отан соғысы» деп пайымдау туралы тұжырымдарын жекелеген зерттеушілер ұсынды.

Әдебиеттер

1 Құрманалина Н.Н. Тарихымыздағы тағдырлы оқиғалардың бірі – қазақ-жоңғар соғыстары // Фараби әлемі: халықаралық ғыл. конф. материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 9-11-бб.

2 Төле би // Төле бидің 350 жылдығына арналған Респ. ғыл.-прак. конф. материалдары. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2013. – 432 б.

3 Пищулина К.А. Казахское ханство в XV-XVII вв. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней: очерк. – Алматы: Дәуір, 1993. – С. 144-164.

4 Мұқаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: шежірелік деректер / дайындаған А. Қожабеков. – Алматы: Жалын, 1994. – 144 б.

5 Пищулина К.А., Өскенбай Қ., Атығай Н. Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес // Туған өлке. – 2006. – № 1(6). – 51-58-бб.

6 Чимитдоржиев Ш.Б. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – 88 с.

7 Эрдниев У.Э. Калмыки (ист. этногр. очерки). – Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1980. – 283 с.

8 Моисеев В.А. Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период). – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 134-150.

9 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982. – 133 с.

10 Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақстанның әскери тарихы. – Алматы: Білім, 1999. – 320 б.

11 Мынжан Н. Қазақтың көне тарихы / дайынд. М. Қани. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.

12 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв. История, политика, дипломатия. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – 266 с.

13 Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в начале XVIII – начале XX вв. (политические и социально-экономические аспекты). – Алматы: Білім, 1995. – 274 с.

14 Магауин М. Азбука казахской истории: докум. повествование. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 224 с.

15 Абенов Е.М., Арынов Е.М., Тасмагамбетов И.Н. Казахстан: эволюция государства и общества. – Алматы: ИРК, 1996 г. – 390 с.

16 Әбжанов Х.М. Тәуелсіз Қазақстан және Әлемдік тарихи кеңістік // Қазіргі замандағы жаһандану және ықпалдастық жағдайында әлемдік қауымдастық және Қазақстан: халық. ғыл.-тәж. конф. материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 4-7-бб.

17 Галиев В.З. Проблемные вопросы казахско-джунгарских отношений в XVII – первой половины XVIII веков // «История Казахстана: новый взгляд»: сб. матер. метод. семинаров ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова за 2012-2013 гг. – Алматы: Елтаным, 2014. – С. 40-53.

18 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.

19 Қазақ диаспорасы: бүгінгі мен ертеңі. – Астана: Елорда, 2005. – 352 с.

20 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2006. – 343 с.

21 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. – Алматы: Ғылым, 2000. – Кн. 1. – 420 с.

22 Лапин Н.С. К вопросу о численности казахов в период правления Абылай хана // Отан тарихы. – 2014. – № 1(65). – 71-82-бб.

23 Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Алматы: Ғылым, 1982. – Т. 3. – 560 б.

24 Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. – Алматы: Рауан, 2001. – 576 с.

- 25 Исторический опыт защиты Отечества. Военная история Казахстана: уч. пособие / сост. П.С. Белан, Т.Б. Балакаев. – Алматы: Борки, 1999. – 352 с.
- 26 Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі – Алматы: Мерей, 1995. – 298 б.
- 27 Подушкин А. Эхо джунгарской войны. Кольчуги, барханные горизонты пустыни Кызылкум и Загадки исторического прошлого // Mangilik El. – 2014. – №1 (3). – С. 24-31.
- 28 Ысмайылов Ә., Жолдасов С. Ордабасы кездесуі: ақиқаты мен аңызы // Қазақ тарихы. – 1998. – № 1. – 38-44-бб.
- 29 Қозыбаев М. Рухты адамның ойы – өрде, тұғыры – төрде // Армысың, Ата тарих – Анырақай. – Алматы: Шаргарап, 2001. – 27-34-бб.
- 30 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. и др. История Казахстана: народы и культуры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 601 с.
- 31 Ерофеева И.В., Аубекеров Б.Ж., Рогожинский А.Е. Анырақайский треугольник: историко-географический ареал и хроника великого сражения. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 276 с.
- 32 Кәрібаев Б.Б. Шайқастың тарихи маңызы // Қазақ тарихы. – 1999. – № 3. – 29-31-бб.
- 33 Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития. – Алматы: Ассоциация издателей и книготорговцев Казахстана, 2013. – 338 с.
- 34 Султанов Т.И. Рождение казахской государственности. История Казахского ханства. – Алматы: Мектеп, 2011. – 160 с.
- 35 Қазақ-жоңғар қатынасы кезіндегі керейттер // Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. – Алматы: Алаш тарихи зерттеу орталығы, 2011. – Т. 11. – 178-190-бб.
- 36 Жалайырлар XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығына қарсы күресте // Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. – Алматы: Алаш тарихи зерттеу орталығы, 2008. – Т. 2. – 209-247-бб.
- 37 Артықбаев Ж.О. Буланты шайқасы. – Қарағанды: Полиграфия, 1998. – 64 б.
- 38 Галиев В.З. Новые данные о битве при Буланты // Родной край. – 2013. – № 3-4 (23-24). – С. 34-44.
- 39 Галиев В.З. Хан Джангир и Орбулакская битва. – Алматы: Гылым, 1998. – 128 с.
- 40 Галиев В.З. Борьба казахского народа против джунгарского нашествия (1635-1758): учеб. пособие. – Астана: Арман-ПВ, 2013. – 200 с.
- 41 Галиев В.З. Усиление борьбы казахского народа против джунгарской агрессии в начале XVIII века // Отан тарихы. – 2013. – № 1. – С. 11-26.
- 42 Галиев В.З. Противостояния казахского и джунгарского ханств во второй половине XVII века // Отан тарихы. – 2007. – №1. – С. 78-94.
- 43 Галиев В. Қалмаққырылған атауының астары бар // Ақиқат. – 1998. – № 12. – 41-44-бб.
- 44 Аджигалиев С.И. Генезис мемориально-культурной архитектуры кочевников Арало-Каспия II тыс.н.э. (ареал, типология, историко-культурная интерпретация): дисс. ... докт. истор. наук. – Алматы, 1997. – 590 с.
- 45 Тимченко С.В. Наступление джунгарских ханов на Среднюю Азию и международные отношения в конце 30-х – начале 40-х гг. XVIII в. // Вестник КазНПУ им. Абая. – Сер. истор. и соц.-полит. науки. – 2008. – № 4(19). – С. 10-14.
- 46 Тимченко С.В. Политическая обстановка в Центральной Азии в конце 30-40-х гг. XVIII в. и казахско-джунгарские отношения // Международные отношения в Центральной Азии: история и современность: матер. межд. науч. конф. – Барнаул: Азбука, 2013. – С.19-27.
- 47 Ғабдулина Б.А. Қазақ-жоңғар қатынастарының мәселелері // ҚазҰУ хабаршысы. – Тарих сериясы. – 2004. – № 3. – 9-21-бб.
- 48 Нурпеисов К.А., Бекеев Л.Е. К вопросу о стратегии и тактике военных действий казахского ополчения в период джунгарских нашествий // Вестник Акмолинского ун-та. – 1995. – № 2. – С. 14-16.
- 49 Барт А., Саханов А. Битва при Шорге // Казахстанская правда. – 1994. – 5 марта.
- 50 Валиханов Э.Ж. Международные отношения в Казахстане XVIII веке // «Историческая наука и современность: концептуальные проблемы методологии, историографии и источниковедения Отечественной истории»: матер. науч. конф. – Алматы, 2001. – С. 136-140.
- 51 Серкпаев М.О. XV-XVIII ғғ. ортасындағы Қазақ хандығы және оның Жоңғариямен әскери-саяси қатынастары: оқу құралы. – Щучинск, 2010. – 72 б.

- 52 Жолдасов С. Қазақ-жоңғар қатынасының шиеленісуі жылдарындағы оңтүстік өңірдегі үш жүздің басын қосқан кездесулер // Қасымбаевские чтения: матер. межд. науч.-практ. конф. – Алматы: ҚазНПУ им. Абая, 2005. – 96-98-бб.
- 53 Мамырұлы К. Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі. – Алматы: Шығыс Қазақ мем. ун-ті, 1994. – 266 б.
- 54 Омарбеков Т. Бұлантыда басымыз бірігіп, Аңырақайда атымыз шықты // Ақиқат. – 1998. – №12. – 35-38-бб.
- 55 Қасымбаев Ж. Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер // Қазақ тарихы. – 1993. – № 2. – 2-28-бб.
- 56 Әбуев Қ. Қазақстан тарихының ақтандақ беттерінен. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 144 б.
- 57 Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ценные бумаги, 2007. – 357 б.
- 58 Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – СПб.: Мажор, 2005. – 320 с.
- 59 Дәулетхан Ә. Жоңғар хандығының алтышаһарды жаулап алуы және қожалар үстемдігі орнаған кездегі ұйғыр әдебиеті // Керуен. – 2010. – № 4. – 12-24-бб.
- 60 Алдабек Н.А. Россияның Жоңғария және Шығыс Түркістан жерімен байланыстарының қалыптасуы // ҚазМУ хабаршысы. – Шығыстану сериясы. – 2002. – № 1. – 3-6-бб.
- 61 Қасымбаев Ж.К. Присоединение Казахстана к России: вхождение, завоевание, колонизация // История Казахстана с древнейших времен до наших дней: очерк. – Алматы: Дәуір, 1993. – С. 175-185.
- 62 Төлебаев Т.Ә. Кеңес Нұрпейіс тәуелсіздік үшін күрес және тәуелсіз Қазақстан туралы // Проблемы и перспективы исторической науки: матер. межд. научно-практ. конф. – Алматы, 2011. – 24-29-бб.
- 63 Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты: оқулық. – Алматы: Санат, 1994. – 136 б.

References

1. Kurmanalina N.N. Tarihymyzdagy tagdyrly okigalardyn biri – kazak-zhongar sogystary // Farabi alemi: hal. gyl.konf. materialdary. – Алматы: Kazak universiteti, 2015. – 9-11-бб.
2. Tole bi // Tole bidin 350 zhyldygyyna arналган Resp. gyl.-prak. konf. materialdary. – Алматы: Poligrafkombinat, 2013. – 432 б.
3. Pishchulina K.A. Kazakhskoe khanstvo v XV-XVII vv. // Istoriya Kazakhstana s drevneyshih vremen do nashih dney: ocherk. – Алматы: Dauir, 1993. – S. 144-164.
4. Mukametkanuly N. Tarihi zertteuler: shezhirelik derekter / dayyndagan A. Kozhabekov. – Алматы: ZHalyn, 1994. – 144 б.
5. Pishchulina K.A., Oskenbay K., Atygay N. Kazak zhane Zhongar khandyktary: beibitshilik zhane teke-tires // Tugan olke. – 2006. – № 1(6). – 51-58-бб.
6. Chimitdorzhiev Sh.B. Vzaimootnosheniya Mongolii i Sredney Azii v XVII-XVIII vv. – М.: Nauka, 1979. – 88 с.
7. Ehrdniev U.Eh. Kalmyki (ist. ehtnogr. ocherki). – Ehlista: Kalmytskoe knizhnoe izd-vo, 1980. – 283 с.
8. Moissejev V.A. Nekotorye voprosy kazakhsko-dzhungarskih otnosheniy v sovetskoj istoriografii // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazakhstana (dorevolucionnyi period). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – S. 134-150.
9. Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. (voprosy ehtnicheskoj i social'noy istorii). – М.: Nauka, 1982. – 133 с.
10. Amanzholov K., Tasbolatov A. Kazakstannyn askeri tarihy. – Алматы: Bilim, 1999. – 320 б.
11. Mynzhan N. Kazaktyn kone tarihy / dayynd. M. Kani. – Алматы: ZHalyn, 1994. – 400 б.
12. Abusseitova M.Kh. Kazakhstan i Central'naya Aziya v XV-XVII vv. Istoriya, politika, diplomatiya. – Алматы: Dajk-Press, 1998. – 266 с.
13. Maduanov S. Vzaimootnosheniya kazakhov s drugimi sosednimi narodami Central'noy Azii v nachale XVIII – nachale XIX vv. (politicheskie i social'no-ehkonomicheskie aspekty). – Алматы: Bilim, 1995. – 274 с.
14. Magauin M. Azbuka kazakhskoy istorii: dokum. povestvovanie. – Алматы: Kazakhstan, 1997. – 224 с.

15. Abenov E.M., Arynov E.M., Tasmagambetov I.N. Kazakhstan: ehvolyuciya gosudarstva i obshchestva. – Almaty: IRK, 1996 g. – 390 s.
16. Abzhanov Kh.M. Tauelsiz Qazaqstan zhane Alemdik tarihi kenistik // Kazirgi zamandagy zhakhandanu zhane ykpaldastyq zhagdayynda alemdik kauymdastyk zhane Qazaqstan: halyk. gyl.-tazh. konf. materialdary. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 4-7- bb.
17. Galiev V.Z. Problemnye voprosy kazakhsko-dzhungarskih otnosheniy v XVII – pervoy poloviny XVIII vekov // «Istoriya Kazakhstana: novyi vzglyad»: sb. mater. metod. seminarov III EH im. Ch.Ch. Valikhanova za 2012-2013 gg. – Almaty: Eltanym, 2014. – S. 40-53.
18. Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazakhskoy diaspory: proiskhozhdenie i razvitie. – Almaty: Gylym, 1997. – 264 s.
19. Qazaq diasporasy: bugini men erteni. – Astana: Elorda, 2005. – 352 s.
20. Mendikulova G.M. Kazakhskaya diaspora: istoriya i sovremennost'. – Almaty: Vsemirnaya Associaciya kazakhov, 2006. – 343 s.
21. Kazakhstan na razbehe vekov: razmyshleniya i poiski // V dvuh knigah. – Almaty: Gylym, 2000. – Kn. 1. – 420 c.
22. Lapin N.S. K voprosu o chislennosti kazakhov v period pravleniya Abylai khana // Otan tarihy. – 2014. – № 1(65). – 71-82-bb.
23. Kazak SSR tarikhy (kone zamannan buginge deyin) // Bes tomdyk. – Almaty: Gylym, 1982. – T. 3. – 560 b.
24. Seidimbek A. Mir kazakhov. Ehtnokul'turologicheskoe pereosmyslenie. – Almaty: Rauan, 2001. – 576 s.
25. Istoricheskiy opyt zashchity Otechestva. Voennaya istoriya Kazakhstana: uch. posobie / sost. P.S. Belan, T.B. Balakayev. – Almaty: Borki, 1999. – 352 s.
26. Kinayatuly Z. Zhylagan zhyldar shezhiresi – Almaty: Merej, 1995. – 298 b.
27. Podushkin A. Ehkho dzhungarskoy voyny. Kol'chugi, barkhannye gorizonty pustyni Kyzylkum i zagadki istoricheskogo proshlogo // Mangilik El. – 2014. – №1 (3). – S. 24-31.
28. Ysmayylov A., Zholdassov S. Ordabasy kezdesui: akikaty men anyzy // Qazaq tarihy. – 1998. – № 1. – 38-44-bb.
29. Kozybayev M. Rukhty adamnyn oyy – orde, tugyry – torde // Armysyn, Ata tarih – Anyrakaj. – Almaty: SHartarap, 2001. – 27-34-bb.
30. Massanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V. i dr. Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 601 s.
31. Erofeeva I.V., Aubekero B.Zh., Rogozhinskiy A.E. Anyrakayskiy treugol'nik: istoriko-geograficheskiy areal i hronika velikogo srazheniya. – Almaty: Dajk-Press, 2008. – 276 s.
32. Karibayev B.B. Shajqastyn tarihi manyzy // Qazaq tarihy. – 1999. – № 3. – 29-31-bb.
33. Mazhitov S.F. Istoricheskaya nauka Kazakhstana: sovremennoe sostoyanie i tendencii razvitiya. – Almaty: Associaciya izdateley i knigorasprostraniteley Kazakhstana, 2013. – 338 s.
34. Sultanov T.I. Rozhdenie kazakhskoy gosudarstvennosti. Istoriya Kazakhskogo khanstva. – Almaty: Mektep, 2011. – 160 s.
35. Qazaq-zhongar katynasy kezindegi kereitter // Qazaqstan tarihy ehtnikalyq zertteulerde. – Almaty: Alash tarihi zertteu ortalygy, 2011. – T. 11. – 178-190-bb.
36. Zhalayyrlar XVII-XVIII gasyrlardagy zhongar shapkynshylygyna qarsy kureste // Qazaqstan tarihy ehtnikalyq zertteulerde. – Almaty: Alash tarihi zertteu ortalygy, 2008. – T. 2. – 209-247-bb.
37. Artykbayev Zh.O. Bulanty shaikasy. – Karagandy: Poligrafiya, 1998. – 64 b.
38. Galiev V.Z. Novye dannye o bitve pri Bulanty // Rodnoy kray. – 2013. – № 3-4 (23-24). – S. 34-44.
39. Galiev V.Z. Khan Dzhangir i Orbulakskaya bitva. – Almaty: Gylym, 1998. – 128 s.
40. Galiev V.Z. Bor'ba kazakhskogo naroda protiv zhungarskogo nashestviya (1635-1758): ucheb. posobie. – Astana: Arman-PV, 2013. – 200 s.
41. Galiev V.Z. Usilenie bor'by kazakhskogo naroda protiv dzhungarskoy agressii v nachale XVIII veka // Otan tarihy. – 2013. – № 1. – S. 11-26.
42. Galiev V.Z. Protivostoyaniya kazakhskogo i zhungarskogo khanstv vo vtoroy polovine XVII veka // Otan tarihy. – 2007. – №1. – S. 78-94.
43. Galiev V. Qalmaqqyrylgan atauynyn astary bar // Akikat. – 1998. – № 12. – 41-44-bb.
44. Adzhigaliev S.I. Genezis memorial'no-kul'tovoy arkhitektury kochevnikov Aralo-

Каспиya II тыс.н.э. (areal, типология, историко-культурная интерпретация): diss. ... докт. истор. наук. – Алматы, 1997. – 590 с.

45. Timchenko S.V. Nastuplenie dzhungarskih khanov na Srednyuyu Aziyu i mezhdunarodnye otnosheniya v konce 30-h – nachale 40-h gg. XVIII v. // Vestnik KazNPU im. Abaya. Ser. istor. i soc.-polit. nauki. – 2008. – № 4(19). – С. 10-14.

46. Timchenko S.V. Politicheskaya obstanovka v Central'noy Azii v konce 30–40-h gg. XVIII v. i kazakhsko-dzhungarskie otnosheniya // Mezhdunarodnye otnosheniya v Central'noy Azii: istoriya i sovremennost': mater. mezhd. nauch. konf. – Barnaul: Azbuka, 2013. – С.19-27.

47. Gabdulina B.A. Qazak-zhongar qatynastarynyn maseleleri // KazUU khabarshysy. Tarih seriyasy. – 2004. – № 3. – 9-21-bb.

48. Nurpeisov K.A., Bekeev J.I.E. K voprosu o strategii i taktike voennykh deystviy kazakhskogo opolcheniya v period dzhungarskih nashestviy // Vestnik Akmolinskogo un-ta. – 1995. – № 2. – С. 14-16.

49. Bart A., Sakhanov A. Bitva pri Shorge // Kazakhstanskaya pravda. – 1994, mart 5.

50. Valikhanov Eh.Zh. Mezhdunarodnye otnosheniya v Kazakhstane XVIII veke // «Istoricheskaya nauka i sovremennost': konceptual'nye problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya Otechestvennoy istorii»: mater. nauch. konf. – Алматы, 2001. – С. 136-140.

51. Serkpayev M.O. XV-XVIII gg. ortasyndagy Qazaq khandygy zhane onyn Zhongariyamen askeri-sayasi katynastary: oku kuraly. – Shchuchinsk, 2010. – 72 b.

52. Zholdasov S. Qazaq-zhongar katynasynyn shielenisui zhyldaryndagy ontustik onirdegi ush zhuzdin basyn koskan kezdesuler // Kassymbayevskie chteniya: mater. mezhd. nauch.-prakt. konf. – Алматы: KazNPU im. Abaya, 2005. – 96-98-bb.

53. Mamyryly K. Qazaq halkynyn zhongar baskynshylaryna karsy kuresi. – Алматы: Shygys Kazak. mem. un-ti, 1994. – 266 b.

54. Omarbekov T. Bulantyda basymyz birigip, Anyrakayda atymyz shykty // Akikat. – 1998. – №12. – 35-38-bb.

55. Kassymbayev Zh. Zhongar-kazak tartysyndagy sayasi zhane askeri maseleler // Kazak tarihy. – 1993. – № 2. – 2-28-bb.

56. Abuev K. Qazaqstan tarihyndy aktandak betterinen. – Алматы: Qazaqstan, 1994. – 144 b.

57. Makhayeva A.Sh. Qazaq-kyrgyz sayasi bailanystarynyn tarihy (HVIII gasyrdyn ekinshi zhartyysy – XX gasyrdyn bas kezi). – Алматы: Cennye bumagi, 2007. – 357 b.

58. Artykbayev Zh.O. Kochevniki Evrazii (v kaleidoskope vekov i tysyacheletiy). – SPb.: Mazhor, 2005. – 320 s.

59. Daulatkhana A. Zhongar khandygnyn altyshahardy zhaulap aluy zhane Kozhalar ustemdigi ornagan kezdegi uighyr adebiety // Keruen. – 2010. – № 4. – 12-24-bb.

60. Aldabek N.A. Rossiyanyn Zhongariya zhane Shygys Turkistan zherimen bailanystarynyn kalypasuy // KazMU khabarshysy. Shygystanu seriyasy. – 2002. – № 1. – 3-6-bb.

61. Kassymbayev Zh.K. Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii: vhozhdenie, zavoevanie, kolonizatsiya // Istoriya Kazakhstana s drevneyshih vremen do nashih dnei: ocherk. – Алматы: Daur, 1993. – С. 175-185.

62. Tolebayev T.A. Kenes Nurpeis tauelsizdik ushin kures zhane tauelsiz Qazaqstan turaly // Problemy i perspektivy istoricheskoy nauki: mater. mezhd. nauchno-prakt. konf. – Алматы, 2011. – 24-29-bb.

63. Mashimbayev S.M. Patshalyk Reseydin otarlyk sayasaty: okulyk. – Алматы: Sanat, 1994. – 136 b.

Н.Н. Курманалина¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
научный сотрудник, PhD
г. Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКОЙ БОРЬБЫ В НЕЗАВИСИМОМ КАЗАХСТАНЕ

Резюме

В статье в историографическом ключе рассматриваются исторические труды касательно вопросов казахско-джунгарской борьбы, которые были опубликованы

за годы независимости нашей республики. Анализированы основные заключения отечественных исследователей по истории борьбы казахского народа против джунгарского нашествия, определены главные векторы изучения проблемы.

Ключевые слова: казахский народ, нашествие джунгаров, битва, исследователь, исторические труды, заключение.

N.N. Kurmanalina¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Ph.D., Researcher
Almaty, Kazakhstan

THE ISSUES OF THE KAZAKH-DZHUNGAR STRUGGLE STUDIES IN THE INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Summary

The article considers from historiographic point of view the historical studies (made after our country gained its independence) dedicated to the Kazakh-Dzhungar struggle. The major conclusions of the domestic researchers on the history the Kazakh people's struggle against the Dzhungar invasion are analyzed in this paper. In addition, the author identified the main vectors for studying this issue.

Keywords: Kazakh people, Dzhungar invasion, battle, researcher, historical works, conclusion.

УДК 929.6+929.93](574)

А.Ш. Бимендиев¹

Независимый исследователь, к.т.н.,
г. Алматы, Казахстан

ГЕРАЛЬДИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ КОЧЕВОЙ ЭЛИТЫ: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Аннотация

В исследовании прослеживается эволюция графического изображения тамги Чингис-хана. На основе малоизвестных геральдических источников, средневековых европейских сочинений, историко-лингвистических изысканий, а также современных исследований автор выводит геральдический символ Чингис-хана, который изображался в виде скошенного креста. Анализируется развитие этого элемента власти от истоков до этнонима «Алаш» и знакового символа «Алаша-хан».

Ключевые слова: Алаша-хан, ал-нишан, аша, герб, трехголовая дикая лошадь, жузы, знак Чингис-хана, знамя, косой белый крест, птица, скошенный крест, сульдэ, тамга

Исследование вопросов геральдики и тесно связанной с ней генеалогии получило новый импульс в российской исторической науке во второй половине XIX – начале XX в. Особенно эти исследования коснулись дворянской геральдики, подвигнутые стремлением представителей дворянства доказать древность и знатность своего рода. В связи с этим появилась возможность и необходимость использования и изучения герба как исторического и изобразительного источника.

Среди тех, кто обратился к исследованию источниковедческого содержания гербов, одним из первых был известный историк-геральдист В.К. Лукомский, автор статьи «Герб как исторический источник» [1, с. 49-57]. В этой статье он отмечал, что объектом геральдики «является герб, но задачей ее изучения является не герб как самоцель, но освоение герба как исторического источника» [1, с. 55]. Также он полагал, что гербовая экспертиза может дать и новые решения проблем социально-экономической истории. Герб с поразительной лаконичностью и выразительностью передает историю своего владельца и тем превращает «немой» материальный памятник прошлого в «говорящий» исторический источник [1, с. 50; 2, с. 32].

Эти утверждения авторитетного специалиста в области гербоведения вполне применимы и важны для анализа такого исторического источника, которым является «Высочайше утвержденный герб князя Чингиса» [3, с. 84].

Из текста описания этого герба, приведенного в «Общем гербовнике дворянских родов Всероссийской империи» вытекает, что казахские чингизиды, составлявшие сословие «ак-сүйек» (белая кость) в Казахском ханстве, при вхождении в российскую государственную иерархию смогли сохранить свои отличительные знаки (тамги), указывающие на принадлежность к благородному роду, восходящему к самому Чингис-хану. Тем самым, как отметил А.Б. Лакиер: «сохранили в них «знамя своей вотчины» [4, с. 11]. Главными атрибутами этого герба являются две тамги: «первый в виде скошенного креста х – знак Чингис-хана, второй – тамга в виде буквы т – знак ханов Букеевской Киргизской (Казахской) орды», рис. 1.

Еще один геральдический источник, который также еще не привлекал к себе внимания исследователей истории казахской государственности, возник в 30-е гг. XVIII в. На это время приходится начало активных взаимоотношений хана казахов Младшего жуза Абулхайра с российской администрацией. Речь идет о гербе для «новой территории, нового города», первоначально именовавшемся как «Проект герба для нового города» [5, с. 107-108]. Новый город Оренбург (позже Орск) был заложен на границе Башкирии и казахских степей И.К. Кирилловым, руководившим созданной с этой целью экспедицией.

Возможно, идея создания и выбор месторасположения «Нового города», будущего Орска, были подсказаны Абулхайр-ханом. Об этом свидетельствуют Джон Касл (John Castle), советник Кириллова, посетивший кочевье хана в 1736 г.: «... когда мы с ним (Абулхайр-ханом. – А.Б.) оказались совсем одни, он, указывая на одну гору, сказал, что если Ее императорское величество соизволит построить на ней крепость, то она будет неприступна и ни один враг ее не возьмет. Хан так же дал понять, что возведение крепости на юго-восточном направлении для Ее императорского величества было бы очень выгодно» [6, с. 28].

По мнению современного российского историка Н.А. Соболевой автором «Проекта герба для нового города» мог быть Иоганн Симон Бекенштейн, «разных прав дохтур» из Кенигсбергского университета. Самые общие сведения, как полагает этот же автор, о народах, населяющих территорию будущего Степного края, отдельные сведения о его природе, сведения о предназначении основываемого пограничного города, о территории, на которой должен строиться этот город мог сообщить Бекенштейну Кирилов, с которым Бекенштейн был знаком и по заданию которого в 1732 г. занимался созданием магистратской печати. Соболева полагает, что и рисунок магистратской печати для нового города, описание которой дается в п. 8 «Привилегии городу Оренбургу», также составлен Бекенштейном [6, с. 65], рис. 2.

«На печати – щит, трижды разделенный поперек золотыми и черными полосами (государственные цвета – свидетельство императорской милости) в знак того, что «трех подданных наших народов сей город защитой и прибежищем быть имеет», в

Рис. 1. Герб князя Чингиса. РГИА. Ф. 1411. Оп. 1. Д. 102. Л. 12. «Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи».

Рис. 2. Магистратская печать Оренбурга. Проект 1734 г. РГАДА. Ф. 181, оп. 1, ед. хр. 52/72. Л. 13 об.

щите изображены два копыта в центре, два наверху, два по бокам как свидетельство того, «что оные народы сие оружие обыкновенно на войне употребляют» [6, с. 65].

Аналогичные символы были использованы при создании вариантов некоторых гербов «Проекта герба для нового города». Например в к №3 дано такое пояснение: «понеже здесь три народа совокуплены будут, то можно всякою краскою три полосы изобразить», к №10 – «понеже здесь три народа совокуплены быть имеют, того ради можно сия тремя в красном поле вместе связанными кольцами для показания их военной храбрости представить» и к №11 – «или в таком же знаменовании гериюнову голову с тремя лицами употребить». Эти рисунки, сделанные Бекенштейном, должны были отражать «свойства народа», живущего в этих краях, вооружение жителей и «храбрость сего народа» [5, с. 107-108].

В.Н. Татищев, сменивший Кириллова на посту руководителя Оренбургской экспедиции, а затем комиссии, добивался официального утверждения герба города Оренбурга и предлагал на рассмотрение рисунки этого герба в 1737 г. К сожалению, они не сохранились, хотя по сообщениям П.И. Рычкова они имелись в его рукописи [8, л. 13-14 об., 58 об.-59]. Но сохранилось описание этих проектов гербов Оренбургской провинции, принадлежащие В.Н. Татищеву [7, с. 72]:

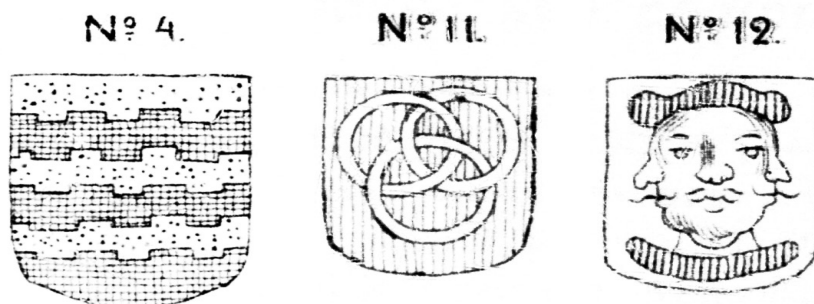

Рис. 3. «Проект герба для нового города (Орска)». Варианты №№ 4, 11, 12. Из книги Л.И. Добросмылова «Материалы по истории России» (Т. I, Оренбург, 1900).

«№1. Счит простой, поле черное, в нем столп серебряной под короною золотою императорского в знак непоколебимой власти российской, притом лошадь дикая, которых тут множество, по природе желтая с тремя головами в знак трех орд, от единой произошедших, она привязана к низу столпа.

№2. То же самое, ток мо верхняя голова назад (изъясня сей ветренное состояние киргизов (казахов. – А.Б.). Над считом корона татарская с зубцами или княжеская, притом три знамени татарских, разрезных надвое и висячих вниз».

Если герб князя Чингиса был разработан с учетом их династийных традиций, принципов и предложен на утверждение самими представителями династии Чингисхана, то второй герб и его варианты были разработаны представителями российской администрации. Последние базировались на сведениях, полученных как от самих чингизидов, так и от других информаторов. В этой связи нам интересны версии описания геральдических элементов не только рода Чингисхана, но и народа, называемого «киргизскими (казахскими) жузами». Символическое представление о трехжужовой системе казахов отражено в вышепротоцированных словах: «всякою краскою три полосы изобразить», «сие тремя... вместе связанными кольцами... представить», «или в таком же знаменовании... голову с тремя лицами употребить» [5, с. 108], рис. 3.

Более содержательна геральдическая символика «татищевского» варианта, где казахские жузы представлены в виде символа «дикой лошади», «по природе желтая с тремя головами в знак трех орд, от единой произошедших». Это, по нашему убеждению,

свидетельствует об осведомленности автора герба о казахских генеалогических преданиях и о фигуре легендарного Алаша-хана. Предания о предводителе всех казахов Алаша-хане, о казахах называемых так же этнонимом «Уш-алаш» или просто «Алаш» бытовали в массовом сознании кочевого населения с давних времен.

В описании второго герба Татищев обращает наше внимание на «верхнюю голову» лошади, что может говорить о некоторой иерархичности и вертикали в системе трех казахских жузов. Очень важную информацию несет упоминание «короны татарской», символизирующей верховную власть у казахов, т.е. символ власти казахских чингизидов. Также символично упоминание и придание большого значения знаменам трех жузов, называемым здесь как «три знамени татарских», причем с указанием формы в виде «разрезанных надвое», с двумя косицами. Здесь же указана форма его ношения – «висячих вниз». Аналогичные знамена казахских чингизидов мы описывали по рисункам французского художника А. де Барбиша (нарисованные в 1793 г.), где основными элементами на знамени были знаки скошенных крестов [9, с. 26].

Таким образом, в этих геральдических источниках первой половины XVIII-XIX вв., в качестве основного геральдического символа присутствует знак Чингис-хана в виде скошенного креста (так по терминологии «Общего гербовника» с подачи Ахмет-Гирея) и символическая трехголовая лошадь. Оговаривается и масть лошади – пегая (пестрая), у Татищева: «по природе желтая».

Если первый знак символизирует харизму и дух Чингиз-хана, то второй (трехголовая лошадь), как мы полагаем, может подразумевать «пестрого» предводителя казахов Алаша-хана. Загадочная фигура Алаша-хана является главным героем степных фольклорных генеалогических легенд, где непременно упоминается «ногайский» и «бухарский» контексты. С этим именем устная история и мифология казахского народа связывает эпоху этнической консолидации казахских родов и племен, возникновение этнонима «калаш» и образования трехчастного состава населения в форме трех жузов [10, с. 257].

Здесь и далее мы руководствуемся утверждением В.К. Лукомского о том, что «гербы являются историческим источником», и что герб «с поразительной лаконичностью и выразительностью передает историю данного рода, его происхождение, заслуги и привилегии», а «задачей ее (геральдики. – А.Б.) изучения является... освоение герба как исторического источника для решения проблем... политической истории» [1, с. 50; 2, с. 130]. В этой работе мы хотели бы обратить внимание на обозначение знака Чингис-хана в виде скошенного креста и присутствие в геральдике чингизидов пестрой или пегой лошади, подразумевающей «пестрого» предводителя. Также нашей задачей была попытка раскрыть источниковедческие и идеологические аспекты этой проблемы.

Одним из первых европейских историков кто обратил внимание на геральдические символы джучидов был польский историк XV в. Ян Длугош, автор трактата по истории Польши и окрестных земель (в том числе и Руси), именуемого «Хроника Длугоша» [11]. Описывая битву войск объединенных сил запада и Орда-Ичена, старшего сына Джучи и Байдара, шестого сына Чагатая, под Легницей, которая произошла 9 апреля 1241 г. автор выделяет некоторые особенности этой битвы. Причиной поражения войск Генриха II Благочестивого, по мнению Длугоша, стало то, что западное войско столкнулось с совершенно иной тактикой ведения боя, войска противника оказались прекрасно организованными и применяли неизвестные в Европе виды оружия и одурманивающие газы [12, с. 179]. В контексте нашей темы особый интерес представляет то, что Длугош подчеркивает еще одну особенность в войске чингизидов: «Была в татарском войске среди иных хоругвей одна, гигантская, на которой виднелся такой знак – х. На древке же той хоругви было подобие отвратительной черной головы с подбородком, укрытым порослью. Когда татары отступили и склонялись уже к побегу, знаменосец при том штандарте как можно сильнее потрясал той головой, торчащей

Рис. 4. Знамена Орда-Ичена в битви при Легнице. Фрагменты из миниатюр «Легенды о святой Ядвиге». The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

высоко на древке. Изошли из нее тот час же и разошлась над всем польским войском пар, дым и туман с такой сильной вонью, что в силу ужасного и несносного смрада сражающиеся поляки едва ли не сомлели и, став едва живыми, оказались неспособны к битве» [13, с. 24; 12, с. 179: прим. 3], рис. 4.

Знамена для монголов во времена Чингис-хана служили не только знаком войскового объединения, а приобрели значение особого символа государственного и культового значения, с которым связаны невидимыми нитями судьбы воинов. После смерти Чингис-хана знамя начинает почитаться как реликвия. Возможно, сверхъестественные способности войска чингизидов, описываемые Длугошем, заключались во влиянии на поведение воинов «гигантского хоругвия», на которой виднелся такой знак х, названное поздними чингизидами – знаком Чингис-хана. Как пишет Д. Банзаров: «Монголы приписывают особе царя (Чингис-хана. – А.Б.) нечто божественное, какое-то особое могущество, которое невидимо хранит его подданных и это качество называется сульдэ» [14, с. 28-29]. По F/G/ Окладникову «культ знамени имел основания в том, что оно мыслилось как талисман, в котором обитает дух-покровитель племени, находится могущественная сила, от которой зависит не только тот или иной военный успех, но и само существование данного племени» [15, с. 151]. Материальным воплощением монгольского сульдэ служило царское знамя, прежде всего, знамя самого основателя империи династии чингизидов. В свидетельствованиях Длугоша мы видим демонстрацию использования прямого иконографического воплощения харизмы (сульдэ) Чингис-хана [16, с. 12-36].

Как показали исследования Романа Хаутала [17, с. 87], упоминание о «кресте» в знаменах чингизидов в латинских (западных) источниках появляются уже в 1221 г. при описании первой западной кампании монголов во главе с Чингис-ханом, которая началась в 1219 г. и была направлена против среднеазиатского султаната Хорезма. Эти завоевания латинские авторы понимали как «совершения «царя Давида» (Чингис-хана – А.Б.) по освобождению Иерусалима от мусульманского правления». В этом исследовании, представляющем несомненный интерес, для нас очень важным являются следующие сведения: «Несет же он (Чингис-хан – А.Б.) перед собой 40 крестов, подобно знаменам. За каждым крестом следует 100 тысяч воинов на лошадях» [17, с. 108]. Р. Хаутала, ссылаясь на другие факты и документы делает примечания: «Здесь имеется ввиду, что каждое крупное подразделение царя Давида (Чингис-хана – А.Б.) имело свое изображение креста... Это изображение должно было располагаться на знамени» и далее, «... те подразделения монголов, которые придерживались несторианского исповедания, действительно использовали символику креста на своих знаменах» [17, с. 100].

В источниках, на которые ссылается Р. Хаутала, можно увидеть дополнительные, но очень важные детали названных крестов на знаменах. «Царица христианской Грузии, Русудан приняла монголов за своих единоверцев, так как «на знамени у них был косой белый крест» [18, с. 33]. Автор этой цитаты Рихард Хенниг в заключение делает такой вывод: «Изображение, показавшееся грузинской царице «косым крестом» на самом деле было геральдическим символом монголов – летящим белым соколом» [18, с.

33]. По мнению М.А. Усманова, на это указывают и другие источники. Косвенное или правильно сказать сильно фольклоризованное упоминание об этом есть в первом разделе анонимного историко-литературного памятника «Дафтар-и Чингиснаме». В нем подробно сообщается, что Чингисхан наделяет своих сподвижников различными атрибутами, в том числе специальным знаком (*тамга*) и птицей-символом (*куш* – возможный элемент знамени) [19, с. 103].

Из вышеизложенного можно сделать следующий вывод, что в знаменах чингизидов было изображение похожее на косой крест. Оно было белого цвета, а это означает, что само знамя было другого цвета, но не белого. Знаки креста и символ птицы возможно отождествлялись. На это же указывает известное сочинение В.Н. Татищева «История Российская»: «В Татарской Истории о родах Чингис Хана написано, что он всем знатным родам раздавал троякие знаки: 1) птица, 2) древо, 3) ясак. Ханская птица кречет, которые они доднесь хранят, и называют *тамга*, но приняв закон Магометанской, который животных изображать запрещает, изображают свои тамги нимало подобным тому знаки» [20, с. 549], рис. 5.

Таким образом, «скошенный крест х – знак Чингис-хана» – это официальный геральдический символ. Он воспринимался «потомками как герб», как «талисман», в котором «обитает дух-покровитель», сульдэ Чингис-хана, который имел «нечто» божественное, какое-то особое могущество, сакральную субстанцию сына Вечного Неба, которое невидимо хранит его потомков и подданных.

Интересно то, как назывался на языках «народов Чингис-хана» крест и его изображение. Для этого обратимся к «Этимологическому словарю тюркских языков» и «Толковым словарям» бывших «подданных народов».

Слова «крест» и «скошенный крест» по звучанию в тюрко-монгольских языках можно разделить на несколько разновидностей:

1) на языках народов, живших и живущих на бывшей территории Улуса Джучи (Золотой Орды): «хач» на ногайском, кумыкском языках, «кьян» на карачайском языке, «һаз» на туркменском языке, здесь отдельно можно выделить «тэре», «хач» на татарском и «тэре» на башкирском;

2) на языках народов, заселявших территорию Чагатайского улуса: «кесип» на кыргызском, *kesib* на узбекском;

3) на языках народов, которых территориально можно отнести к северным окраинам бывшей Великой Монгольской империи: «херес» на чувашском, «кириэс» на якутском;

4) собственно на монгольском языке «загалмай», и что интересно, на калмыкском слово «заһлма» («заһьлма»), в то же время означает хищную птицу кобчик, которая символически может изображаться как скошенный крест. В контексте обсуждаемой темы, где знак креста и птицы-куш могут быть тождественны, интересно то, что слово «жағал» (казахское) созвучно калмыкскому «заһлма», которое также означает птицу кобчик (жағалтай), «генетически связанные с «йақал», т.е. пигментные пятна, грязное пятно или с пятнами, и сводится к понятию «пестрое» или ближе к слову «пегое» [21, с. 10-11].

5) И наконец, на шаманском языке: здесь уместно привести некоторые символические параллели из шаманской терминологии. Шаманский бубен у народов Сибири имеет два названия, одно из них – чалу, которое используют в основном телеуты (называющие себя

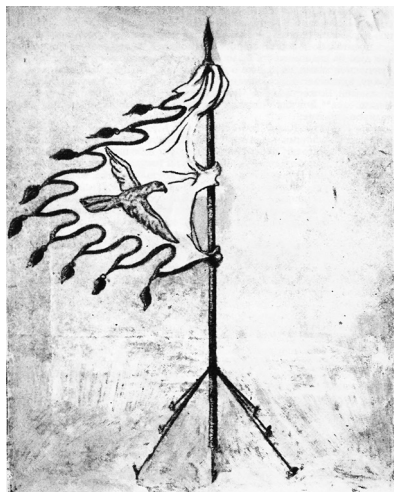

Рис. 5. Родовое знамя Чингис-хана с изображением серого кречета. Рисунок из книги д-ра Эренжена Хара-Давана «Чингис-хан как полководец и его наследие» (Алматы, 1992).

также туленгитами), рис. 6. Однако во время шаманского камлания бубен называется уже иначе. У телеутов это название – «ак çagal». Шаманский бубен у народов Сибири, помимо обычного религиозного назначения, имеет еще ряд особых символических значений. Но

Рис. 6. Бубны шаманов. Слева и в центре: Восточный Казахстан. 1913 г. Художник А. Воронина-Уткина. Музей археологии и этнографии Сибири Томского университета. Справа Художник П.М. Кошаров. 1882 г. «Этнографический альбом Алтая», СПб, РГО, 1882 г.

самым распространенным из них является их символическое отождествление с ездовым верховым животным, на котором шаман совершает во время камлания свои воображаемые путешествия к духам (предкам). Еще одна важная деталь – у телеутов в отличие от других народов Алтая, для обтяжки бубна допускалось использование шкуры молодого жеребенка, рис. 7а.

Рис. 7а. Шкуры жертвенных коней на жердях. Восточный Казахстан. 1913 г. Художник А. Воронина-Уткина. Музей археологии и этнографии Сибири Томского университета.

Так Л.П. Потапов в своей работе «К семантике названий шаманских бубнов у народностей Алтая» сообщает, что эквивалент слова «јагыл» в форме «цагыл-д» в значении «большие пятна, обыкновенно коричневого цвета, на лопатках или шее у лошади» обнаружен в словаре якутского языка Э.К. Пекарского [22, с. 91]. Далее Л.П. Потапов приводит «çagal» – уйгурское слово, означающее «лошадь с разноцветными черными и красными полосами на шее и груди» [22, с. 91]. Стало

Рис. 7б. «Жертвоприношение шаманского суеверия». Художник П.М. Кошаров. 1882 г. «Этнографический альбом Алтая», СПб, РГО, 1882 г.

быть, «çagal» означает верховое животное, в соответствии с символической функцией бубна как ездового животного шамана. Таким образом, Л.П. Потапов делает вывод, что в старину шаманы во время камлания бубен называли лошадью. Однако он символизировал не верховую лошадь вообще, а лошадь с пестрой шеей и грудью, т.е. пегой масти, рис. 7б. Следовательно, в историческом и художественном контексте бубен с крестообразной рукояткой может олицетворять пегую лошадь, а возможно

также говорит о контаминации образа пестрой птицы в виде креста с духами «пестрого правителя», являющейся первопричиной глубоко укорененного в массовом сознании мифологического образа «Алаша-хана».

Не вдаваясь в детали, хотим выделить следующее: в первой группе тюрко-монгольских языков слово «крест» в казахской транскрипции звучит как «аш» и «аша». Это вполне согласуется с мнением Рамстедта, который в своем словаре калмыцкого языка упоминал казахское «аша» в близких значениях с калмыцким «ats» – сук, раздвоение, развилина, вилы [21, с. 210]; ср. монгольским «аша» – раздвоение, развилина; маньчжурским – соединение, место, где сходятся горные цепи. В современном казахском языке слово «аш-аша» означает также развилина, вилы. Это слово является корнем слова «ашамай», которое переводится как «детское седло», но имеющее форму «креста», очень напоминающее знак х [23, с. 591]. Также общеизвестно то, что знак х – это тамга казахского рода керей и называется он «ашамай». Таким образом, можно сделать предположение, что знак х (знак Чингис-хана), который является главным элементом герба казахского чингизида, звучал на казахском языке как «аша». Дополнительным аргументом, придающим слову «аша» символическую нагрузку, касающуюся, в первую очередь, терминологического словесного символа власти и подчинения, является звучание перевода слова «крест» наряду с семантически насыщенным термином «аша» (хач) еще как «төре» (тэре) на татарском, төре на башкирском. Последнее в общетюркском понимании обозначает по Р.Ю. Почекаеву – «закон», «власть» [24, с. 530], а в постзолотордынских тюрко-монгольских государствах, в т.ч. в Казахском ханстве, означало потомков «алтын уруг», т.е. потомков Чингис-хана.

В связи с большой смысловой нагрузкой слова «аша», которое раньше незаслуженно не замечалось, необходимо внимательно присмотреться к варианту, где слово «аша» представляет собой часть другого словосочетания «алаш-алаша», тоже являющееся геральдическим символом в гербе, представляющего «казахские жузы» у Татищева в виде трехголовой лошади, означающее на татарском, башкирском, чувашском языках – алаша (alaşa) [21, с. 136].

Из вышеизложенного вытекает необходимость отдельного осмысления сложносоставного слова «ал-аша», т.е. с выделением первой корневой части «ал». При внимательном рассмотрении можно обнаружить, что слово «ал» также является словообразующей частью многих словесных символов власти. Так, согласно словаря [21, с. 34] «ал» – великий, могущественный, но более интересное значение этого слова, имеющее прямое отношение к символам власти, к печатям: ал тамга – красная печать ханов; ал тамгалык ярлык – ханская грамота с алой печатью [23, с. 350].

Не менее важным значением этого слова является его применение и присутствие в названиях регалий чингизидов как знамя и парадное убранство коней. Так, по древнетюркскому словарю «ал» означает шелковую ткань светло-красного (оранжевого) цвета, используемая на знаменах и в убранстве верховой лошади [25, с. 32].

Подытоживая вышесказанное, можно процитировать А.И. Филошкина, описывающего политические взаимоотношения Гереевского Крыма с Великим княжеством Литовским и Московским государством, плативших Крыму деньги в XVI в.: «Как пример приведем московско-крымские переговоры 1563 г., на которых решался принципиально важный вопрос – заключение русско-крымского военного союза, направленного против Великого княжества Литовского. ...Москву больше интересовал свой статус в двусторонних отношениях с Крымом, чем перспективы антититовского русско-крымского союза. ...К грамотам должны были быть приложены золотые печати (как символ равенства государств). ...Нагому (А.Ф. Нагой – посол Ивана IV) велели проследить, чтобы ни в коем случае хан не повесил «алый нишан», красную печать символ подчинения» [26, с. 116-117]. В данной цитате «алый нишан» в переводе означает «красный знак», т.е. тамга или печать в присутствии слова «ал» означал превосходство персоны подписываемого относительно своего адресанта.

Таким образом, можно сделать предположение, что семантика этнонима «алаш», особого названия казахского этноса, отражает символическое представление самого народа, как вставшие под один стяг. Алаш стал символом, главная идея которого

выражалась через концентрированное зримое явление или понятие как «алое знамя со знаком Чингис-хана», а все другие признавали свое подчинение, тем самым зафиксировав свою состоящуюся государственность. Здесь можно привести слова известных правоведов и историков права XIX в.: «Для формирования государственной символики должны быть, по крайней мере, две предпосылки – наличие самого государства и осознание жителями этого государства собственной принадлежности к особому политическому единству, их желание найти для выражения этого соответствующую внешнюю форму (субъективную)» [27, с. 19]. При этом мы исходим из того, что «человеческие абстракции могут сигнализироваться различными формами материализации... знаки могут иметь различную материальную природу: графическую..., живописную, акустическую» и т.д. [28, с. 13]. Акустическая, в нашем случае, и есть словесная и голосовая форма общекзахского символа «алаш». А имя Алаша-хан – это персона, сакральный персонаж, обладающий необходимыми атрибутами, магической силой, которая смогла собрать под свою власть всю территорию под одним алым стягом согласно чингизизму, т.к. «аша» означало дух самого Чингис-хана и «торе» – закон для потомков Чингис-хана – Ясу.

Здесь необходимо обратить внимание на то, что семантика слова «Аша» переключается через монгольско-калмыцко-казахско-обшетьюрское «загалмай» – заһлма – жағал – йақал (крест – кобчик – кобчик – пятно) по звучанию и по смыслу с шаманской терминологией тенгрианского мировоззрения, где главным божеством является Тенгри – Вечное Синее Небо. Одним из краеугольных понятий во взаимодействии человека и небесного божества является «душа» самого человека и образ предков. То, что мы принимаем за мифологию, возможно, является скрытым символом, рожденным в поисках тайных соответствий мира материального и «духовного». Опираясь на донаучные системы представлений о мире, символы вносили в мировоззрение струю абстрактности. Мифология, очень часто являясь символом, исходит из того «двойного» восприятия мира, которое характерно для символизирующего кочевников мировоззрения, что, видимо, через легенды, предания казахов и память потомков Чингис-хана отразилось в геральдике позднего времени.

Из вышесказанного следует не только новое представление о крестообразном знаке как тамге (гербе) Чингис-хана, но и его семантическое родство с образом «верховой лошади пегой масти», на котором шаман совершает свои воображаемые поездки к духам предков. А предводители, светские лидеры, по Т.Д. Скрынниковой, это потомки сына Вечного Синего Неба, которые имели особые свойства, сакральную силу (такая сила вселялась шаману во время камлания), которые «подняв знамя» напрямую обращались к сульде (харизме) Чингис-хана [29, с. 328].

И пределом легитимизации для Алаша-хана были, видимо, изречения Чингиз-хана (слова), которыми он распределил Дашт-и Кыпчак и евразийскую степь между сыновьями Джучи и его братьями как родовые территории.

Изучение и исследование изобразительных образов и знаковых символов власти средневековья показывает, что эти символы и знаки могут иметь различную материальную природу: графическую, художественную и устную (акустическую). Семантический и этимологический анализ этих явлений в контексте исторических событий и геральдического искусства могут раскрыть скрытые и забытые, а также замаскированные смыслы понятия «алаш», «алаша» на языках народов, некогда бывшей единой Великой Монгольской империей. При этом одним из этих языков, языков акустических и символических, является «особый язык» (бубен – пегая лошадь) культовых служителей тенгрианского мировоззрения.

Список использованной литературы

1. Лукомский В.К. Герб как исторический источник // Краткие сообщения института истории материальной культуры им. Н.Я. Марра АН СССР. – Вып. XVII. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 49-57.
2. Каменцева Е., Устюгов Н., Русская сфрагистика и геральдика. Учебное пособие. Изд. 2-е. – М.: Высшая школа, 1974. – 264 с.
3. Мукатаев Г.К. Хан Жангир: Великий преобразователь степи. – СПб.: Изд-во М.В. Ирхиной, 2001. – 88 с.

4. Лакиер А. Русская геральдика. – М.: Книга, 1990. – 432 с.
5. Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края. 1734 год. – Т. I. По архивным документам тургайского областного правления составил А.И. Добросмыслов. – Оренбург: Типо-литография Ф.Б. Сачкова, 1900. – 303 с.
6. Кэстль Дж. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой орды: перевод с немецкого Вольфганга Штаркенберга. – Алматы: Жибек жолы, 1998. – 152 с.
7. Соболева Н.А. Российская городская и областная геральдика, XVIII–XIX вв. – М.: Наука, 1981. – 264 с.
8. РГАДА. Ф. 181, оп. 1, д. 52/72.
9. Бимендиев А.Ш. Знамя как символ власти казахских ханов-чингизидов (по изобразительным и этнографическим источникам) // Отан тарихы. – 2015. – № 3. – С. 18-46.
10. Ерофеева И.В. Знаковый персонаж казахских преданий Алаша-хан: историческая личность и миф // Тюркологический сборник. 2013-2014: Памяти С.Г. Кляшторного. – М.: Наука; Вост. лит., 2016. – С. 256-292.
11. «Великая хроника». О Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: (перевод и комментарии). – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 264 с.
12. Хасьянова Л.С. Битва под Легницей (1241). Историческое событие и его отражение в изобразительном искусстве // XIII Фаизхановские чтения. Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: материалы международной научно-практической конференции. – Санкт-Петербург, 4-6 мая 2016 г. – М.: ООО «Издательский дом «Медина», 2017. – С. 171-206.
13. Jana Długosza. Roczniki czyli kroniki sławnego Krystestwa Polskiego. Księga siodma. Księga osma. 1241-1299. – Warszawa, 2009. – 427 с.
14. Банзаров Д. Название: Черная вера или шаманство у монголов и другие статьи Дорджи Банзарова. – СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1891. – 29 с.
15. Окладников А.П. Конь и знамя на Ленских писаницах // Тюркологический сборник. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 143-154.
16. Бимендиев А.Ш. К проблеме образа птиц в навершиях знамен у казахских правителей средневековья // Отан тарихы. – 2016. – № 2. – С. 12-36.
17. Хаутала Роман. От “Давида, царя Индий” до “ненавистного племса сатаны”. Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. – 496 с.
18. Хенниг Рихард. Неизвестные земли. / Пер. с нем. А.В. Лисовской. Пред. и ред. И.П. Магидовича. Т. III. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 470 с.
19. Усманов Миркасым. Реформы и Йаса Чингиз-хана // История татар с древнейших времен. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – С. 97-110.
20. История Российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным Тайным советником и Астраханским губернатором В.Н. Татищевым. – Кн. 1. Ч. 1. – М.: Напечатана при Имп. Моск. ун-те, 1768. – 600 с.
21. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768 с.
22. Потапов Л.П. К семантике названий шаманских бубнов у народностей Алтая // Советская тюркология. – 1970. – №3. – С. 86-93.
23. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Т. 2. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1899. – 1052 стб.
24. Почекаев Р.Ю. Эволюция торе в системе монгольского средневекового права // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004. – С. 530-543.
25. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 610 с.
26. Филюшкин А.И. Изобретая первую войну России и Европы: Балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2013. – 880 с.

27. Артамонов В.А. Вилинбахов Т.В., Фаизов С.Ф., Хорошкевич А.Л. Герб и флаг России X–XX вв. – М.: Юрид.лит-ра, 1987. – 560 с.
28. Волков А.Г. Язык как система знаков. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 89 с.
29. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Изд. 2-е, перераб. и исправл. – СПб.: Евразия, 2013. – 384 с.

References

1. Lukomskiy V.K. Gerb kak istoricheskii istochnik // Kratkie soobshcheniya instituta istorii material'noy kul'tury im. N.Ya. Marra AN SSSR. – Vyp. XVII. – М.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1947. – S. 49-57.
2. Kamenceva E., Ustyugov N., Russkaya sfragistika i geraldika. Uchebnoe posobie. Izd. 2-e. – М.: , Vysshaya shkola', 1974. – 264 s. s ill.
3. Mukatayev G.K. Khan Zhangir: Velikiy preobrazovatel' stepi. – SPb., 2001. – 88 s.
4. Lakier A. Russkaya geraldika: podgotovka teksta i posleslovie N.A. Sobolevoy. – М.:Kniga, 1990. – 432 s.
5. Materialy po istorii Rossii. Sbornik ukazov i drugih dokumentov, kasayushchihsvya upravleniya i ustroystva Orenburgskogo kraya. 1734 god. T. I. Po arkhivnym dokumentam turgayskogo oblastnogo pravleniya sostavil A.I. Dobrosmyslov. – Orenburg: Tipo-litografija F.B. Sachkova, 1900. – 303 s.
6. Kestl' Dzh. Dnevnik puteshestviya v godu 1736-m iz Orenburga k Abulkhairu, khanu kirgiz-kaisackoy ordy: perevod s nemetskogo Vol'fganga Shtarkenberga. – Almaty: Zhibek zholy, 1998. – 152 s. – 13 il.
7. Soboleva N.A. Rossiyskaya gorodskaya i oblastnaya geraldika, XVIII–XIX vv. – М.:Nauka, 1981. – 264 s.
8. RGADA. F. 181, op. 1, d. 52/72.
9. Bimendiev A.Sh. Znanya kak simvol vlasti kazakhskikh khanov-chingizidov (po izobrazitel'nym i etnograficheskim istochnikam) // Otan tarihy. – №3. – Almaty, 2015. – S. 18-46.
10. Erofeeva I.V. Znakovyi personazh kazakhskikh predaniy Alasha-khan: istoricheskaya lichnost' i mif // Turkologicheskii sbornik. 2013-2014: Pamyati S.G. Klyashtornogo. – М.: Nauka; Vost. lit., 2016. – S. 256-292.
11. «Velikaya hronika». O Pol'she, Rusi i ih sosedyah XI–XIII vv.: (perevod i kommentarii) / Pod red. V.L. Yanina; sost. L.Sh. Popova, N.I. Shchaveleva. – М.: Izd-vo MGU, 1987. – 264 s.
12. Has'yanova L.S. Bitva pod Legnicey (1241). Istoricheskoe sobytie i ego otrazhenie v izobrazitel'nom iskusstve // XIII Faizhanovskie chteniya. Nasledie Zolotoy Ordyy v gosudarstvennosti i kul'turnykh traditsiyah narodov Evrazii: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Sankt-Peterburg, 4-6 maya 2016 g. – М.: OOO «Izdatel'skiy dom «Medina», 2017. – S. 171-206.
13. Jana Długosza. Roczniki czyli kroniki sławnego Krylestwa Polskiego. Księga siodma. Księga osma. 1241-1299. – Warszawa, 2009. – 427 c.
14. Banzarov D. Nazvanie: Chernaya vera ili shamanstvo u mongolov i drugie stat'i Dordzhi Banzarova. SPb.: Tip. Imp. Akad. Nauk, 1891. – 29 s.
15. Okladnikov A.P. Kon' i znanya na Lenskikh pisanicah // Turkologicheskii sbornik. – T. I. – М.-L., 1951. – S. 143-154.
16. Bimendiyev A.Sh. K probleme obraza ptits v navershiyah znamen u kazakhskikh praviteley srednevekov'ya // Otan tarihy. – 2016. – № 2. – S. 12-36.
17. Hautala Roman. Ot “Davida, carja Indij” do “nenavistnogo plebsa satany”. Antologiya rannih latinskih svedeniy o tataro-mongolah. – Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2015. – 496 s.
18. Hennig Richard. Nevedomye zemli. Per. s nem. A.V. Lisovskoy. Pred. i red. I.P. Magidovicha. T. III. – М.: Izd-vo inostr. lit-ry, 1962. – 470 s.
19. Usmanov Mirkassym. Reformy i Yassa Chingiz-khana // Istoriya tatar s drevneyshih vremen. T. 3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. – Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2009. – S. 97-110.
20. Istoriya Rossiyskaya s samykh drevneyshih vremen neusypnymi trudami cherez tridcat' let sobrannaya i opisannaya pokoynym Tainym sovetnikom i Astrakhanskim gubernatorom

V.N. Tatishchevym. – Kn. 1. – Ch. 1. – M.: Napechatana pri Imp. Mosk. un-te, 1768. – 600 s. 21. Sevortyan Ye.V. Etimologicheskiy slovar' turkskih yazykov: Obshcheturkskie i mezhturkskie osnovy na glasnye. – M.: Nauka, 1974. – 768 s.

22. Potapov L.P. K semantike nazvaniy shamanskikh bubnov u narodnostey Altaya // Sovetskaya turkologiya, 1970. – №3. – S. 86-93.

23. Radlov V.V. Opyt slovarya turkskih narechiy. T. 2. – SPb.: Tip. Imp. AN, 1899. – 1052 stb.

24. Pochekaev R.Yu. Evoluciya tore v sisteme mongol'skogo srednevekovogo prava // Mongol'skaya imperiya i kochevoy mir. – Ulan-Udje: Izd-vo BNC SO RAN, 2004. – S. 530-543.

25. Drevneturkskiy slovar'. – L.: Nauka, 1969. – 610 s.

26. Filyushkin A.I. Izobretaya pervuyu voynu Rossii i Evropy: Baltiyskie voiny vtoroy poloviny XVI v. glazami sovremennikov i potomkov. – SPb.: DMITRIY BULANIN, 2013. – 880 s.

27. Artamonov V.A. Vilinbakhov T.V., Faizov S.F., Horoshkevich A.L. Gerb i flag Rossii X–XX vv. – M.: Yurid.lit-ra, 1987. – 560 s.

28. Volkov A.G. Yazyk kak sistema znakov. – M.: Izd-vo MGU, 1966. – 89 s.

29. Skrynnikova T.D. Harizma i vlast' v epohu Chingis-khana. Izd. 2-e, pererab. i ispravl. – SPb.: Evrazija, 2013. – 384 s.

Ә.Ш. Бимендиев

Тәуелсіз зерттеуші, техн.ф.к.,
Алматы қ., Қазақстан

КӨШПЕНДІ ЭЛИТАНЫҢ ГЕРАЛЬДИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ: ДЕРЕКНАМАЛЫҚ ЖӘНЕ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Түйін

Бұл зерттеу жұмысында Шыңғыс-хан таңбасының графикалық бейнесінің эволюциясы көрініс табады. Аса танымал емес геральдикалық дереккөздер, ортағасырлық еуропалық шығармалар, тарихи-лингвистикалық ізденістер, сонымен қатар қазіргі зерттеулер негізінде автор Шыңғыс ханның геральдикалық белгісін шығарады, ол белгі қиғаш крест түрінде сипатталған. Биліктің осы элементінің қайнар көзінен бастап «Алаш» этнонимі мен «Алаша-хан» атты таңдаулы нышанына дейінгі дамуы талданады.

Негізгі сөздер: Алаша-хан, ал-нишан, аша, елтаңба, үш басты жабайы ат, жүз, Шыңғыс ханның белгісі, байрақ, қисық ақ крест, құс, қиғаш крест, сұлде, таңба.

A. BIMENDIYEV¹

¹Independent Researcher, Candidate of Technical Sciences
Almaty, Kazakhstan

HERALDIC SYMBOLS OF THE NOMADIC ELITE: SOURCE-ORIENTED AND IDEOLOGICAL ASPECTS

Summary

The study traces the evolution of the graphic representation of the Genghis Khan's tamga. On the basis of little-known heraldic sources, medieval European works, historical and linguistic research, as well as contemporary research, the author deduces the heraldic symbol of Genghis Khan, which was depicted in the form of an oblique cross. The development of this element of power from the sources to the ethnonym "Alash" and the symbolic symbol "Alasha Khan" is analyzed.

Keywords: Alasha-khan, al-nishan, asha, coat of arms, three-headed wild horse, zhuz, sign of Genghis Khan, flag, oblique white cross, bird, crossed cross, sulde, tamga.

Т. Болсынбек¹

¹Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің
антропология және этнология орталығының жетекшісі
Алматы, Қазақстан

ЖИДЕ АҒАШЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚЫ ТҰРМЫСТА АЛАТЫН ОРНЫ

Аннотация

Мақалада жиде ағашы этномәдени тұрғыдан қарастырылып, оның қазақ жерінде өсетін түрлері, соған байланысты олардың атаулары, жиденің ағашы мен жемісінің өзіндік ерекшеліктері, қасиеті, шаруашылық пен тұрмыста, халық емшілігінде қолданылуы ғылыми жағынан талданады. Ғылыми мақаланы жазу барысында М. Қашғари, Ә. Марғұлан, Х. Арғынбаев, Ә. Тәжімұратов, Н. Ондасынов, Ә. Қайдар сынды ғалымдардың, сондай-ақ 1913-1926 жылдары жарық көрген: Түркістан өлкесі бойынша жүргізілген географиялық сипаттама; Қоныстандыру басқармасының материалдары; КСРО Ғылым Академиясының топырақты-ботаникалық отряды Қазақстан экспедициясының зерттеу материалдары және жергілікті жерлердегі мәлімет берушілердің деректері негізге алынды.

Түйін сөздер: жиде, сүйір жемісті жиде, түрікмен жиде, нанжиде, жиде талқан, жиде құрт, құранды ер, қамшысап, қос, тоған.

Жиде – бұтағы тікенекті, қабығының түсі бозғылт келген ағаш түрі. Маусым-шілде айларында гүлдейді. Гүлінің сырты ақшыл, ішкі жағы сары түсті, хош иісті болып келеді. Жемісі жеуге жарамды. Оның түсі қызыл-қоңыр, сүйекті, құрғақ, дәмді, күздің басында пісе бастайды. Қазақ жерінде жиденің екі түрі өседі. Ғылыми әдебиеттерде олардың бірі *сүйір жемісті жиде*, келесісі *түрікмен жидесі* деп аталады. Сүйір жемісті жидені халық тілінде *қара жиде*, *боз жиде* (*құс жиде*) дейді. Ал түрікмен жидесін оңтүстік өңірдің халқы *нанжиде*, *үлкен жиде* деп атайды. 1913 жылы жарыққа шыққан, «Россия. Біздің отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» деген жинақтың «Түркістан өлкесі» деп аталатын 19-шы томында: Түркістан өңірінде *көн жиде*, *шүкір жиде*, *хасақ жиде* (түпнұсқада: *көн-джиде*, *шуккуръ-джиде*, *хассак-джиде*) деген жиде сұрыптарының бар екендігі айтылады [1, 478-с.]. Қоғам қайраткері, шығыстанушы Нұртас Ондасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде» *нанжиде* парсының *نانجيدہ* *нанджидә* сөзінен алынғандығы, «*үлкен жемісті жиде ағашы және оның жемісі*» деген мағынаны білдіретіндігі атап

1-сурет. Піскен жиде жемісі.
Фото автордың жеке қорынан

айтылады [2, 267-б.]. Алайда, жиде – көне заманнан келе жатқан түркі сөзі. Бұл туралы «Көнетүркі сөздігі» белгілі түркі ғалымы Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегіне сүйеніп отырып, жидені (ол замандағы аталуы *jigda*) түркі сөзі деп көрсетеді [3, 260-с.]. Оңтүстік өңірдің қазақтары да *үлкен* деген сөздің орнына, көбінесе *нән* сөзін қолданады, яғни, *нәнжиде* (*нанжиде*) *үлкен жиде* дегенді білдіреді [1-сурет].

2-сурет. Сарытоғай шатқалындағы жиде тоғайы.
 Фото В.А. Дубянскийдікі. «Отчет о работах почвенно-
 ботанического отряда Казакстанской экспедиции
 Академии Наук СССР: Исследование 1926 г.»
 (Л.: изд-во АН СССР, 1928. Вып. III)
 атты еңбектен алынды

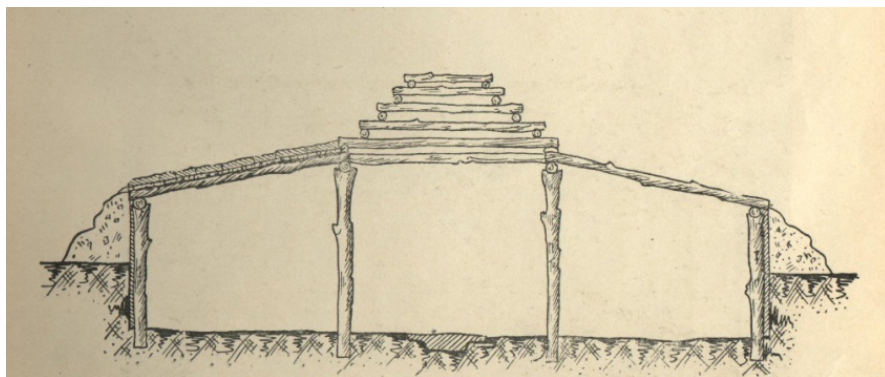
Академик Әбдуәли Қайдардың зерттеуінде жиде жемісінің пошымы құрмаға ұқсас келетіндіктен, кейде оны жабайы құрма деп те атайтындығы көрсетіледі [4, 507-б.]. Аталған жиде түрлерінің ел арасында көкжиде, қызылжиде, бұқаржиде және басқа да атаулары бар. Қазақ жеріндегі жиде түрлерінің биіктігі шамамен 3-10 метрге дейін өседі. Олар Қазақстанның батыс, оңтүстік өңірлерінің өзен, көл жағаларындағы тоғайларда, сондай-ақ құмды, құрғақ, сортаң жерлерінде көп таралған [5, 442-б.]. Зерттеуші С.А. Никитиннің 1925 жылдың жазында Ақтөбе губерниясы, Темір уезіне жасаған экспедициясының қорытынды

есебінде, осы өңірдің құмды, шөлейтті Көкжиде, Жағабұлақ, Қаратоғай деген жерлерінде жиденің көп өсетіндігі айтылады және ондағы жиде биіктіктері 4-8 метр болса, дінгектерінің жуандығы 17-26 см аралығында делінген [6, 247-с.].

Жиде – кезкелген күн райына, әсіресе құрғақшылыққа төзімді әрі берік ағаш. Жидеге жердің тұзданғаны еш әсер етпейді және жыл сайын түйін салып жеміс береді. Ал, кейбір жеміс ағаштарының жыл аралатып «дем алатындығы» белгілі. Жаздың аптап ыстығында жиде ағашы көлеңке болса, тамыры көшпелі құмды ұстайды [2-сурет]. Ал, қыс мезгілінде жиде қарды тоқтатса, боран кезінде маңайы ық, пана болады.

Тұрмыста қураған жиде ағашын отынға жағады. Сондай-ақ жайылымдағы мал мойнын созып оның қабығын қажап, жапырағын жеп ащыласа, қырғауыл, сауысқан сияқты құстар піскен жемісімен қоректенеді.

Ерте кезден қазақы орта жидені тұрмыс пен шаруашылықта кеңінен қолданып келеді. Жиде ағашын баспана, қора-қопсы салуға, егістікті қоршауға, егіншінің, аңшының, балықшының уақытша тұрғызатын қостарына материал ретінде, сондай-ақ, оны өзен саласынан, жыралардан аққан суды басқа бағытқа бұру немесе суды бөгеу сияқты тоған жұмыстарына да пайдаланған. Академик Әлкей Марғұлан сонау қола дәуірінің өзінде Атасу қыстағының (аталмыш қоныс Атасу өзенінің бір саласы Мыңбай-сай бұлағының жазығында орналасқан) тұрғындары үй төбесін жабуда құрылыс материалы ретінде қарағаш, жидені [3-сурет] пайдаланғанын айтады [7, 67-б.].

3-сурет. Қола дәуіріндегі үй төбесін жиде, қарағашпен жабу әдісі.
 Сызба «Марғұлан Ә., Бәсенов Т., Меңдіқұлов М. Қазақстан архитектурасы»
 (Алматы: Қазақ Мемлекет баспасы, 1959) атты еңбектен алынды

Ал, этнограф Халел Арғынбаев жидені жұмсақ әрі мықты ағашқа жатқызады [8, 24-б.]. Сондықтан болар, ұста, шеберлер жергілікті жерлерде өсетін *тораңғы, терек, қарағаш, қайың* сияқты ағаш түрлерімен қатар жидені де өздері жасаған бұйымдарына материал ретінде тиімді пайдалана білген. Мысалы, зерттеуші Әбдіқас Тәжімұратовтың еңбегінде үйшілердің жиде ағашын киіз үйдің сүйегі – *кереге, уық, шаңырақты* жасауға қолданғаны туралы айтылады [9, 26-б.].

Сондай-ақ, жидеден әртүрлі тұрмыстық, шаруашылық еңбек құралдары жасалған. Мәселен, үйшілер киіз үй сүйегін түзетуге қажет құрал – *тез* жасауға; ершілер жиденің бойына желім тез сіңіп, жақсы ұстайтынын ескеріп, оны «*құранды ер*» дайындауға [8, 24-б.]; шеберлер жиде тақтайшаларынан май пісіп, қымыз ашытатын тұрмыстық бұйым – *күбі* жасаған.

Жиденің берік ағаш егендігі туралы дерек 1915 жылы шыққан «Сырдария облысының Әмудария бөліміндегі көшпенді және отырықшы түземдіктердің шаруашылығы мен жер пайдалануы туралы зерттеу материалдары» атты жинақта да кездеседі. Онда былай делінген: жер жыртуға арналған құрал *соқаның (жерағаш, егінағаш, күнде* деп те аталады) ағаш бөлігі *ақ тал, тұт* немесе *жидеден* жасалған. Жиде ағашы басқаларына қарағанда қымбат бағаланған. Мысалы, соқаның ағаш бөлігі жидеден жасалған болса 1,5 сомға, ал басқа ағаш түрлері 1 сомға бағаланған [10, 208-с.].

Шаруашылықта жиде бұтағынан *қамшысап*, мал танауына тағылатын *мұрындық* та жасаған. Домбыраға *тиек* жасаған. Ертеректе қазақ әйелдері жиде жемісінің сүйектерін кептіріп, оларды ортасынан тесіп, жіп өткізіп, моншақ әзірлеген. Ондай моншақты жасы кіші қыздарының мойнына, білегіне тағады, сондай-ақ, сәби бесігіне іліп қоятын болған. Мұндай моншақтарды жасау балаларды тіл-көзден қорғайды және адам назарын басқа жаққа аударады деген сеніммен байланысты шыққан. Сонымен қатар, жиденің сабақ, бұтақ қабығының құрамында иілік, тұтқыр заттар бар. Жиде шайырынан, жапырағынан қара қоңыр түсті бояу дайындалады. Шайырын матаға өрнек салуға пайдаланады [11, 515-б.]. Гүлінен хош иісті эфир майы алынады. Жиде ағашын ешқандай қалдық қалдырмай тұрмысқа пайдалануға болады. Бұның өзі қазіргі тілмен айтқанда «қалдықсыз технология» деген ұғымды білдіреді.

Жиде, сексеуіл сияқты ағаштарға қатысты ел аузынан мәлімет-деректер жинақтау үшін жиде ағашы көп өсетін Алматы облысы, Балқаш ауданындағы ауылдарды аралаған кезімізде, арнайы әңгімелескен Ақдала ауылының тұрғыны Рымқұлов Білісбек қарияның айтуынша, ертеректе, қыс мезгілінде аңға шығып қырғауыл атып, оны сойған кезінде, жемсауынан моншақтай тізіліп тұрған қара жидені алып жейтін болған. Қарияның байқағаны, қырғауыл жиде жемісінің тек уылжып піскенін теріп және оны сүйегімен бүтіндей жұтады екен. Сондай-ақ, Білісбек қария бұрындары шешелерінің құрт жасайтын сүзбеге келіге салып түйілген жиде жемісін қосып, қатты сығып *жиде құрт* дайындайтынын еске алады. Жиде құрт кепкен кезінде тәтті болған. Осы тұста ертеректе қазақы ортада *жиде талқан* деп аталатын талқан түрін де жасап тағамға пайдаланғанын айта кеткенді жөн көрдік. Жиде талқан дайындау үшін, ыстық суға алдымен жиде жемісін қайнатып, сосын оны кептіріп, кепкен жидені келіге түйіп талқан әзірлеген және дайын болған талқанды құрғақтай немесе суға шылап ішкен [10, 257-с.]. Ал, келесі мәлімет беруші сол Ақдала ауылының тұрғыны, ардагер ұстаз Нұрғазы Болсынбековтың айтуы бойынша, 1960-1970 жылдары аудандағы жидесі қалың өсетін ауылдардың балалары қара жиде пісісімен тоғайға топтасып барып жерге алаша немесе көйлектерін төсеп, оған жиде бұтақтарын сілкілеп жемістерін түсіретін. Сосын ауылға әкеліп оны келіге түйіп ұнтап, ұнталған жиде жемісін ыдысқа салып, оның үстіне сүт құйып, тіпті қаймақ араластырып жеген. Балалық шақтағы мұндай көрініс Балқаш ауданы, Көкжиде ауылының тумасы, ақын Ізтілеу Тойшыбайұлының өлеңінде былай суреттеледі:

*Туган ауыл, өскен жерім Көкжиде,
Теріп едік мөлдір қара көп жиде.
Көйлегімді дорба қылып арқалап,
Жүруші едік көңіл толып біз бірге* [12, 220-б.].

Емдік мақсатта жиденің жемісін, тамырын *асқазан-ішек жолдарын жақсартуға, жараға, әлсіздікке, күйікке, қан тыюға* пайдаланған. Мысалы, профессор Николай

Павловтың айтуы бойынша, жиде жемісінің қайнатпасы – тыныс жолдары мен іш ауруларына ем [13, 28-с.]. Қазақы ортада жиде жемісін келіге түйіп үгітіп, *жиде талқан* жасап, іші ауырған адамға осы талқанды суға араластырып жегізген. Ал қан ауруларына қарсы, жиде талқан мен жүгеріден дайындалған талқанды араластырып, сорпаға салып пісіріп пайдаланған [14, 401-б.]. Бойдағы әлсіздікті кетіріп, күш-қуатты арттыру үшін жиде қабығы мен дөнін сүтке бөктірілген тарымен немесе қаймақ, маймен араластырып жейді. Сондай-ақ оның қайнатылған суын күйікке бүркеді немесе оны шүберекке шылап жараға байлайды. Дөнін қайнатып, кеудедегі қақырықты түсіруге пайдаланады [11, 515-б.]. Жидеден әзірленген «Пшатин» деген дәріні суға езіп, ауыз қуысындағы жараны шайған [15, 44-б.].

4-сурет. Жидені отын ретінде пайдалану.
Фотоны түсірген Мәди Быдыманов

Жидені, әдетте, сексеуіл, жыңғылдармен бірге отын ретінде күз түсіп, күн суыта бастаған кезден жинайды. Жиде – сексеуілден кейінгі қызу мол ағаш [4-сурет]. Мәлімет беруші жиде, жыңғылы көп өсетін өңір – Балқаш ауданы, Жиделі ауылының тумасы Исаев Саяттың айтуы бойынша, *қыста қар түсіп, күннің көзі суытқан кезде, жұрт отын қоры азайып немесе болмай қиналып қалмас үшін, ауылдың ер азаматтары күз түсісімен тоғайға барып отын жинай бастайды. Отынга көбіне қураған жидені жинайды. Жалпы жергілікті жерде отынға жыңғыл, сексеуіл, жидені жаққан дұрыс, себебі бұл отын түрлері көмірге қарағанда әлдеқайда таза, әрі ауаны көп ластамайды. Бұрындары жидені балтамен шапса, бертін келе екі адам бірігіп, екі тұтқалы арамен аралап алатын болды. Себебі, жуан жидені балталап шауып тұрғаннан гәрі, арамен аралаған әлдеқайда тиімді, бұған, біріншіден, көп күш жұмсалмайды, екіншіден жұмыс өнеді. Ертректе отынды тоғайдан ауылға ат арбаға тиеп жеткізсе, кейін трактор, жүк машинасымен тасымалдайтын болды.*

Табиғи ортада жиде тұқымынан, тамырынан өссе, сондай-ақ, оны қазақы ортада байырғы кезден-ақ қолдан егіп те шығарған. Ол туралы дерек «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы Таңсықтың ел-жермен қоштасуында айтқан өлең жолдарында кездеседі:

*Балталы, Баганалы ел аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл аман бол!
Теруші ем еріккенде ермек етіп,
Екпе жиде, алма ағаш, гүл аман бол [16, 125-б.].*

Бұл айтылғандармен қатар, табиғатта жиденің өсіп көбеюіне бал арасы, сондай-ақ қырғауыл, сауысқан сияқты құстар да өзінің септігін тигізеді. Жиде гүлдесімен бал арасын ұстайтын омарташылар аралардың гүл шырынын жинауы үшін омартаны тоғайға әкеліп қояды. Бал арасы тозаңдандырған жиде гүлі кейіннен түйін салады. Ал, жазушы Қуандық Түменбаев өзен жағасында өсіп тұрған жиденің бір түйір дөнін сауысқан жұтып алып, оны басқа бір сулы жерге әкеліп тастағанда, ол жерден жиденің жаңа бір көшеті өсіп шығып, үлкен жидеге айналады дейді. Жиденің тағы бір ерекшелігі, әсіресе, боз жиденің өзегіне құм сепсе, тамырын жайып қаулап өсе береді екен [17, 161, 170-бб.].

Жиде атауымен байланысты қазақта адам есімдері, жер-су аттары және мақал-мәтелдер сақталған. Мысалы, *Жидебай, Жидебек, Жидегүл, Жиделі, Жиделіқұм, Жиделіөзек, Жиделібұтақ, Жидекөл, Жиделіөзен, Жидеқұдық, Жиделіқұдық, Жиделісай, Көкжиде*. Сондай-ақ, қазақ фольклорында жері шұрайлы, күт-береке дарыған, киелі мекен, жер жаннатын *Жиделібайсын* деп атайды. Мақал-мәтелдерде жиденің әртүрлі қасиеттері айтылады: «*Саңғылдың сықағынан сақта, жиденің бұтағынан сақта*», «*Қисық бұтаққа да қызыл жиде бітеді*», «*Жиде же де су іш, семірмесең маған кел*»

[18, 335-б.]. Жиде жемісіне қатысты жұмбақтар: *Сырты қызыл, іші ақ, ортасында бір таяқ; Сары қапта бір қап үн, үн ішінде бір ұстын; Болат жапырақ шешесі бар, тәтті бике қызы бар, тастай қатты баласы бар* және т.с.с. [19]. Қазақ тілінде «аузын жиде жегендей қылды» немесе «аузыңды жиде жегендей қылайын ба» деген сөз бар. Оның біріншісі біреудің келесі бір адамды алдап, сазға отырғызып кеткен жағдайда; екіншісі біреудің келесі бір адамға кіжініп, доң-айбат көрсеткен кезінде айтылады [20, 68-б.].

Қорытындылай келе айтарымыз: жиде – қыстың қатты суығына да, жаздың аптап ыстығына да бейімделген ағаш. Ол қыста қар тоқтатып, маңайы ық болса, жазда құмды ұстап, тасыған су арнасын бөгейді, күннің ыстығында асты сая, көленке болады. Жапырағы малға қорек, ағашы отын, піскен жемісі тағам. Жемісі бұзылмай, ұзақ сақталады, дәмі тәтті кәдімгі құрма тәрізді. Тіпті жиденің қабығы, тамыры, дәні де емдік мақсатта пайдаланылады. Бір сөзбен айтқанда, жиде қазақы ортаның шаруашылық-тұрмыстағы қажеттіліктерін байырғы кезден күні бүгінге дейін өтеп келе жатқан «берекелі ағаш» әрі осы кезеңдегі ең басты мәселенің бірі қоршаған ортаның таза ауасын, көркін сақтап қалу болып тұрғанда оны мейлінше көбірек өсіру маңызды болып тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под редакцией В.П. Семенова-Тянь-Шанского. – Т. XIX. – Санкт-Петербург: издание А.Ф. Девриена, 1913. – 861 с.
2. Ондасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 384 б.
3. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
4. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.3: Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
5. Қазақ совет энциклопедиясы. 4-т. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1974. – 672 б.
6. Никитин С.А. Очерк растительности песков Кок-джиде, Джага-булак и Кара-тугай по рекам Темиру и Эмбе / Отчет о работах почвенно-ботанического отряда Казакстанской экспедиции Академии Наук СССР: Исследование 1926 года. Вып. III / Под ред. И.М. Крашенникова (Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 5. Серия Казакстанская). – Ленинград: изд-во Академии Наук СССР, 1928. – С. 175-249.
7. Марғұлан Ә., Бөсенов Т., Меңдікүлов М. Қазақстан архитектурасы. – Алматы: Қазақ Мемлекет баспасы, 1959. – 220 б.
8. Арғынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.
9. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.
10. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Аму-Дарьинском отделе Сыр-Дарьинской области. – Выпуск 1. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина. 1915. – 375 с.
11. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.1: Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
12. Тойшыбайұлы І. Жиделер жұпар шашқанда. – Алматы: Арда, 2012. – 336 б.
13. Павлов Н.В. Лекарственные растения Казахстана. Казахский филиал АН СССР. Серия научно-технической пропаганды. – Алма-Ата, 1943. – 78 с.
14. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Энциклопедия. 2-т. Е-И. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012. – 736 б.
15. Шалекенова К.Х., Мухамбетова В.Ф. Жеміс-жидек, бүлдірген. – Алматы: Қайнар, 1977. – 192 б.
16. Қазақ халқының ауыз әдебиеті / Жалпы редакциясын басқарған Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі М.О. Әуезов. Бірінші кітап. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1960. – 740 б.
17. Түменбаев Қ. Сексеуіл, баялыш пен желторанғы // Жұлдыз. – 1988. – №5. – 159-171-бб.
18. Қазақтың мақал-мәтелдері / Құраст. Ә. Тұрманжанов, К. Ахметбекұлы. – Алматы: Раритет, 2004. – 440 б.

19. Жұмбақтар. <http://bilim-all.kz> (30.04.2017).
20. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

References

1. Russia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva / Pod redaktsiei V.P. Semenova-Tyan-Shanskogo. T. XIX. – Sankt-Peterburg: izdanie A.F. Devriena, 1913. – 861 s.
2. Oudasynov N. Parsysha-kazaksha tusindirme sozdik. – Almaty: Kazakstan, 1974. – 384 b.
3. Drevnetyurkskiy slovar. – Leningrad: Nauka, 1969. – 676 s.
4. Kaydar A. Kazaktar ana tili aleminde: etnolingvistikalik sozdik. – T.3: Tabigat. – Almaty: Sardar, 2013. – 608 b.
5. Kazak sovet entsiklopediyasy. 4-t. – Almaty: Kazak sovet entsiklopediyasynyn bas redaktsiyasy, 1974. – 672 b.
6. Nikitin S.A. Ocherk rastitelnosti peskov Kok-zhide, Zhaga-bulak i Kara-tugai po reklam Temiru i Embe / Otchet o rabotakh pochvenno-botanicheskogo otryada Kazakstanskoi ekspeditsii Akademii Nauk SSSR: Issledovanie 1926 goda. Vyp. III / Pod red. I.M. Krashennikova (Materialy komissii ekspeditsionnykh issledovaniy, vyp. 5. Seria Kazakstanskaya). – Leningrad: isd-vo Akademii Nauk SSSR, 1928. – S. 175-249.
7. Margulan A., Basenov T., Mendikulov M. Kazakstan arkhitekturasyn. – Almaty: Kazak Memleket baspasy, 1959. – 220 b.
8. Argynbayev Kh. Kazak khalkynyn koloneri. – Almaty: Oner, 1987. – 128 b.
9. Tazhimuratov A. Sheberdin koly ortak. – Almaty: Kazakstan, 1977. – 96 b.
10. Materialy po obsledovaniyu kochevogo i osedlogo tuzemnogo hozyaistva i zemlepolzovaniya v Amu-Darinskom otdele Syr-Darinskoi oblasti. Vypusk 1. – Tashkent: Tipo-Litografiya V.M. Ilina. 1915. – 375 s.
11. Kaydar A. Kazaktar ana tili aleminde: etnolingvistikalik sozdik. – T.1: Adam. – Almaty: Daik-Press, 2009. – 784 b.
12. Toishybaiuly I. Zhideler zhupar shashkanda. – Almaty: Arda, 2012. – 336 b.
13. Pavlov N.V. Lekarstvennyye rasteniya Kazakhstana. Kazakhskiy filial AN SSSR. Seriya nauchno-tekhnicheskoi propagandy. – Alma-Ata, 1943. – 78 s.
14. Kazaktyn etnografiyalik kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi. Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi Nursan Alimbay. Entsiklopediya. 2-t. E-I. – Almaty: RPK «SLON», 2012. – 736 b.
15. Shalekenova K.KH., Mukhambetova V.G. Zhemis-zhidek, byldirgen. – Almaty: Kainar, 1977. – 192 b.
16. Kazak khalkynyn auyz adebiyeti / Zhalpy redaktsiyasyn basgargan Kazak SSR Gylym Akademiyasynyn akademigi M.O. Auezov. Birinshi kitap. – Almaty: KazSSR GA baspasy, 1960. – 740 b.
17. Tүmenbayev K. Sekseuil, bayalysn pen zheltorangy // Zhuldyz. – 1988. №5. – 159-171-bb.
18. Kazaktyn makal-matelderi / Kurast. O. Turmanzhanov, K. Akhmetbekuly. – Almaty: Raritet, 2004. – 440 b.
19. Gumbaktar. <http://bilim-all.kz> (30.04.2017).
20. Kenesbayev I. Kazak tilinin frazeologiyalik sozdigi. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b.

Т. Болсынбек¹

¹Руководитель центра антропологии и этнологии
Центрального Государственного музея Республики Казахстан
Алматы, Казахстан

ДЕРЕВО ДЖИДА И ЕГО МЕСТО В ЖИЗНЕБЫТИИ КАЗАХОВ

Резюме

В статье раскрыты ареал распространения древесно-кустарникового растения «джида» на территории Казахстана и, связанные с этим, его различные наименования. Кроме того рассмотрены способы применения казахами джиды (лох узколистный) и его плодов в хозяйстве и в быту.

В ходе написания статьи были использованы материалы известных ученых М. Кашгари, А. Маргулана, Х. Аргынбаева, А. Тажимуратова, Н. Ондасынова, А. Кайдара, а также изданы в 1913-1926 годах материалы: географические описание по Туркестанскому краю; Переселенческого управления; исследования почвенно-ботанического отряда казахстанской экспедиции Академии наук СССР. Немаловажное значение уделено информации о растении, полученной у местных жителей, в том числе и о его лечебных свойствах.

Ключевые слова: джида, остроколючая джидда, туркменская джида, нанжиде, джида-талкан (мучная джида), джида-курт, «күранды ер» (составное седло), «қамшысап» (рукоять от камчи), қос (жилье, полевой стан), тоған (плотина).

T. Bolsynbek¹

¹Head of the Center for Anthropology and Ethnology
Of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan
Almaty, Kazakhstan

ZHIDDANTREE AND ITS PLACE IN THE LIFE OF THE KAZAKHS

Summary

In the article the distribution area of the arboreal and shrub plant «jiddah» in the territory of Kazakhstan and, associated with it, its various names are disclosed. In addition, the ways of using the zhiddah (narrow-leaved plant) and its fruits in the household activities are considered.

During the writing of the article, the materials of well-known scientists as M. Kashgari, A. Margulan, Kh. Argynbayev, A. Tazhimuratov, N. Ondasynov, A. Kaidar, as well posted in 1913-1926 years information: geographic descriptions about Turkestan region; Resettlement administration; as materials of the soil-botanical detachment of the Kazakhstani expedition of the USSR Academy of Sciences carried out were used. Important information about the plant taken from local residents, including its medicinal properties is also given.

Key words: zhiddah, pointed zhiddah, Turkmen zhiddah, nanzhide, zhiddah-talkan (flour zhiddah), zhiddah-kurt, «kurandyer» (compound saddle), «kamshysap» (whip handle), kos (housing, field camp), toğan (dam).

УДК 902/903.15

Г.С. Джумабекова¹, Базарбаева Г.А.¹

¹Институт археологии им. А. Х. Маргулана,
Ведущие научные сотрудники
г. Алматы, Казахстан

О РОЛИ МЕТАЛЛИЧЕСКОГО СОСУДА – КАЗАНА В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ*

Аннотация

Статья посвящена изучению роли казана в культуре казахов сквозь призму археологических данных, этнографических сведений, фольклора. Металлический сосуд выполнял роль атрибута, объединяющего казахскую семью. Большинство котлов раннего железного века обнаружено при случайных обстоятельствах либо в курганах. В среде населения раннего железного века, средневековья, Нового времени, объединяемого сходством хозяйственно-культурного типа, казан имел большое значение. Сакральное восприятие казана в казахской культуре отразилось в топонимике, фольклоре. Любопытные сведения о роли котла в культуре казахов отложились в исследованиях плеяды выдающихся ученых – В.В. Радлова, Ч.Ч. Валиханова,

* Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (проекты №№ 2987/ГФ4; 2978/ГФ4)

Г.Н. Потанина. Металлический сосуд неразрывно связан с такими понятиями, как «очаг», «отцовский очаг»; выступал символом освоенного пространства, являлся сакральным центром жилища. Роль котла, прослеживаемая в казахском фольклоре, а также по данным этнографии других тюркских народов, свидетельствует о глубинном значении этой категории предметов, сохранявшемся на протяжении тысячелетий – от эпохи раннего железа до Нового времени.

Ключевые слова: казан (котел), ранний железный век, Новое время, кочевники, казахи, археологические данные, фольклор, данные этнографии, очаг, жилище.

Об особом отношении казахов к металлическому сосуду – казану (котлу) свидетельствует хотя бы то, что данный термин увековечен в географических названиях местностей. Так, например, в пределах одного Аулиекольского района Костанайской области со словом «казан» известно два топонима «Казанбасы» (Қазанбасы) и «пески Казанбасы» (Қазанбасы құмы). Если задаться целью и посчитать все географические пункты с корнем «казан», то таковых наберется довольно солидное число. Например, в статье Р.Ж. Байдалы насчитывается 19 топонимов [1]. Попробуем понять почему в казахской культуре казан играл одну из важнейших ролей.

Казан как часть кочевой культуры приобрел свое значение в эпоху древних кочевников. Он имел не только материальное значение, не только как часть материальной культуры, но и символическое, выступал как предметный символ, культовый атрибут.

Роли котла в обыденной и ритуальной жизни ранних кочевников свидетельствуют археологические находки, в том числе условия обнаружения металлических котлов. Следы ритуальных действий, размеры котлов и т. д. «говорят» об их «особой» роли в жизни кочевника.

Обычно упоминают легендарный медный сосуд царя Арианта [2, 52, 66]. Геродот свидетельствует, что котел выступает как символ единства племени и его сакральный центр. Другой распространенный пример объединяющего сосуда – волшебный сосуд Нартамонга, подтверждающий доблесть воина [3, с. 174-181]. Здесь говорится об особой роли ритуального напитка, объединяющей роли сосуда, функции индикатора истинного героя. То, что владели им сообща, возможно, свидетельствует о его ценности, о его объединяющем начале [4, с. 272-273]. Этот большой сосуд синонимичен котлу или другим сосудам, известным по ритуальной практике скифов, древних тюрков. Сами ежегодные пиршества, упомянутые Геродотом, говорят не только о роли военных предводителей, вождей, но и о значении пиров в древнем обществе как «важнейшего религиозного культового акта общественной и частной жизни» [5, с. 170].

Так, в культуре кочевников скифской эпохи металлические котлы выступают как социальные индикаторы. Памятники, где были обнаружены котлы, объединяются наличием престижных для кочевников предметов [6; 7; 8]. Исследователи выявили, что параметры котлов и число курганов в могильнике, число курганных групп и котлов в доминирующем кургане, величина скифского социума и размеры объединяющего этот социум котла находятся в прямой зависимости друг от друга. Часто курганы, содержащие в составе предметного комплекса металлические котлы, являются доминирующими в могильнике [6, с. 185]. Котлы – не только символы социума, но сакральные предметы скифов, где были погребены представители высокого ранга.

Котел как один из символов власти связан с другими статусными предметами и с личностью вождя. Одной из обязанностей вождя, лидера являлось подтверждение, поддержка своего статуса. В числе таких действий были зрелищный поединок, роскошный престижный пир с распределением добычи. Пир был призван объединять группу людей вокруг лидера [9]. Эти трапезы с участием мужчин-воинов имели сакральный характер, и война и пир приобретали сакральный характер [10, с. 144-145; 11]. Котел – один из тех ритуальных, священных символов, необходимых атрибутов, которые характерны для воинской кочевой среды.

В скифской культуре, судя по письменным источникам, номархи «вели счет успехам и неудачам каждого скифского воина» [12, с. 198]. Они устраивали престижные пиры, имеющие чисто воинский характер. Котел в этих действиях играл не только практическую, но и выполнял символическую роль. Выдающиеся воины, дружинники, приобщенные за свои военные успехи к большому царскому котлу,

имели свои меньшие котлы как символ удачи, богатства и, вероятно, предназначенные для более мелких воинских подразделений.

Предположение о металлических котлах как символах, индикаторах высокого социального ранга подтверждают находки металлических котлов в среднесарматское и позднесарматское время, которые совпадают с локализацией наиболее богатых сарматских курганов.

Эта символика котла как выражение могущества, силы вождя и возглавляемого им объединения сохранялась на протяжении веков. Так, в культуре средневековых кочевников М.Л. Швецову удалось выявить взаимосвязь казанов с погребальным обрядом. Установлено, что котлы в погребениях представляют одну из частей погребального ритуала. Котел в погребениях богатого и влиятельного воина выступал как признак кормильца и главы рода, племени. Казаны, как и боевые наборные пояса, это атрибуты родовой и племенной аристократии [13].

В целом погребения с котлом могли принадлежать родоплеменным вождям, главам семейств, которые осуществляли хозяйственные и политические функции, а возможно, сакральные. Погребения мужчин с котлом и гривной принадлежали родоплеменным вождям, в обязанности которых входили хозяйственные, политические, военные функции. Котел и гривны выполняли в этом случае роль маркеров представителей знати [14].

Котел, который в культуре древних кочевников являлся символом благополучия и достатка, сохранил символическую роль в жизни казахов. Жертвоприношение, имеющее в традиционной культуре в основном кулинарный код, универсально. Какова бы ни была форма отправления жертвы, ритуал часто совершался у алтаря или очага, происходило приготовление мяса жертвенных животных в котлах; произносились слова молитвы. Так, в дни празднования Наурыза наиболее существенным элементом праздника было приготовление обрядового кушанья (наурыз коже). Конечно, его варили в больших котлах. После еды читалась короткая молитва, завершавшаяся фразой: «Пусть достигнет это угощение Деда-земледедца и духов предков». Жертвоприношение при пуске воды в канал совершали животным. Закалывали быка так, чтобы кровь стекала прямо в воду. Здесь же варили мясо, у начала головного арыка [15, с. 264].

Жертвоприношение и общественная трапеза сопровождали моление при засухе или наводнении. Этот обряд – тасаттық – проводился обычно вне поселения – на берегу реки, канала или озера [15, с. 265].

Роль очага как объединяющего начала, священного символа сохранялась на протяжении веков. В конце XIX – нач. XX века в казахском обществе были сильны авторитет и власть главы семьи – отца, мужа, старших братьев. Младшие члены семьи в летнее время собирались вокруг отцовского очага, составляя один аул. Все мужчины такого аула в обеденное время собирались у отца или деда для традиционного кумысопития. Надо отметить, что в эпоху ранних кочевников огромные котлы входили в состав сопроводительного предметного комплекса так называемых «царских» погребений, в этом аспекте общественная роль культа царского очага как общего религиозного центра принимала особое значение. Местонахождение котла на общественных святилищах или у царского очага, который считался священным, говорит и о его роли как объединяющего начала. Члены коллектива спланивались вокруг очага и котла – как сакрального центра территории, с другой стороны, для закрепления новых связей внутри коллектива. Дальнейшее развитие этого содержания очага на более высоком уровне развития общества нашло выражение в святости отцовского очага. Отцовский очаг (үлкен үй) для всех отделенных сыновей считался священным [15, с. 275]. А. Галиев приводит пример с вождем туркмен Салыром, считавшимся «баба» – отцом (дед) салыров, который имел прозвище Казан. И он владел большим котлом. В этом проявляется олицетворение единства рода и семьи [16, с. 78].

О древних истоках роли казана и его глубинном архетипичном образе в культуре кочевников говорят действия, применяемые при родах, особенно трудных:

В таких случаях ставили на очаг казан и варили мясо (жарыс казан), кипятили молоко, открывали сундуки, развязывали тюки (тең) и мешки с куртмом, вскрывали

брюшины (карын) со сливочным маслом, развязывали различные узлы и т. д. Эти действия имели магический характер и были связаны с желанием окружающих, чтобы роженица разрешилась так же быстро, как сварится мясо и т. д. [15, с. 289]. Пока в казане варилось мясо, стоящие вокруг женщины повторяли слова: «Кто быстрее родит – черная женщина или черный казан?» [17, с. 65-66].

В статье «Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезней киргизами Тургайской области», опубликованной в 1901 г. в «Тургайской газете» описывается один из способов лечения/помощи с использованием казана: «они собирают народ, который силится прогнать шайтана, для чего производят выстрелы из ружья над кибиткой, бьют по кибитке палками и нагайками, оглашая воздух криками... Обвешивают большую терновником, сажают в казан, кругом расставляют сабли, ружья и пики, неистово кричат, пугают пригоном скота к кибитке – сначала овец, затем коров и лошадей». Таким образом при трудных родах отгоняли демона [18, с. 255].

Священная роль очага и, соответственно казана/котла, прослеживается в обрядах сватовства и свадьбы. Ч.Ч. Валиханов приводит в качестве свидетельства этого обычая поклонения невесты огню в новом доме – коленопреклонение, падение ниц перед очагом «Мать-огонь и жир-мать, награди меня милостью!». Женщины, нагрев ладони на огне, водят ими по лицу невесты. Почитая огонь, нельзя было плевать в него, проходить через него [19, с. 48-70].

Сохранилось свидетельство туркменской казашки о поклонении огню как символу домашнего очага, духам предков: «отрезом белой ткани обводят над домашним очагом, посвящая этот ритуал духам предков этого дома, затем разрезанные куски белой ткани раздаются близким родственникам этой семьи». Этот же обычай у каракалпаков называется «от атлау» (освящение огнем) [20].

Вообще связь домашнего очага с божеством женского рода широко прослеживается у многих тюркоязычных народов Сибири. Так, у эвенков, долган домашний очаг ассоциировался с образом женщины, его называли «матушкой». По мнению специалистов, связь Умай – покровительницы женщины – с домашним очагом ведет свое начало от этого представления [17, с. 44].

Покровительство роженицам и малым детям были основной функцией Умай, которая также охраняла очаг. Предполагается, что свои функции Умай приобретает через посредство покровительства женщинам, чья биологическая роль определяет их как рожениц, социальная – как хозяйек и хранительниц семейного очага [21, с. 112].

О том, что почитание Умай это древний культ говорит его тесная связь с культом огня, выражающаяся в олицетворении огня в образе женского божества. Культ огня может переплетаться или сливаться с культом Умай [22, с. 9-10].

У древних тюрков живой огонь олицетворялся с женским образом. В мифологии монгольских народов дух огня может выступать в женской и мужской роли. В алтайских мифах и мифологических рассказах образ огня выступает в женской ипостаси как Мать-огонь. Очаг и казан на нем, находившиеся в центре юрты, представляли собой сакральное место в жилищном пространстве, они имели статус сакрального почитаемого объекта. Существовала связь огня – символа жизни и женщины – хранительницы очага. Очаг определял статус освоенного пространства. Огонь и очаг занимали особое место в свадебных обрядах. Соответственно, горящий очаг в жилище является символом стабильности, а разрушенный таган и перевернутый котел выступают олицетворением несчастья, хаоса, смерти [23].

Отношение к очагу как к святыне наложило ряд запретов на поведение, например, существовали запреты плевать, мочиться в него, перешагивать чрез него. Отношение к очагу как к символу жизни предопределило суеверное, особое, отношение казахов к нему: избегали опасности тушить огонь в очаге, старались постоянно его поддерживать. Одно из самых тяжелых проклятий было: «Пусть погаснет огонь в твоём очаге!».

Интерес представляет предположение о том, что слово «отау» возникло в связи с обычаем брать огонь из родового очага при расселении рода. При выделении сыновей из семьи их наделяли отдельной юртой, малым казаном от большого отцовского очага. Первый огонь в молодой семье зажигали из «ломаного огня» от большой отцовской или родовой юрты (үлкен үй) [17, с. 156]. В связи с этим, традиция разбивания и переворачивания казана на святилищах и в некоторых погребениях у скифо-сакских

племен может быть связана как с угасанием царского, племенного очага, так и со стремлением зажечь новый «ломаный огонь» от/взамен угасшего большого?

Возможно, отражение пищи в казане как объединяющего начала, породняющего людей, говорит сказка «Кан-баба» [24, с. 137-143].

После слов Кан-бабы о желании быть дочерью тому, у кого нет дочери, и сыном тому, у кого нет сына, они со старухой съели вдвоем все мясо, которое было в котле. Потом вырыла яму в земле, положила Кан-бабу в яму, а сама села сверху. В целом, Кан-баба породнился с сыном старухи Батыр-каном.

Очень показательна казахская поговорка «хоть с женой разведешься, но никому не давай свой казан-ошак» [17, с. 156].

Казахи оставляли в казане хотя бы ложку масла, что символизировало достаток. Сломанный казан означал вообще крах всей семьи. Поэтому казан передавался по наследству сыну, а дочери покупали новый [25].

Священным являлось все, связанное с очагом – устойчивость камней, подставленных под котел, являлась воплощением стабильности Космоса и Социума. Таким же символом устроенного бытия служил котел для варки пищи [16, с. 77].

Котел находится всегда в центре Космоса – будь то центр Скифии или столица современного Татарстана – город Казань, где его место – на стыке мужской и женской половин – в центре [16, с. 77].

Это хорошо видно по описанию посещения юрты султана Средней орды Мамета: очаг с казаном стоял в центре юрты, позади которого на персидском ковре и подушках восседал султан [26, с. 87]. Как правило, в центре юрты находился очаг с треножником-таганом, на нем стоял казан.

Связь представлений о перевернутой посуде как предзнаменовании несчастья демонстрирует обряд жертвоприношение весной у тюрков. В процессе этого акта совершающий моление бросает вверх большую деревянную чашу и по ее падению вниз присутствующие гадают. Если чаша упадет вверх дном, то в наступающем году не будет удачи, если же она упадет дном вниз – удача обеспечена [27, с. 158]. Здесь прослеживаются те же принципиальные представления, которые наблюдаются с эпохи поздней бронзы – перевернутая посуда, котел – символ смерти, неудачи и т. д.

Алтайские шаманы с помощью ритуальной чашки проводили обряд выбора жертвенного животного, угодного духам и божествам. Перед жертвоприношением приводили животное, предназначенное для жертвы, и кам со словами благопожелания ставил на спину животного пшалу и смотрел, как она упадет. Если чашка падала вниз дном, то считалось, что животное угодно духам или божеству, которому предназначалась жертва. Если чашка падала вверх дном, то предполагалось, что животное не угодно в жертву духам (божеству) и отпускалось. В.И. Вербицкий описал, как определялась угодность животного в жертву верховному божеству – Улген'у: «на спину лошади ставится чашка; лошадь подгоняют, чашка падает. Если чашка упадет вверх дном, значит лошадь в жертву не годна [28, с. 130]. Если чашка упадет вверх дном, это плохой знак: или будет покойник в юрте хозяина, или жертва не понравилась Ульгеню.

Обряд охоты на оленя у шорского шамана проходит в присутствии очага в центре и котлов с водой вокруг него [28, с. 221-222]. В этом обряде присутствуют и очаг, и котлы, где проявляется их символическая роль, – они символизируют озера, наполненные водой, живой влагой.

Перевернутый казан – символ разрухи, смерти.

В сказке «Желкілдек» дэв Телегей находит спрятавшегося под казаном Жастулека и убивает его.

В легенде: Коркут спрятался под казаном от смерти, но Бог метнул молнию и убил Коркута, пронзив казан.

В сказке «Ертөстік»: Очень не хочется Темир-хану отдавать свою дочь за сына змеиного хана Баны. Придумал он новую хитрую задачу для Ер-Гостика. Просит Темир-хан достать со дна озера потонувший котел, окружностью в сорок саженей [29].

Символика казана как мира и благополучия, а разбитого или перевернутого – смерти, несчастья, разорения отчетливо проступает в сказке «Абылай хан и его умная ханша»:

Тогда знайте, сын знаменитого Казыбек бия Бекболат сел на коня. Он дал клятву такую: если не сниму голову Аблая, не возьму в плен его жену и не разобью его

казан, пусть меня постигнет кара духа отца Казыбека. В нашем народе говорят: не стой на пути разгневанного человека. Поэтому переезжайте в другое место. Казан с полной едой оставьте здесь, на месте. Когда разъяренная толпа отведала пищу из этого казана, поостынет. Не захочет разбивать казан, из которого только что ели. И Бекболат успокоится, что достал казан. Оставьте также скот. У нас, у казахов говорят ведь, не проси совета в течение сорока дней у того, кто голодал хотя бы один день.

Насытившись, задумаются, люди умные, убедятся, что лучше худой мир, чем ссора.

Аблай послушался ханшу, оставил казан на треноге и еще триста коров, а сам откочевал на расстояние трехдневного перехода от Кокшетау.

Три тысячи человек приехали в ставку хана, но там его не застали. Бекболат опустил копьё на казан и обратился к собравшимся:

О, народ мой! Аблай человек не простой. Когда я направлялся сюда, у меня было три желания: обезглавить Аблая, забрать его ханшу и разбить его казан. Но он оставил казан на месте, значит, догадался, с какой целью я еду. Всевышний создал его лучше нас. Исполнилось мое желание. Режьте скот. Варите мясо. Направим людей, Аллах даст, помиремся, найдем, наконец, покой.

После Бекболата этот казан достался Тленши би. Сын Аблая от его жены калмычки Шама торе по старому доброму казахскому обычаю преподнесет нар, покрытый ковром Тленши бию «для упокоя души Казыбек бия» и просит казан. Некогда принадлежавший Аблай хану казан стал находиться у него» [30].

По мнению Серикбола Кондыбая, сюжет сокрытия под казаном отражает идеи катастрофы; схождения героя под землю. Казан понимался как полое пространство и обладал несколькими значениями: 1. Подземный мир; 2. Подземная страна; 3. Подземное озеро; 4. Мир мертвых; 5. Страна предков в потустороннем мире [31].

В этом плане интересной выглядит семантическая линия «курган» - «перевернутый котел».

Символическое значение разбитого или перевернутого котла усиливает цветовое звучание. В законодательном памятнике казахов «Жеті жарғы» («Семь установлений»), являвшемся выражением традиций степного права, есть закон. Согласно его, возмездие за убийство для преступника состояло из семи предметов - семи наказаний: «черный казан» — казнь убийцы; «кара нар» («черный верблюд») — преступник должен был довести тело убитого им человека до Туркестана и похоронить там, оплатив все расходы, связанные с погребением; каралы ат (черная, т. е. траурная лошадь); «черное ружье», «черный ковер» и др.

Котел – неременный, незаменимый и удобный вариант посуды в специфическом образе жизни, быте кочевника. Без него невозможно приготовление традиционных видов еды, блюд – творога, сыра, айрана [32, с. 33-35, 50]. Казаны были неотъемлемым атрибутом в жизни казаха. Вместимость казанов была различная, как и различное использование. У казахов самый большой казан называется «тайказан». Объем котла определял количество ушек для переноски (перевозки). Казан в сознании народа – символ удачи и изобилия. Об этом говорят некоторые пословицы и поговорки: «Қазанды төңкерме» (не переворачивай казан); «В этой семье казан не снимают с огня».

Обычай устраивать пышные похороны и поминки с жертвоприношением лошадей и баранов, с раздачей подарков продиктовано опасением того, что в противном случае мертвые будут недовольны, дух предка будет страдать и голодать. У казахов существует тесная взаимосвязь между почитанием предков и благополучием семьи. Одно из многочисленных свидетельств масштабных поминок с присутствием большого количества людей: «В Большой орде, севернее реки Мейке, я присутствовал на поминках, которые устраивал киргиз Ата Бек по поводу годовщины со дня смерти своего отца. Как и все такие поминки, они продолжались четыре дня. Родственники и жители ближайших аулов собираются в первый день, когда устраивают очаги, т. е. копают подряд несколько ям под костры, над которыми устанавливают котлы для варки мяса. Мы приехали вечером второго дня, когда резали скот для угощения и ставили юрты для гостей, ожидавшихся на следующий день.

Мы увидели здесь уже около ста юрт, поставленных для гостей, и четыреста-пятьсот собравшихся. Все они были заняты тем, что устанавливали юрты и забивали скот... Всего должны были забить 30 лошадей и 150 овец. Площадка для убоя была

весьма живописна. Здесь резали скот, там его свеживали или разделявали туши и складывали мясо около котлов... [32, с. 124]. Мясо лошади при похоронах и поминках степной знати варили в тау-казане – казан-гора.

О казане как символе благополучия говорят и сюжеты сказок [24, с. 88-90]. Так в сказке «Ур-топак» говорится о закоптелом котле Кок-карчига-бая. «У этого котла есть одно свойство... Это котел такой, что стоит только сказать: котел! Наполнись тем-то! И он сам наполнится такой пищей, какую ты пожелаешь». Здесь прослеживается та же символика, возможно, что и у волшебного горшочка с кашей из известной сказки братьев Grimm, отражающей тяжелые, не сытые времена и мечты народа. В то же время горшочек, подаренный старухой, интерпретируется и как функция архетипа матери. Возможно, здесь мы также наблюдаем связь очага и женщины-хранительницы.

Олицетворение котлом благополучия прослеживается в казахских сказках и легендах. Так, о Камбаре говорится: Он стрелял уток и гусей на озере и добывал куланов, горных козлов, оленей, отчего котлы его односельчан никогда не пустовали. И его земляки благодарили Аллаха за то, что он подарил им такого сына [33].

В символике металлического сосуда как символа достатка и сытости можно увидеть переключку с известными сказками многих народов, где есть не только мотив горшочка с кашей, но и скатерти-самобранки и т. п. Но котел выступал мерилom не только достатка, но и в целом определенным критерием:

Голову льва, которого одолел Қамбар сравнивают или описывают так:

Үлкендігі басының Он екі қарыс қазандай – Огромная, как 12 казанов.

Котел – символ очага, дома, семьи, достатка, единения народа. В каждом ауле имелся большой казан (тай-казан). Он предназначался для приготовления большого количества угощения во время коллективных праздников, поминок, обрядов.

Понятие «Казан» имеет и более широкое наполнение, расширяясь до масштабов мира: «Елу жылда – ел жана, жуз жылда – казан» – «За 50 лет страна обновляется до неузнаваемости, а за 100 лет – обновляется весь мир» [34].

Казан выступает зачастую мерилom не только благополучия, но и этических норм [35]. Во многих башкирских пословицах славится трудолюбие, мастерство: «Атмаган куян, асмаган казан» («Заяц не убит, котел не подвешен»). Интересная восточная пословица – «У лжеца казан не кипит» – демонстрирует удивительное пересечение с мерилom воинской храбрости и честности – чашей Нартов. Есть такая восточная пословица: «Если враг идет на тебя с камнем, иди на него с казаном плова» - видимо, также свидетельствует об объединяющем и породняющем начале очага и казана/котла.

Таким образом, мы видим, что символика котла/казана и его роль в культуре кочевников сложилась в эпоху ранних кочевников и развилась далее, усилившись в жизни казахов.

Список использованной литературы

1. Байдалы Р.Ж. Қазан ұғымының этномәдени мазмұны // Еуразия археологиясының өзекті мәселелері: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына және Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конф. матер. жинағы (18–19 қазан, 2016 ж.). – Алматы: Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016. – 589-598-бб.
2. Геродот. История в 9 кн. Перевод и прим. Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – Кн. IV. – 600 с.
3. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М.: Наука, 1990. – 229 с.
4. Нарты. Осетинский героический эпос в трех книгах. – М.: Наука, 1989. - Кн. 2. – 492 с.
5. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. – М.: Наука, 1976. – 276 с.
6. Кузнецова Т.М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) // Проблемы современной археологии. Сборник памяти В.А. Башилова. – Материалы и исследования по археологии России. – М.: «Таус», 2008. – № 10. – С. 173-198.
7. Мошкова М.Г., Демиденко С.В. Воинское погребение в кургане 37 группы VI Лебедевского могильного комплекса // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии юга России: сб. ст. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – Вып. III. – С. 254-261.

8. Мышкин В.Н. Погребальная обрядность социальной элиты кочевников Самаро-Уральского региона в VI–V вв. до н. э. (к проблеме формирования прохоровской культуры) // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии юга России: сб. ст. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – Вып. III. – С. 318-345.
9. Метцнер-Небельзик К. Европейская символика власти эпохи бронзы // Бронзовый век. Европа без границ. Четвертое — первое тысячелетия до новой эры. Каталог выставки. – СПб.: Изд-во «Чистый лист», 2013. – С. 206-217.
10. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.
11. Кисель В.А. Мир кочевников Евразии на фоне сакральных растений // Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты Музея антропологии и этнографии РАН в 2009 г. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 2010. – С. 229-235.
12. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975. – 342 с.
13. Шведов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 192-202.
14. Потемкина Т.М. Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами) // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: ДонНУ, 2012. – Т. 10 (Половецкое время). – С. 7-36.
15. Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
16. Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. – Алматы: Фонд Евразии, 1997. – 167 с.
17. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.
18. Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезней киргизами Тургайской области // Тургайская газета. 1901. № 49. С. 255. В: Казахи. Историко-этнографическое исследование – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
19. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч. в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – 461 с.
20. Калшабаева Б.К., Ескекбаев Д.Б., Капарова Л.М. Особенности традиционных религиозных верований: обычаи и обряды казахской диаспоры Центральной Азии. 16 ноября 2015. URL: <https://group-global.org/ru/node/27669>. Дата обращения: 21.08.2017.
21. Тишин В.В. Некоторые заметки о служителях культов у древних тюрков VI–VIII вв. // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе: сб. ст. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2013. – Вып. VI. – С. 102-119.
22. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник, 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 265-286.
23. Легенды и предания алтайцев о почитании духа огня. Наева Алевтина Ивановна // Евразийство. Философия. Культура. Экология. Электронный научный журнал. 20 июня 2011. Вып. 1. URL: <http://eurazistvo.ru/vipusk1/legendyi-i-predaniya-altaytsev-o-pochitanii-duha-ognya/> Дата обращения: 06.07.2017.
24. Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина (архивные материалы и публикации). – Алма-Ата: Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, 1972. – 379 с.
25. Тохтабаева Ш.Ж. Символика предметов традиционного быта казахов // Известия НАН РК. – 2014. – № 1. – С. 23-28.
26. Из журнала путешествия Христофера Барданеса в Киргизскую степь 1771 года // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т. IV. – С. 80-92.
27. Вода, горы и лес по воззрению турецких племен Алтайско-Саянского нагорья // Тюрки Саяно-Алтая. Статьи и этнографические материалы. – СПб.: Музей антропологии и этнографии РАН, 2012. – С. 131-188.
28. Яданова К.В. Обряд гадания по ритуальной чашке в алтайском шаманизме // Народы и культуры Южной Сибири и сопредельных территорий: матер. Междунар. научн. конф., посвящ. 70-летию Хакасского научно-исследовательского института

языка, литературы и истории (24–26 сентября 2014 г.). – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2014. – С. 129-132.

29 Ер-гостик // Казахские народные сказки. URL: <http://www.ertegi.ru/index.php?id=1&idnametext=1&idpg=1>. Дата обращения: 17.08.2017

30 Аблай хан и его умная ханша. URL: <http://m.tarih.comz.kz/wiki/178582/>. Дата обращения: 21.08.2017

31 Кондыбай С. Гиперборея: Элам. Хараппа. Ч. 6. URL: http://kosmopoiskkazakhstan.blogspot.com/2012/05/6_06.html. Дата обращения 21.08.2017.

32 Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – Т. 3. – 389 с.

33 Камбар батыр // Казахские народные сказки. URL: <http://www.ertegi.ru/index.php?id=6&idnametext=37&idpg=1>. Дата обращения 21.08.2017.

34 Гельдыниязова О.А. Символика казана у туркмен. URL: <http://emirb.org/attihaliarali-filimi-tejiribelik-konferenciya-materialdari.html?page=43>. Дата обращения: 21.08.2017.

35 Башкирские пословицы и поговорки // интернет-ресурс. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Дата обращения: 17.08.2017.

References

1. Baidaly R.Zh. Kazan ugymynyn ehtnomadeni mazmuny // Euraziya arheologiyasynyn ozekti maseleleri: Kazakstan Respublikasy Tauelsizdiginin 25 zhyldygyna zhane A.Kh. Margulan atyndagy Arkheologiya institutynyn 25 zhyldygyna arnalgan halykaralyk gylymi-tazhiribelik konf. mater. zhinagy (18–19 kazan, 2016 zh.). – Almaty: A.Kh. Margulan atyndagy Arkheologiya instituty, 2016. – 589-598-bb.

2. Gerodot. Istoriya v 9 kn. Perevod i prim. G.A. Stratanovskogo. – L.: Nauka, 1972. – Kn. IV. – 600 s.

3. Dyumezil' Zh. Skify i narty. – M.: Nauka, 1990. – 229 s.

4. Narty. Osetinskiy geroicheskiy epos v trekh knigah. – M.: Nauka, 1989. Kn. 2. – 492 s.

5. Dyumezil' Zh. Osetinskiy epos i mifologiya. – M.: Nauka, 1976. – 276 s.

6. Kuznetsova T.M. Social'nye indikatory v pogrebal'nom obryade skifov (bronzovye kotly) // Problemy sovremennoy arkheologii. Sbornik pamyati V.A. Bashilova. – Materialy i issledovaniya po arkheologii Rossii. – M.: «Taus», 2008. – № 10. – S. 173-198.

7. Moshkova M.G., Demidenko S.V. Voinskoe pogrebenie v kurgane 37 grupy VI Lebedevskogo mogil'nogo kompleksa // Pogrebal'nyi obryad rannih kochevnikov Evrazii. Materialy i issledovaniya po arkheologii yuga Rossii: sb. st. – Rostov-na-Donu: Izd-vo YUNC RAN, 2011. – Вып. III. – S. 254-261.

8. Myshkin V.N. Pogrebal'naya obryadnost' social'noy ehliny kochevnikov Samaro-Ural'skogo regiona v VI–V vv. do n. eh. (k probleme formirovaniya prohorovskoy kul'tury) // Pogrebal'nyi obryad rannih kochevnikov Evrazii. Materialy i issledovaniya po arkheologii yuga Rossii: sb. st. – Rostov-na-Donu: Izd-vo YUNC RAN, 2011. – Вып. III. – S. 318-345.

9. Metcner-Nebel'zik K. Evropeyskaya simbolika vlasti ehpoli bronzy // Bronzovyy vek. Evropa bez granic. Chetvertoe-pervoe tysyacheletiya do novoy ehry. Katalog vystavki. – SPb.: Izd-vo «Chistyj list», 2013. – S. 206-217.

10. Kardini F. Istoki srednevekovogo rytsarstva. – M.: Progress, 1987. – 384 s.

11. Kisel' V.A. Mir kochevnikov Evrazii na fone sakral'nyh rasteniy // Radlovskiy sbornik: nauchnye issledovaniya i muzeynye proekty Muzeya antropologii i ehtnografii RAN v 2009 g. – SPb.: Muзей antropologii i ehtnografii RAN, 2010. – S. 229-235.

12. Hazanov A.M. Social'naya istoriya skifov. – M.: Nauka, 1975. – 342 s.

13. Shvetsov M.L. Kotly iz pogrebeniy srednevekovykh kochevnikov // Sovetskaya arheologiya. – 1980. – № 2. – С. 192-202.

14. Potemkina T.M. Ierarhiya poloveckoy znati (po pogrebeniyam so statusnymi predmetami) // Stepi Evropy v ehpolu srednevekov'ya. – Donetsk: DonNU, 2012. – Т. 10 (Poloveckoe vremya). – S. 7-36.

15. Kazakhi. Istoriko-ehtnograficheskoe issledovanie. – Almaty: Kazakhstan, 1995. – 352 s.

16 Galiev A.A. Tradicionnoe mirovozzrenie kazakhov. – Almaty: Fond Evrazii, 1997. – 167 s.

17. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovaniy v semeynoy obryadnosti kazakhov (XIX-nachalo XX v.). – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 214 s.

18. Narodnye sposoby i sredstva, upotreblyаемые pri lechenii bolezney kirgizami

Turgayskoy oblasti // Turgayskaya gazeta. 1901. № 49. S. 255. V: Kazakhi. Istoriko-ehtnograficheskoe issledovanie – Almaty: Kazakhstan, 1995. – 352 s.

19. Valikhanov Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov // Sobr. soch. v pyati tomah. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazakhskoy sovetskoj ehnciklopedii, 1985. – T. 4. – 461 s.

20. Kalshabayeva B.K., Eskekbaev D.B., Kaparova L.M. Osobennosti tradicionnyh religioznyh verovaniy: obychai i obryady kazakhskoy diaspory Central'noy Azii. 16 noyabrya 2015. URL: <https://group-global.org/ru/node/27669>. Data obrashcheniya: 21.08.2017.

21. Tishin V.V. Nekotorye zametki o sluzhityyah kul'tov u drevnih tyurkov VI–VIII vv. // Mirovozzrenie naseleniya Yuzhnoy Sibiri i Central'noy Azii v istoricheskoy retrospektive: sb. st. – Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2013. – Vyp. VI. – S. 102-119.

22. Potapov L.P. Umaj – bozhestvo drevnih tyurkov v svete ehtnograficheskikh dannyh // Tyurkologicheskij sbornik, 1972. – M.: Nauka, 1973. – S. 265-286.

23. Legendy i predaniya altaicev o pochitanii duha ognya. Naeva Alevtina Ivanovna // Evrazijskoe. Filosofiya. Kul'tura. Ekologiya. Elektronnyi nauchnyi zhurnal. 20 iyunya 2011. Vyp. 1. URL: <http://eurazistvo.ru/vipusk1/legendyi-i-predaniya-altaytsev-o-pochitanii-duha-ognya/> Data obrashcheniya: 06.07.2017.

24. Kazakhskiy fol'klor v sobranii G.N. Potanina (arkhivnye materialy i publikacii). – Alma-Ata: Institut literatury i iskusstva imeni M.O. Auehzova, 1972. – 379 s.

25. Tokhtabaeva Sh.Zh. Simvolika predmetov tradicionnogo byta kazakhov // Izvestiya NAN RK. – 2014. – № 1. – S. 23-28.

26. Iz zhurnala puteshestviya Hristofera Bardanesa v Kirgizskuyu step' 1771 goda // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. Pervye istoriko-ehtnograficheskie opisaniya kazakhskikh zemel'. XVIII vek. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – T. IV. – S. 80-92.

27. Voda, gory i les po vozzreniyu turetskikh plemen Altaisko-Sayanskogo nagor'ya // Tyurki Sayano-Altaya. Stat'i i ehtnograficheskie materialy. – SPb.: Muzej antropologii i ehtnografii RAN, 2012. – S. 131-188.

28. Yadanova K.V. Obryad gadaniya po ritual'noy chashke v altaiskom shamanizme // Narody i kul'tury Yuzhnoy Sibiri i sopredel'nyh territoriy: mater. Mezhdunar. nauchn. konf., posvyashch. 70-letiyu Hakasskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta yazyka, literatury i istorii (24–26 sentyabrya 2014 g.). – Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2014. – S. 129-132.

29. Er-tostik // Kazakhskie narodnye skazki. URL: <http://www.ertegi.ru/index.php?id=1&idnametext=1&idpg=1>. Data obrashcheniya: 17.08.2017

30. Ablay khan i ego umnaya khansha. URL: <http://m.tarih.comz.kz/wiki/178582>. Data obrashcheniya: 21.08.2017

31. Kondybay S. Giperboreya: Elam. Harappa. Ch. 6. URL: http://kosmopoiskkazakhstan.blogspot.com/2012/05/6_06.html. Data obrashcheniya: 21.08.2017.

32. Radlov V.V. Tyurkskie stepnye kochevniki. – Astana: «Altyn kitap», 2007. – T. 3. – 389 s.

33. Kambar batyr // Kazakhskie narodnye skazki. URL: <http://www.ertegi.ru/index.php?id=6&idnametext=37&idpg=1>. Data obrashcheniya: 21.08.2017.

34. Gel'dyniyazova O.A. Simvolika kazana u turkmen. URL: <http://emirb.org/attihaliarali-filimi-tejiribelik-konferenciya-materialdari.html?page=43>. Data obrashcheniya: 21.08.2017.

35. Bashkirskie posloviцы i pogovorki // internet-resurs. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. Data obrashcheniya: 17.08.2017.

Г.С. Жұмабекова¹, Ф.А. Базарбаева¹

¹Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТЕМІР ҚАЗАНДАРДЫҢ РӨЛІ

Түйін

Мақала археологиялық деректер, этнографиялық мағлұматтар мен фольклор материалдары негізінде қазанның қазақ мәдениетінде алатын рөлін зерттеуге арналған. Темір ыдыстар қазақ отбасын біріктіруші рөлін атқарған. Қазақстанда ерте темір дәуірінен мерзімделетін қазандардың басым бөлігі кездейсоқ жағдайларда табылған. Өте сирек жағдайларда қазандар жерлеу кешендерінен шыққан. Шаруашылық-мәдени типтері үқсас келетін ерте темір, ортағасырлар, жаңа заманда қазан өте үлкен маңызға ие болды. Қазақ мәдениетінде қазанға деген киелі ұғым, түсінік топонимика мен

фольклорда жиі көрініс береді. Ұлттық мәдениетте қазанның алатын орны туралы қызықты мәліметтерді В.В. Радлов, Ш.Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин сияқты көрнекті ғалымдардың зерттеулерінен кездестіре аламыз. Темір ыдыстар – «шаңырақ», «қара шаңырақ» сияқты ұғымдармен тығыз байланысты, кеңістікті игеру нышаны және үйдің киелі кіндігі ретінде қарастырылады. Қазақ фольклоры мен өзге де түркі халықтарының этнографиясында көрініс беретін қазанның рөлі және осы санаттағы заттардың ерте темірден бастап жаңа заманға дейінгі мыңжылдық арасында өзгермей сақталуы өзінің терең символикалық мәнін көрсетеді.

Түйін сөздер: қазан, ерте темір дәуірі, жаңа заман, көшпелілер, археологиялық деректер, фольклор, этнографиялық мағлұматтар, шаңырақ, қара шаңырақ.

G.S. Jumabekova¹, G.A. Bazarbayeva¹,

¹A.Kh. Margulan Archaeology Institute
Almaty, Kazakhstan

ON THE ROLE OF THE METALLIC VESSEL - CAULDRON IN THE KAZAKH CULTURE

Summary

The article is devoted to the studies of the role of the cauldron in the Kazakh culture through the prism of archaeological data, ethnographic information and folklore. The metal vessel played a unifying role. In Kazakhstan, most of the cauldrons of the early Iron Age were discovered incidentally. In rare cases, the cauldrons are identified in the funerary complexes. In the surrounding of the early Iron Age, Middle Ages, Modern Times population, united by a similar economic and cultural type, cauldrons were of great value. The attitude towards cauldrons in the Kazakh culture was reflected in toponymy, folklore. The unusual information on the role of the cauldron in the Kazakh culture was presented in the research works of a number of outstanding scientists – V.V. Radlov, Ch.Ch. Valikhanov, G.N. Potanin. The metal vessel is inextricably linked with such concepts as “hearth”, “father’s hearth”; it acted as a symbol of the conquered space, was the sacral center of the dwelling. The role of the cauldron, traced in the Kazakh folklore, as well as from the data of the ethnography of other Turkic peoples, prove the significance of this category of objects that has been preserved for thousands of years – from the era of the early Iron Age to Modern Times.

Keywords: cauldron, early Iron Age, Modern Times, nomads, Kazakhs, archaeological finds, folklore, ethnographic data, hearth, dwelling.

ӘОЖ 902.2/904

Т.Н. Лошакова¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан

ТОҚСАНБАЙ ҚОНЫСЫНДАҒЫ ҮЙ САЛУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ МӘДЕНИ ТИІСТІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

XX ғасырдың 90-жылдарында жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде Тоқсанбай, Айтман, Манайсор I, II, III қоныстары анықталған болатын. Бұл ескерткіштерді өзіндік мәдени-шаруашылық типтері және табиғи ортаға бейімделудің айрықша нұсқасы болған халықтар қалдырған деуге негіз бар. Тастан үй салудың дамыған дәстүрлері Үстіртті қоныс етуге келген халықтардың шаруашылық дамуының жалпы деңгейіне байланысты болды. Тұрғынжайлар тікбұрыш және дөңгелек пішіндес етіліп құрлықтың саз қабатын қашау арқылы жасалды, қабырғаларының негізіне ұлутас пен әктастың шомбал кәсегі тігінен қойылып, олардың үстіне өлшемі жағынан кішірек тақтатастар көлденеңінен жатқызылды. Үйлер еденде орналасқан ошақтың көмегімен жылытылды. Қоныстың сазбалшықтан жасалған ыдыстарын неолит кезеңінің, не болмаса қола дәуірінің нақты бір ескерткішінен табылған

қыш бұйымдармен салыстыруға келмейтіні анықталып отыр. Тұтастай алғанда, жалпы пішіні мен жекелеген өрнектік композицияларына қарағанда тоқсанбайдан табылған қыш бұйымдар Солтүстік Каспий бойы және Батыс Қазақстаннан табылған кешендерге жақын келеді, сондай-ақ, белгілі бір дәрежеде Еділ бойының орманды-далалы жерлеріндегі вольск-лбищенск типіндегі ескерткіштерінен табылған ыдыстарға ұқсас келетіні байқалады.

Түйін сөздер: Үстірт, Тоқсанбай, қоныс, қола дәуірі, мәдени қабат, тұрғынжай, қыш бұйымдар, ошақ, құрылым, қалып қоспасы, қоспа, техникалық-технологиялық сараптама.

Өткен ғасырдың аяғында Үстірттің ішкі аудандарына жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде, жету жолы қиын, аз зерттелген аймақтан Тоқсанбай, Айтман, Манайсор I, II, III сияқты ұзақ мерзімді қоныстар қатары анықталып, солтүстік Үстірт аумағы б.д.д. III мыңжылдықтың екінші жартысы-II мыңжылдықтың бас кезінде халық тағыз қоныстанған жер болған деп сипаттауға мүмкіндік беріп отыр. Жағырафиялық жағынан алғанда бұл жерлер Үстірттің солтүстік шыңы, Сам құмдарының шығыс жақ шеті және Доңызтау шыңының оңтүстік етегі болып табылады. Бұл ескерткіштер мәдени-шаруашылық типтері ерекше, экологиялық жағдайды әбден есепке ала отырып табиғи ортаға бейімделудің айрықша нұсқасын жасаған халықтардан қалған. Негізгі археологиялық зерттеулер Шөміштікөл сорын айналдыра жатқан шыңның бөктерінде орналасқан, абсолюттік биіктігі 118 м, сақталған ұзындығы 70 м және ені 20-30 м болатын сілем-шөккінде орналасқан Тоқсанбай қонысында жүргізілді.

Тұрғынжайлар, шөккінің солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 55-65° болатын жалпы еңістігіне және сол кездегі үй салу дәстүрлеріне байланысты сатылап орналасты, сол себепті құрылыстардың биіктігіндегі айырма сегіз метрден кем болмай шықты (1 фото). Құрылымдардың зерттелген қалдықтары негізінен тұрғынжай құрылыстарының бірінші және екінші деңгейлеріне сәйкес келеді, оның астынан үшіншісінің қабырғасының қалдықтары шықты, шамасы бұл тау сілемнің етегінде, оңтүстік-батыс бөлігінде шоғырланған құрылыс кеңістігінің ең төменгісі болса керек.

Қоныстан байқалып отырған тастан үй салудың дамыған дәстүрлері Үстіртті қоныс етуге келген халықтардың шаруашылық дамуының жалпы деңгейімен байланысты

1 фото. Қоныс орналасқан тау сілемінің көрінісі

2 фото. Тау сілеміндегі қоныстың жалпы көрінісі

болды. Қоныс тұрғындарының үй салу ерекшеліктеріне жергілікті климат, ландшафт, өсімдіктер және құрылыс материалдарымен қамтамасыз етілулері тікелей ықпал етті. Айналада толып жатқан тастар қаптама ретінде ғана қолданылып қоймай, сонымен қатар, негізгі салмақ түсетін құрылым қызметін де атқарды. Тікбұрышты және дөңгелек пішіндес аршылған тұрғынжайлардың ауданы кішігірім, аздаған өзіндік, қайталанбас ерекшеліктері бар болып келеді (2 фото).

Қоныстағы тұрғын кеңістігінің ұйымдастырылуы тау сілемінің бедеріне және халықтың кәсібіне байланысты болды. Зерттеудің қазіргі кезеңінде бұлар ұзақ уақыт тұруға ғана емес, сондай-ақ кенеттен болатын сыртқы шабуылдардан қорғануға да арналған, яғни тұрғынжайлардың тұрақты типіне жатады деуге мүмкіндік бар. Негізінен тау сілемінің сұлбасын бойлай, жарлауытқа төндіріп салынған тұрғынжайлары бар бұл кешен қорған-баспана есебінде болған. Сонымен бірге, жалпы құрылымдық сипаттамасына, жоспарлық және техникалық шешімдеріне қарағанда бұлар стандартты болып келеді – қазаншұңқыры тікбұрыш және дөңгелек пішіндес болып келген тұрғынжайлар құрлық сазы қабатынан қашалып жасалған және көпдеңгейлі құрылыс қағидасы бойынша орналасқан. Қабырғасының негізіне ұлутастар мен әктастардың шомбал кәсегі тігінен қойылып, үстінен кішірек тақтатастар көлденеңінен жатқызылған. Тұрғынжайларды еденіндегі ошақ жылытып тұратын болған.

Тау сілемінің жоғарғы, солтүстік-шығыс жартысында сақталған құрылымдардың ішіндегі ең көрнектілері үш тұрғынжай болды, бұлардың екеуі оңтүстік-шығыс бөктерін бойлай бірінен кейін бірі орналасқан болса, ал қабырғасы солармен бірігіп кеткен және орналасу деңгейі өзгеше үшіншісі тау сілемінің ішкі, орта тұсын алып жатыр. Солардың ішінде, ең биік орналасқан тұрғынжайдың қазаншұңқырының солтүстік және батыс ернеулері, ернеуді бойлай кеткен еңсіз едені және ошағы сақталған. Ошақтың астында тұтас және мүшелеп қойылған жануарлар қалдықтары, сонымен қатар, қыштан, тастан және сүйектен жасалған бұйымдар түріндегі құрбандық шалу іздері бар көмілген шаруашылық шұңқыры бар екендігі анықталды.

Бірінші тұрғынжайдың қасында бөктердің төменгі жағында халықтың сакральды әрекетінің іздері байқалатын екінші тұрғынжай сақталған [1; 2]. Бұны, тұрғынжайдың батыс жақ қабырғасына кіріктірілген жәшік түрінде жасалып, құрбандық шалу орны қызметін атқарған ғұрыптық маңыздағы қуыстың болуынан көреміз. Тұрғынжайдың орта тұсын ала еденге тереңдетіліп жасалған ашық ошақ және оның жанында бөлім шаруашылық мақсатта қолданылған болуы мүмкін жәшік орналасқан. Кіру-шығу қызметін атқарған ұзын дөліз ғимараттың кіре берісінің сол жағындағы бір бөлігін екіге бөліп тұр, бұл оның қызметінің әртектілігіне сай келеді. Тұрғынжайдың өртенген ағаш шатырының қалдықтарының астынан, киіз бен аң терілері төселген еденінен, бірнеше жерден: қуыстан және оның алдынан, еденнен, екі құрбандық тақтасының үстінен құрбандық мақсатындағы зат кешені табылды.

Үшінші, дөңгелек пішіндес тұрғынжай тау сілемінің орта тұсына салынған, құрылыстың екінші деңгейіне сай келеді және осы бөлігіндегі ең төмен орналасқаны болып табылады. Оның қазаншұңқырының ернеуін тығыз болып келген құрлық сазынан анық байқауға болады, сондай-ақ, тас қабырғаларының қалдығын екі жерден көруге болады. Олардың біреуі өзінен бір метр жоғары орналасқан екінші тұрғынжайға да ортақ қабырға болып табылады. Тұрғынжайдың тағы бір қабырғасы оңтүстік жағындағы құрбандық шалу ғимаратына кірігіп жатыр. Тұрғынжайдың ішкі көрінісі ерекше және оны қоныстағы басқаларынан бөліп көрсетіп тұратын көптеген элементтері бар. Солтүстік-батыс жартысының түбі ернеуі жұмырлана келген тостаған тәріздес болып келеді, периметрі бойынша диаметрі мен өлшемдері әртүрлі болып келген шұңқырлар мен қуыстардың сұлбалары байқалады, олардың бірқатары бағана шұңқырлары болса керек. Тұрғынжайдың едені қабырғасынан 70-80 см жерден бастап ортасына қарай біртіндеп, бірақ анық көрінетіндей болып ылдилана түседі. Тұрғынжайдың оңтүстік-батыс жартысының едені тегіс емес, әрі ортасына қарай аздап еңіс болып келеді. Осы бөлігінде жатқан тақтатастың маңайынан тас үккіш, тұрпі тақтатас, екі қырғыш, тақтатас-тығырық, отбақыр сынығы, қыш бұйымның сынығы тәріздес бірқатар заттар табылды, бұлар кездейсоқ қойылмаған болар деп ойлаймыз. Тұрғынжайдың батыс және оңтүстік батыс бөлігі, және солармен бірге еденінің де бір бөлігі қираған, бірақ сол жерде ерекше бір тұғырға орнатылған іші сазбен сыланған тас жәшік сақталып қалған. Тұрғынжайдың әр жерінде, еденде ішіне бор мен әктастан жасалған тақтатастар орнатылған шаршы және тікбұрыш пішіндес шұңқыршалар бар.

Тау сілемінің төменгі жағының орта тұсында едені күлге толы тағы бір тұрғынжайдың солтүстік-батыс бөлігі зерттелді. Күл негізінен жануарлар сүйектері, бұйымдар мен құралдар жинақталып қалған ойысқа шоғырланған, бұлар шамасы құрбандыққа шалынған заттарды құраса керек. Ойыстың периметрі бойынша,

3 фото. Тау сілемінің төменгі жағында орналасқан тұрғынжайдың жалпы көрінісі

4 фото. Тау сілемінің орта тұсында орналасқан ғимараттың едені – ошақ, бағана шұңқырларының сызықтары

5 фото. Қоныстың батыс бөлігіндегі орналасқан ғимарат

орналасқандардың ішіндегі ең жоғарғысы болып табылады және шамасы, бөктердің жоғарғы бөлігінде орналасқан жоғарғы ғимараттардың қызмет ету кезеңінде тұрмыс қалдықтарын тастайтын орынға айналдырылған болса керек (5 фото). Тұрғынжайдан алынған материалдар метал өңдеудің болғанын көрсетіп өндірістік сипатта болғандықтан, және өзі қоскамералы болуы мүмкін деп жобаланып отырғандықтан, бұл тұрғынжайды көпқызметті болған деп айтуға негіз бар. Төменгі тұрғынжайлардың хронологиялық жайғасымын әлі анықтау керек, дегенмен, төменгі қабырғалардың қалауынан табылған қыш бұйымдар олардың арасында хронологиялық айырмашылық бар деп болжауға мүмкіндік береді. Үстіңгі тұрғынжайды салушылар төменгісін

солтүстік-батыс қабырғаны бойлай бағана шұңқырлары бар екендігі анықталды. Ойыс еденнің бірінші деңгейімен байланысты болған, кейін бұл жер саздың екінші қабатымен жабылған. Ғимараттың солтүстік-шығыс бөлігінен шар, келсап тәрізді өңделген тас құралдар, сүйек қасықтың қалдығы, толқындала келген білігі және өрнегі бар ыдыстың бүйірінің сынығы аршылып алынды. Солардың қасындағы екі шұңқыр да ашылды, олардың біреуінде тастан жасалған бұйымдар бар болып шықты: шұңқырдың аузында дерлік жерден көлденең жатқан келсап, оның төменінен үккіш, ал үккішке жалғас тігінен тұрған кішігірім түйгіш табылды. Үш бұйым да өңделген. Шұңқырдың ең түбінен шағын үккіш шықты. Осылардың жанында түбіне қарай тарыла түсетін сопақша-созылыңқы шұңқыр пішіндес ошақ бар, оны шұңқырлар қоршаған, орналасуында белгілі бір жүйе болуына қарағанда, бұлар бағана шұңқырлары болса керек. Бұл тұрғынжайдың тас қабырғасының бір бөлігі сақталған, ол өз кезегінде солтүстік-батыс бөктердегі тұрғынжайдың ғимаратына да ортақ қабырға болып табылады. Оның негізі өзінің бастапқы қалпын сақтағандықтан бүкіл тұрғынжайдың төменгі бөлігінің құрылымы қалай болғандығын көрсетеді (3, 4 фотолар).

Құрылымның қандай қызмет атқарғанын зерттеу жағынан алғанда, тау сілемінің батыс бөктерінде орналасқан, бұрын өртенгендерінің үстінен салынған тұрғынжайды қарастыру қызығушылық туғызады [3; 4]. Ол бөктердің төменгі бөлігінде

көміп тастап, оның қабырғаларын іргетас есебінде қолданып, оның үстіне әдеттегі құрылымдағы қабырғалар тұрғызылған – тігінен қойылған тақтатастардың қосқатарынан тұратын негіздің үстінде жалпы биіктігі 1,5 м болатын тастар мен көсектерден тұратын көлденең жабындысы бар болып келеді. Тұрғынжай тікбұрыш пішіндес болып келген, орталық және екі қосалқы ошақтардың көмегімен жылытылған, орталық ошақтың жанында шағын жәшік бар болып келеді. Тастан жасалған отбақыр мен шөміштің қалдықтарының, сынған құю қалыбының және келсаптың табылуы дәл осы тұрғынжайдың ошақтарында мыстан жасалған бұйымдарды құю мен қайта балқыту, тіпті кеннен мыс алу жүргізілгенін көрсетеді.

Қоныстың сазбалшықтан жасалған ыдыстарын неолит кезеңінің, не болмаса қола дәуірінің белгілі бір ескерткіштерінен табылған қыш бұйымдармен салыстыруға келмейтіні анықталып отыр. Біз бұрынырақта Тоқсанбайдың тастан және қыштан жасалған заттарының неолит дәуірінен қалған сипаты бар екендігін, метал бұйымдарының (3, 1-3 сур.) полтавкиндік-катакомбалық ортамен байланыстылығын [5] және полтавкиндік-катакомбалық ортаның оңтүстік-батыс мәдениеттерімен [2; 6; 7] байланыста болуы мүмкін екендігін айтып кеткен болатынбыз. Тұтастай алғанда, жалпы пішіні мен жекелеген өрнектік композицияларына қарағанда Тоқсанбайдан табылған қыш бұйымдар Солтүстік Каспий бойы және Батыс Қазақстаннан табылған кешендерге жақын келеді, сондай-ақ, белгілі бір дәрежеде Еділ бойының орманды-далалы жерлеріндегі вольск-лбищенск типіндегі ескерткіштерінен табылған ыдыстарға ұқсас келетіні байқалады [8; 9].

Тоқсанбайдың қыш бұйымдарын неолиттік мәдениеттерге тән заттарға, сондай-ақ, ерте және орта қола кезеңі кешендеріне ұқсас түрлерінің көптігімен және сөйте тұра белгілі бір мәдениетпен немесе нақты бір ескерткішпен салыстыруға келмейтіндігімен суреттеуге болады. Ыдыстардың пішіні, әсіресе ернеуі мен мойнының үлгіленуі, сонымен қатар, бегіндегі өрнектері саналуандығымен және өзіндік ерекшеліктерінің болуымен сипатталады. Бірақ, техникалық-типологиялық белгілері бойынша қыш бұйымдар жинағы бір мәдени кешенді құрайды. Өрнектеудің кеңінен көрініс тапқан түрлі әдістері қыш бұйымдар кешеніндегі ыдыстарды сәндеуде аралас дәстүрдің болғандығын көрсетеді. Үшбұрыш және үшкір түйремелер түріндегі өрнек салатын түйремелі және түйремелі-шегінбелі техника солтүстіккаспий ескерткіштерінде неолит кезеңінен бері белгілі, ал тісті өрнек Орал бойының орманды жерлерінің халқына тән болып келеді. Қыш бұйымдардың Тоқсанбай типі деп аталатын негізгі бөлігіне ұқсас дүниелер Орта Еділ бойындағы вольск-лбищенск мәдениетіне тән заттар арасынан кездеседі, оларды да ыдыс ернеуінің пішіні жағынан сыртқа қарай қиғаш, жиекті болып келуімен және қалыңдатылуымен, жиектерінің қыры шығарылуымен және өрнек сарындары өзара ұқсас болып келуімен, камырында ұлтас аралас болуымен сипаттауға болатынын біз бұрын да бірнеше рет жазған болатынбыз [6; 7; 10]. Ескерткіштердің вольск-лбищенск типін зерттеуші И.Б. Васильев олардың полтавкиндік-катакомбалық және бөлкім ертеабаштық ескерткіштермен де үйлесімді екендігін анықтаған болатын [9].

Тоқсанбайдың қыш бұйымдары өзінің көнелігінен бөлек, тұрпатының синкретті болуымен де ерекшеленеді, онысы әртүрлі мәдениетке тән материалдарды механикалық араластырумен емес, түрлі мәдени дәстүрлерге тән белгілерді бір ыдыстың бойында тоғыстырудан көрінеді. Ескерткіш материалдарының көпқұрамдас сипатта болуы Тоқсанбай типінің қалыптасу үдерісінің күрделі болғандығын және оны қалдырған халықтың бір жақтан келгендігін байқатады. Қоныс материалдарының қалыптасу негізінде жатқан бөгдемәдениеттік құрам Дон-Еділ аймағымен, атап айтқанда, ерекше бір иванбугорлық және оған ұқсас воронеждік мәдениеттермен байланысты екендігі анықталды [11]. Қыш ыдыстарда иванбугорлық белгілердің болуы, осы мәдениеттің әуелгі аумақта Тоқсанбай типінің қалыптасуының бастапқы кезеңінде елеулі ықпал еткендігіне, немесе Воронеж мәдениеті арқылы жанама көрініс тапқанына дәлел бола алады. Осы мәдени типтің Үстірт жерінде әрі қарай даму алуы жергілікті халықтың ортасында және өзара ықпал ету арқылы жүрсе керек, бұл бірегей, әрі өз кескіні бойынша айрықша болып келген қыш ыдыстардың жасалуына алып келген.

Иванбугорлық мәдениеттің, әсіресе оның жергілікті примокшандық нұсқасының негізгі сипаты ернеуінің түрлі пішінде болуы, соның ішінде жаға тәріздендіре жасалуы

болып табылады. Иванбугорлық ыдыстардың морфологиялық ерекшелігі – денесінен мойнына қарай өтетін тұсының ішкі жағында анық байқалатын сақталған қабырғасының болуы. Воронеж мәдениетіндегі кейбір қысқамойынды құмыраларда сақталған қабырғалық өту Токсанбайдың қыш ыдыстарынан да кездеседі (1, 1, 7 сур.), бірақ кейбір ыдыстарда ол біртіндеп пішінделген болып келеді (1, 2-5, 9, 10, 13, 14 сур.). Токсанбайдың қыш бұйымдар кешенінде мойны науаланып рәсімделген ыдыстар да кездеседі (2, 1, 2, 5, 9, 10 сур.), бірақ көпшілігінде ол әрең байқалады (2, 3, 7, 8 сур.). Жоғарғы жағы ерекше рәсімделген бір ыдыс қалдығы туралы айта кетуге болады: оның мойнында анық көрінетін екі науасы бар, ал үшінші науасы ернеуінің қиығында орналасып оның ішкі жағын кедір-бұдыр үлгіге келтіріп тұр (2, 4 сур.). Өрнектің шиырланған сызықтарының тігінен-шыршалы және паркетті түрі кеңінен таралған (2, 6, 8, 11; 3, 1-3 сур.). Иванбугорлық мәдениет өрнектерінің негізгі элементтерінің бірі – негізі тегіс болып кеген терең әрі тік штамп, сондай-ақ, ромб және сызықты-үшбұрыш композициялар түріндегі өрнек сарыны кең тараған [11, 11, 9; 16, 8; 13, 3; 26, 7, 9; 29, 1, 2 сур.], бұлар да Үстірт қоныстарының қыш ыдыстарынан көрініс тауып отыр (1, 7, 12, 16; 2, 5, 14 сур.).

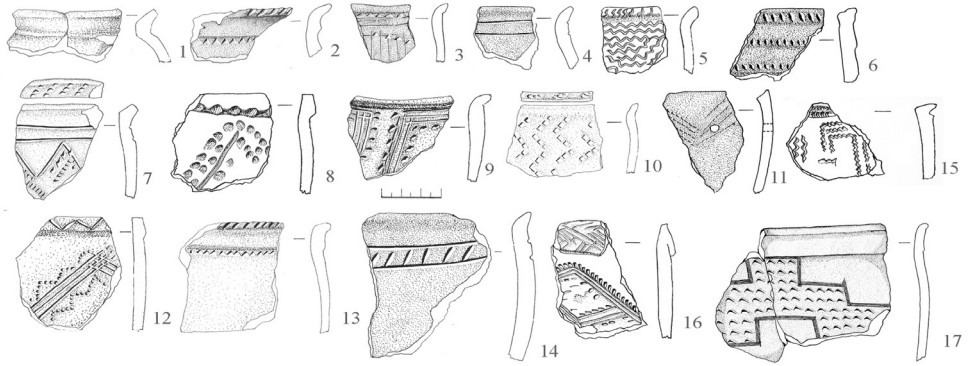
Токсанбай көзешілері үшін бастапқы шикізат темірленген (темірдің гидрототығы – гематит және лепидокрокит) саз (монтмориллонита және каолинит қоспасынан тұратын гидрослюда) болды (Техникалық-технологиялық және петрографиялық зерттеулерін Қостанай мемлекеттік университетінің археологиялық зерттеулер зертханасының ғылыми қызметкері И.В. Шевнина жүргізген). Бүкіл қалдықтардың Fe-ге химиялық реакциясы оң болып шықты. Петрографтар кейбір жағдайларда темірлі ноқаттастардың да қолданылғанын анықтап отыр. Сонымен қатар петрографтар саздың құрамында көмірлі қоспаның да бар екендігін атап өтеді. Бастапқы саз тым күмдақ болып шықты. Тілімтастағы құмның үлесі 60%-ға дейін жетеді және ол негізінен кварцтан (5-тен 30%-ға дейін) тұрады.

Сонымен қатар, құмның құрамында 1-2% дала шпаты, құмтас сынықтары, кремнийленген қатпартастар да бар болып келеді. Құм негізінен өте ұсақ, тілімтас ауданына біртегіс болып таралған, оның саздағы өлшемі мен пайызы құмды табиғи қоспа деп анықтауға мүмкіндік береді. Құмды және темірлі болуы гидрослюдалардың негізгі қасиеті болып табылады.

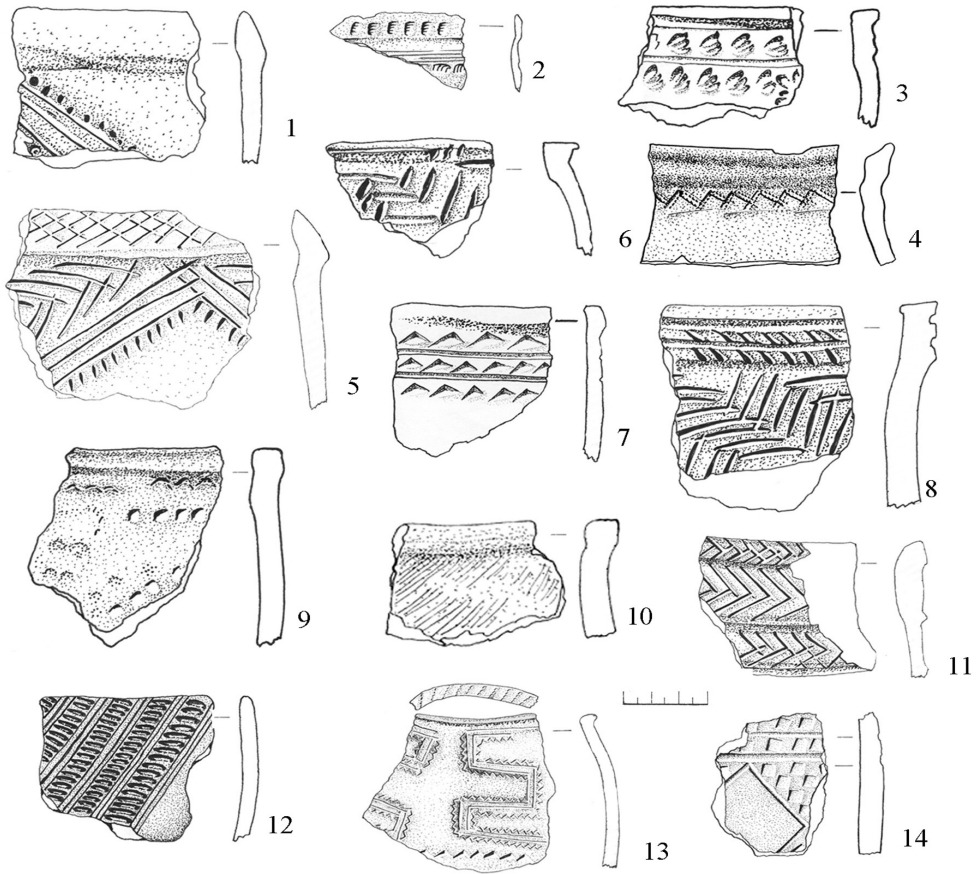
Қалып қоспасы. Тілімтас текстурасын петрографтар біртекті деп оқиды, ал кей жері керісінше, ұяшықты-себінді түрінде ұйыған тұстары бар әртекті болып келеді, бұл сірә бастапқы сазға жасанды құрамдар қосылғанын білдіретін болса керек. Қалып қоспасының үш рецепті анықталды: саз+ұсақ тас (органогенді әктас+органика (көң)), саз+шамот+ұсақ тас+органика (навоз)), саз+ ұсақ тас (органогенді әктас).

Қалып қоспасындағы органикалық емес толтырмалар ұсақ тастардан және үш жағдайда шамоттан тұратындығы анықталды. Үлгілердің қалып қоспасындағы ұсақ тастар биоморфты жағдайдағы органогенді, кремнийленген әктас түрінде кездеседі. Петрографтар органиканы кремнийленген қуыстар және бұрышы үшкір, қисық, бұрыштары жазыңқы пішіндегі түзінділер түрінде суреттейді. Органика құрамы карбонатты-кремнийлі немесе карбонатты-фосфатты деп анықталады және фораминифер немесе фузулин бақалшықтарының жұрнақтарынан, омыртқасыз теңіз жәндіктерінің сынықтарынан, губка спикулаларынан, брахиподтардан құралған әкті органикалық (биоенді) қалдықтардан тұратын әктас сынықтары түрінде болып келеді. Сонымен қатар, органика құрамы микрореакциялар арқылы анықталды [12; 13, 21-31-бб.]. Органогенді әктас тұз қышқылына жанасқан кезде газ бөлініп көпіршіктер шығатындықтан органиканың карбонаттық құрамын анықтау мүмкін болды. Аммоний молибденін ($(\text{MoH}_4)_2\text{AmO}_4$) қолдана отырып сарапқа салу органика үлгілерінде фосфаттық типтің бар екендігін көрсетті. Петрографтар органогенді әктасты бинокулярлық зерттеулер арқылы да, тіпті жай көзбен де байқай алады. Сынықтардың өлшемі бұл жерде тозаң түріндегі қосындылардан бастап, ұзындығы 3,5 мм-ге дейін жетеді. Бөлшектердің пішіні әдетте дөңгелек, үшкір бұрышты, ұзынша, жұмыр болып келеді. Тілімтастардағы мөлшері 50%-ға дейін жетеді.

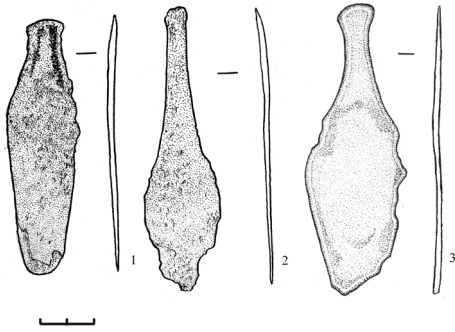
Шамот шаршы, тікбұрыш түріндегі, қисық пішінді ашық түсті сынықтар түрінде болып келген. Шамот бөлшектерінің өлшемі 0,8-4 мм. Оның үлгідегі мөлшері онша

1 сур. Тоқсанбай қонысынан табылған қыш бұйымдар

2 сур. Тоқсанбай қонысынан табылған қыш бұйымдардың қалдықтары

3 сур. Тоқсанбай қонысынан табылған
метал пышақтар

қуыстар қалғаны анықталды. Тесіктердің көлемі тілімтастардың 10%-на дейін жетеді. Қуыстардың өлшемі 0,01-ден 8 мм-ге аралығында. Күйіп кеткен органика малдың тезегі болған деп болжанып отыр. Жануарлардың қиы бұйымды кептіру және күйдіру кезінде саздың апшып кетпеуі үшін үлкен рөл атқарып, созылымдылық беруші есебінде болған, бұның әсіресе құмды гидрослюдалы саздарды қолдану кезінде маңызы зор [14, 102 б.; 15, 30-б.; 16; 17].

Осылайша, Тоқсанбай типіндегі ескерткіштердің мәдени тобы, өзіне ғана тән ерекше сипаты бар қыш бұйымдармен біріктіріледі, сондай-ақ табылып отырған тас, метал және сүйек бұйымдар археологиялық жинақты құрап, оларды тұтынған халық мәдениетінің көпқұрамды күрделі сипатта болғандығын айғақтайды.

Алынған археологиялық материалдар осы аймақта күрделі тарихи-мәдени үдерістердің жүргендігін және олардың мәдени-климаттық факторларға бейімделу дәрежесіне тікелей тәуелділікте болғандығын дәлелдейді және тұтастай алғанда ескерткіштің өзіндік ерекшелігін анықтап отыр. Бұл факторлар Тоқсанбай феноменін жасушылардың ерекшеліктері мен мәдени оқшаулықтарын анықтап берді. Оларды зерттеу хронологиялық актандақтарды толтырудың бастамасы болды және Үстірттің ежелгі тарихын зерттеудегі ілгерілеушілікті білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Самашев З., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение Тоқсанбай // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие – 2006». – Алматы: изд-во Иль-Тех-Кітап, 2007. – С. 188-189.
2. Самашев З., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Костяные псалии с поселения Тоқсанбай. К вопросу о комплексе колесничих населения Устюрта в эпоху бронзы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск: изд-во Западно-Казахстанского центра истории и археологии», 2007. – Вып. 1. – С. 87-102.
3. Самашев З., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение Тоқсанбай // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие – 2005». – Алматы: изд-во Иль-Тех-Кітап, 2005. – С. 261-264.
4. Самашев З., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселения тоқсанбайского типа на северо-восточном Устюрте // Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы: сб. научн. тр. – Оренбург: изд-во ОГПУ, 2009. – С. 159-167.
5. Корневский А.Н. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур // Советская археология. – 1978. – № 2. – С. 33-48.
6. Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение эпохи палеометалла Северо-Восточного Прикаспия // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск: изд-во Западно-Казахстанского центра истории и археологии, 2004. – Вып. 3. – С. 125-153.

7. Самашев З., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Новое в археологии бронзового века Западной Азии // Исторична наука: Проблеми розвитку: матер. Міжнар. наук. конф. – Луганск: изд-во СНУ им. В. Даля, 2002. – С. 166-179.
8. Васильев И.Б., Колев Ю.И., Кузнецов П.Ф. Новые материалы бронзового века с территории Северного Прикаспия // Древние культуры Северного Прикаспия. – Куйбышев: Изд-во Куйбышевского ГПУ, 1986. – С. 108-149.
9. Васильев И.Б. Поселение Лбище на Самарской Луке и некоторые проблемы бронзового века Среднего Поволжья // Вопросы археологии Урала и Поволжья. – Самара: Изд-во Самарский университет, 1999. – С. 66-114.
10. Самашев З., Ермолаева А.С., Тепловодская Т.М. Исследования поселения эпохи палеометалла Токсанбай в Арало-Каспийском междуморье // Комплексные общества Центральной Евразии в III-I тыс. до н.э. Региональные особенности в свете универсальных моделей: матер. к междунар. конф. (25 августа - 2 сентября, 1999 г.). – Челябинск-Аркаим: изд-во ЧелГУ, 1999. – С. 178-185.
11. Синюк А.Т., Березуцкий В.Д. Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы-ранний железный век). – Воронеж: изд-во Воронежского госуниверситета, 2001. – 192 с.
12. Гребенщиков А.В., Деревянко Е.И. Гончарство древних племен Приамурья. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2001. – 120 с.
13. Мыльникова Л.Н. Гончарство неолитических племен Нижнего Амура. – Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, 1999. – 160 с.
14. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – 271 с.
15. Глушков И.Г. Керамика как археологический источник. – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 1996. – 327 с.
16. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Изд-во СамГПУ, 1999. – С. 75-106.
17. Цетлин Ю.Б. Основные направления и подходы к изучению органических примесей в древней керамике // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Изд-во СамГПУ, 1999. – С. 110-140.

References

1. Samashev Z., Ermolaeva A.S., Loshakova T.N. Poselenie Toksanbay // Otchet ob arkhelogicheskikh issledovaniyah po gosudarstvennoy programme «Kul'turnoe nasledie – 2006». – Almaty: izd-vo II'-Tekh-Kitap, 2007. – S. 188-189.
2. Samashev Z., Ermolaeva A.S., Loshakova T.N. Kostyanye psalii s poseleniya Toksanbay. K voprosu o komplekse kolesnichih naseleniya Ustyurta v ehpokhu bronzy // Voprosy istorii i arkhelogii Zapadnogo Kazakhstana. – Ural'sk: izd-vo Zapadno-Kazakhstanskogo centra istorii i arheologii», 2007. – Vyp. 1. – S. 87-102.
3. Samashev Z., Ermolaeva A.S., Loshakova T.N. Poselenie Toksanbay // Otchet ob arkhelogicheskikh issledovaniyah po gosudarstvennoy programme «Kul'turnoe nasledie – 2005». – Almaty: izd-vo II'-Tekh-Kitap, 2005. – S. 261-264.
4. Samashev Z., Ermolaeva A.S., Loshakova T.N. Poseleniya toksanbayskogo tipa na severo-vostochnom Ustyurte // Problemy izucheniya kul'tur rannego bronзового века stepnoy zony Vostochnoy Evropy: sb. nauchn. tr. – Orenburg: izd-vo OGPU, 2009. – S. 159-167.
5. Kornevskiy A.N. O metallicheskih nozhah yamnoy, poltavinskoy i katakombnoy kul'tur // Sovetskaya arkhelogiya. – 1978. – № 2. – S. 33-48.
6. Samashev Z.S., Ermolaeva A.S., Loshakova T.N. Poselenie epohi paleometalla Severo-Vostochnogo Prikaspiya // Voprosy istorii i arkhelogii Zapadnogo Kazakhstana. – Ural'sk: izd-vo Zapadno-Kazakhstanskogo centra istorii i arheologii, 2004. – Vyp. 3. – S. 125-153.
7. Samashev Z., Ermolaeva A.S., Loshakova T.N. Novoe v arkhelogii bronзового века Zapadnoy Azii // Istorichna nauka: Problemi rozvitku: mater. Mizhnar. nauk. конф. – Lugansk: izd-vo SNU im. V. Dalya, 2002. – S. 166-179.
8. Vasil'ev I.B., Kolev YU.I., Kuznetsov P.F. Novye materialy bronзового века s

территории Северного Прикаспия // Древние культуры Северного Прикаспия. – Куйбышев: Изд-во Куйбышевского GPU, 1986. – С. 108-149.

9. Vasil'ev I.B. Poselenie Lbishche na Samarskoy Luke i nekotorye problemy bronzovogo veka Srednego Povolzh'ya // Voprosy arkheologii Urala i Povolzh'ya. – Samara: Izd-vo Samarskiy universitet, 1999. – С. 66-114.

10. Samashev Z., Ermolaeva A.S., Teplovodskaya T.M. Issledovaniya poseleniya epohi paleometalla Toksanbay v Aralo-Kaspiyskom mezhdumor'e // Kompleksnye obshchestva Central'noy Evrazii v III-I tys. do n.eh. Regional'nye osobennosti v svete universal'nyh modeley: mater. k mezhdunar. konf. (25 avgusta - 2 sentyabrya, 1999 g.). – Chelyabinsk-Arkaim: izd-vo CHelGU, 1999. – С. 178-185.

11. Sinyuk A.T., Berezutskiy V.D. Mostishchenskiy kompleks drevnih pamyatnikov (epoha bronzы-ranniy zheleznyi vek). – Voronezh: izd-vo Voronezhskogo gospeduniversiteta, 2001. – 192 s.

12. Grebenshchikov A.V., Derevyanko E.I. Goncharstvo drevnih plemen Priamur'ya. – Novosibirsk: Izd-vo IAEHtSO RAN, 2001. – 120 s.

13. Myl'nikova L.N. Goncharstvo neoliticheskikh plemen Nizhnego Amura. – Novosibirsk: IAiEH SO RAN, 1999. – 160 s.

14. Bobrinskiy A.A. Goncharstvo Vostochnoy Evropy. – M.: Nauka, 1978. – 271 s.

15. Glushkov I.G. Keramika kak arkheologicheskij istochnik. – Novosibirsk: IAEHt SO RAN, 1996. – 327 s.

16. Bobrinskiy A.A. Goncharnaya tekhnologiya kak ob'ekt // Aktual'nye problemy izucheniya drevnego goncharstva (kollektivnaya monografiya). – Samara: Izd-vo SamGPU, 1999. – С. 75-106.

17. Cetlin YU.B. Osnovnye napravleniya i podhody k izucheniyu organicheskikh primesey v drevney keramike // Aktual'nye problemy izucheniya drevnego goncharstva (kollektivnaya monografiya). – Samara: Izd-vo SamGPU, 1999. – С. 110-140.

Т.Н. Лошакова¹

**¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан**

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ И ТРАДИЦИЯХ ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВА НА ПОСЕЛЕНИИ ТОКСАНБАЙ

Резюме

В 90-е годы XX в. в результате археологических исследований был выявлен ряд поселений – Токсанбай, Айтман, Манайсор I, II, III, оставленных населением с оригинальным культурно-хозяйственным типом и своим особым вариантом приспособления к природной среде. Развитые каменные домостроительные традиции были обусловлены общим уровнем хозяйственного развития населения, пришедшего на Устьурт. Жилые постройки, подпрямоугольной и округлой формы, вырубались в слое материковой глины, в основании стен помещались массивные вертикальные блоки из ракушечника и известняка, поверх которых горизонтально укладывали плиты меньших размеров. Обогревались жилища очагом, устроенным в полу. Для глиняной посуды поселения установлена несопоставимость с керамическими комплексами каких-то определенных памятников как эпохи неолита-энеолита, так и бронзы. В целом, по общему облику и отдельным орнаментальным композициям, токсанбайской керамике близки комплексы Северного Прикаспия и Западного Казахстана, в какой-то степени она сопоставима с посудой памятников вольско-либищенского типа лесостепного Поволжья.

Ключевые слова: Устьурт, Токсанбай, поселение, бронзовый век, культурный слой, жилище, керамика, очаг, конструкция, формовочная масса, примесь, технико-технологический анализ.

T.N. Loshakova¹
¹A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Kazakhstan

ON THE ISSUES OF CULTURAL ATTRIBUTION AND TRADITIONS OF HOUSE-BUILDINGS AT TOKSANBAY SETTLEMENT

Summary

In the 90ies as a result of archaeological research, a number of settlements such as Toksanbay, Aitman, Manaisor-1-3 (left by the population with an original cultural and economic type and their special variant of adaptation to the natural environment was revealed. The developed stone house-building traditions were determined by the general level of economic development of the population that came to Usturt. Residential buildings of sub-rectangular and round forms, were cut down in the layer of mainland clay, the massive vertical blocks of shell rock and limestone were placed at the base of the walls, on top of which smaller slabs were horizontally laid. The dwellings were heated by the hearth, which was located in the floor. For clay dishes found in the settlement, there is incompatibility with ceramics complexes of certain monuments of Neo-Eneolithic and Bronze times. In general, in terms of general look and individual ornamental compositions, Toksanbay ceramics is similar to the one found in the complexes of the Northern Caspian and Western Kazakhstan, to some extent it is comparable to the ware from the monuments of the Volsky-Lbishchensk type of the forest-steppe Volga region.

Keywords: Usturt, settlement, Toksanbay, Bronze age, cultural layer, dwelling, ceramics, hearth, construction, molding mass, impurity, technical and technological analysis.

УДК 903/904 «65» (574)

Ж. Курманкулов¹, Ж. Утубаев¹

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, научные сотрудники
г. Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ЧИРИК РАБАТ

Аннотация

В статье рассматривается **памятники**, IV–II вв. до н.э. знаменуются процессом распространения чирикрабатской культуры за пределы чирикрабатского оазиса, локализованного в пределах городища Чирик-рабат, который стал культурным центром земледельческого оазиса, включавшим дельту Сырдарьи и Приаралье, в целом.

Городище занимает всю площадь естественного холма, вытянутого с севера на юг. Самой древней его частью является северная – более высокая часть холма, где расположены крупных курганов и мавзолее из сырцового кирпича (IV-II вв. до н.э.).

Исследованы погребальные сооружения различных типов: подкурганные грунтовые погребения, наземные мавзолеи, захоронения в подбоях и простых ямах. Кроме того, на территории древнейшей крепости раскопано монументальное сооружение, построенное из сырцового кирпича, которое с большой долей вероятности являлось храмом.

Ключевые слова: культура, городище, могильник, курган, мавзолеей, храм, грунтовые погребения, захоронения, монументальные сооружение.

Долина реки Сырдарья является одним из регионов Казахстана, где сосредоточено многочисленные памятники древней цивилизации. Сырдарья, известная по трудам античных греко-римских историков, путешественников и по средневековым арабским источникам как Яксарт и Сейхун была заселена с каменного века.

Первые упоминания о древних памятниках, локализованных в этой местности, встречаются в трудах античных авторов. Античный историк, географ Страбон в своих

трудах описывает племена массагетов, «обитавших в болотистых местах» берегов Арала, а также летописцы, описавшие поход Александра Македонского, выделяют 4 племени: апасиак, тохар, аугас, сакаравак.

Эти племена жили в I тыс. до н.э. в долинах ныне высохших рек – Карадарья, Инкардарья, Жанадарья, Кувандарья, Ескидарья. К настоящему времени около этих рек зафиксировано свыше 300 памятников, самыми крупными из которых являются городища Бабиш молла и Чирик-Рабат, крепости Алып и Кабыла, поселения с оборонительными сооружениями Жетыасар, мавзолей Сенгир там и Баланды.

Раскопки на памятниках Чирикратской культуры интенсивно велись отрядами ХАЭЭ – с 1957 по 1964 году. С 2004 г исследования в низовьях Сырдарьи ведутся Чирикратской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана Казахстан под руководством экспедиции Ж. Курманкулова.

Основным объектом изучения стало городище Чирик-Рабат, которое является наиболее крупным в области средней Жаныдарьи. Памятник расположен на возвышенности, на левом берегу сухого русла Жанадарьи. Городище занимает всю площадь естественного холма размером 850х600 м вытянутого с севера на юг (рис. 1).

Самой древней его частью является северная – более высокая часть холма площадью 40 га, где расположены два крупных кургана и три округлых в плане сооружения из сырцового кирпича (IV-II вв. до н.э.). Древнейшая крепость, была окружена двойным поясом укреплений. Как удалось установить в 2004 году пространство между курганами, в пределах крепостных стен, было занято прямоугольными и овальными в плане прямоугольными сооружениями. То есть территория древнейшей крепости была занята могильником.

Исследованы погребальные сооружения различных типов: *подкурганые грунтовые погребения, наземные мавзолеи, захоронения в подбоях и простых ямах*. Кроме того на территории древнейшей крепости раскопано монументальное сооружение, построенное из сырцового кирпича, которое с большой долей вероятности являлось *храмом*. В одном из помещений здания найдены фрагменты крупной антропоморфной скульптуры.

В настоящее время визуально фиксируются хорошо на поверхности, курганы с большими земляными насыпями (тип катакомб), к числу, которых относятся курганы на городище Чирик-рабат, возвышенности Аккыр и около Сенгир-тама, и близ средневекового городища Бештам. Один из шести курганов, расположенных в группе на территории городища Чирик-рабат был раскопан [1, с. 53-56.]. Второй типичный курган исследуется в настоящее время на территории городища Чирик-рабат [2, с. 249-251.].

Курган 6 (объект №2). Курган с большой песчаной насыпью, диаметром 75-80 м и высотой над дневной поверхностью 1,5-2 м. Он расположен в северо-северо-западной части городища внутри второй оборонительной стены. В результате раскопок установлено, что насыпь кургана состоит из грунта, вынутого при рытье могильной ямы. В ходе расчистки насыпи к востоку от внешней границы кургана, на уровне материка выявлена яма 200х70см, где находился скелет подростка. Костяк лежал головой на юг. Сохранились череп и несколько трубчатых костей рук и ног. Сопровождающих его вещей не было. Видимо захоронение впускное и не имело отношение к сооружению. Стратиграфия насыпи кургана показала, что погребальная яма была перекрыта шестью слоями камыша и древесины, поверх которых шла насыпь из песка.

На глубине 2 м от реперной точки выявлены контуры входа – дромоса, шириной 3 м, ориентированного по линии север-юг. Также была определена южная граница округлой в плане погребальной ямы, ширина которой, в южной части, была не более 15 м. Дромос и погребальная яма углублены до 3 м от древней дневной поверхности. В заполнении ямы обнаружены мелкие фрагменты костей животных, и часть железных удил.

Особенностью этого кургана является выявленная в центре погребальной ямы на глубине 4 м от реперной точки прямоугольная погребальная камера, ориентированная

в широтном направлении, по размерам 3,73x4,5 м., стены которой шириной 1,1 м были сложены из квадратного сырцового кирпича (47x45x5 м).

Еще в древности погребальная камера была ограблена. При углублении раскопа внутри камеры на 1,7 м, на стыке юго-западной и северо-западной стен хорошо прослеживается грабительский выброс, где обнаружен ряд находок, в том числе в большом количестве фрагменты керамики, трехгранное железное изделие, и фрагменты человеческих костей. На этой стадии раскоп был завершен [3, с. 154-155],[4, с. 250], [5, с. 135], [6, с. 201-202].

Вторую группу погребальных памятников чирикрабатской культуры составляют наземные мавзолеи. Они разделяются на два типа: квадратные и круглые в плане. Нами раскопано три объекта.

Мавзолей (Объект №3). Округлый в плане мавзолей расположен в 7 км к востоку от городища Чирик-рабат на песчаном бугре. Стены, которые сложены из прямоугольного сырцового кирпича (40-45x30-36x10-13 см), сохранились на высоту до 1,5-2 м. Ширина внешней восточной стены около 1,5 м. Мавзолей был разделен кирпичными стенами на 4 сектора, запад-восток (ширина 3 м) и север-юг (ширина 1 м). По причине сильного разрушения и разграбления, внутренние стены сохранились только в нижней части.

Беспорядочно разбросанные кости человека встречаются по всей площади раскопа, вперемешку с костями животных и другими находками. Кости явно принадлежали разным особям. Этот факт дает основание предполагать, что здесь был погребен не один человек, возможно, захоронение было многообразным. В комплексе представлены фрагменты, как сосудов изготовленных на гончарном круге (на одном из них был знак в виде буквы «Н», прочерченный до обжига), так и посуды сформированной от руки. В ходе раскопок обнаружено значительное количество вещей, среди них золотая серьга с коралловой подвеской. Аналогичная золотая серьга из витой проволоки с жемчужиной и коралловой подвеской были найдены в мавзолее Бабиш-мулла 2

В западном секторе и у прохода были найдены два точильных камня-оселка. Один из них имеет два отверстия для подвешивания. Встречаются стеклянные и пастовые бусины бирюзового, синего, черного цвета.

В 15-20 см от северной стены в западном секторе были зафиксированы фрагменты кожи и дерева. А также в западном секторе в 20-30 см от северной стены были найдены небольшие фрагменты текстиля. Обнаружена также деревянная круглая крышка пиксиды. Диаметр изделия 7 см, толщина стенок 1 см, высота 3,5 м.

В качестве датирующего материала представлены 4 бронзовых наконечника стрел с утопленной втулкой, которые датируются IV-II вв. до н.э.

Объект №6 - квадратное в плане здание (18x17,5 м), стены которого шириной 4,5-5 м сложены из сырцового кирпича (47-60x30-35x8-10 см, 50,5x40x10-12 см). Они сохранились на высоту 1-1,5 м. С южной стороны выявлен контрфорс шириной 3 м, который составлял со стеной единое целое, т. е. и стена и контрфорс были построены одновременно. Внутреннее помещение сооружения имеет площадь 8x8 м.

К северу от здания была зафиксирована стенка толщиной 0,5 м, состоящая из двух рядов кирпичей, положенных параллельно друг другу. Возможно, это часть ограды, которая опоясывала все сооружение. Стена – оградка построена на материковом грунте, Вскрытый участок внешней стенки ориентирован по оси юго-запад – северо-восток. Пространство между оградкой и северной стеной храма было заполнено большим количеством костей животных и фрагментами керамики.

В 1,4 м к западу от храма выявлен еще один участок ограды, он прослежен на расстоянии 10 м.

Во внутреннем помещении храма вдоль стен были устроены широкие суфы (высотой 50-60 см, шириной 40-45 см), сложенные из паховых блоков и покрытые тонким слоем штукатурки (около 5 мм). Суфы сохранились у южной и северной стен. На южной стене, чуть выше суфы, выявлены следы штукатурки, поверх которой шла

обмазка белого цвета. На обмазке прослеживаются следы росписи красного и черного цвета.

В помещении, внутри здания вскрыты 2 ямы. В них найдены фрагменты керамики, крупные железные наконечники стрел (рис. 5), золотые пронизи, изделия из кости и серебра, фрагменты глиняных масок (глаз), остатки дерева и др. Обычай сохранять таким образом приношения и пришедшую в негодность храмовую утварь, которую нельзя было просто выбрасывать, известен у многих народов.

Среди находок особый интерес представляют два сосуда бело-молочного цвета. Сосуды предположительно изготовлены из гипсового алебастра. Оба сосуда по форме представляют собой бутылку с округленным днищем и низким горлом. Тулово сужено к верху. У обоих сосудов имеется надпись из пяти знаков «древнегреческого» алфавита (рис. 6). По морфологическим признакам сосуд находит аналогии среди керамического материала III-II вв. до н.э., Египта или Малой Азии. Название сосуда – «алабастрон», латинский вариант – «Alabastron».

Раскопки монументального здания на Чирик-рабате дали ценный и разнообразный материал, датирующий памятник III-II вв. до н. э.

Объект №17. Квадратное в плане мавзолеи (10x10 м), в котором было четыре симметрично расположенных помещений, разделенных двумя взаимно-перпендикулярными стенами. Внешние стены толщиной до 3 м и сложены из кирпичей, сформованных из глины с высоким содержанием песка. Стены сохранились на высоту от 0,2 – 0,5 до 1,5 – 1,7 м. Хорошая сохранность северной стены связана с тем, что она полностью перекрыта позднее оборонительной стеной. С восточной стороны, при строительстве башни позднего периода, внешняя стена была подрезана.

В основу плана сооружения положен квадрат, размером 10x10м и ориентированный сторонами точно странам света. Внутреннее пространство постройки было разделено двумя пересекающимися под прямым углом стенами на четыре квадратных помещения. Помещение № 1 – 3 x 3,2 м, помещение № 2 – 3,5 x 3,5 м, помещение № 3 – 3,7 x 3,7 м и помещение № 4 – 3,3 x 3,7 м. Они образуют два комплекса – западный и восточный, которые были соединены между собой проходами шириной, 1-1,20 м. Вход в сооружение, шириной 1,50 м, был с юга. Пол зафиксирован на уровне -247 от реперной точки.

Несмотря на то, что **мавзолей был ограблен в древности, в нем** найдено четыре черепа и разрозненные человеческие кости. По все площади помещения мы находим множество прямоугольных железных пластин разного размера с отверстием для крепления. Возможно, эти пластинки нашивались на какую-то твердую, но эластичную основу, по всей видимости, кожа. Если это предположение верно, то можно предполагать, что пластинки являются остатками железного доспеха. Керамики при раскопках найдено мало, и вся она сильно фрагментирована. На основании находок человеческих костей без признаков кремации можно предполагать, что в мавзолее было совершено труповыставление, которое становится доминирующим в чирикрататской погребальной практике не ранее III в. до н.э.

Исследование мавзолеев чирикрататской культуры дает возможность считать, что к наиболее ранним, вероятно, относятся сооружения с обходным коридором, где первоначально происходило горение (Кзылтепе, «курган» 2 могильника Северный Тагискен, нижний строительный горизонт Чирик 2 и др.) Центральная часть мавзолеев, возведенная на стилобате, делилась на четыре камеры. Впоследствии эти обходные коридоры могли выродиться во рвы, прослеживаемые вокруг подобных, но самых поздних зданий (например, Асар). Внутренняя планировка также постепенно меняется, теряя свою «крестообразность» и сохраняя лишь деление на две половины. Судя по натекам на обмазках стен и полов, большинство таких мавзолеев не имело постоянного перекрытия. Несмотря на размеры, большие мавзолеи чирикрататской культуры, как круглые в плане, так и квадратные, несомненно, предназначенные для захоронения знати (Бабиш-мулла 2, Чирик-рабат – круглое здание и квадратные

сооружения (раскоп №4), во многом сохраняют конструктивные особенности, свойственные основной массе мавзолеев. Так, в погребальных зданиях Чирик-рабата и Бабиш-муллы 2 сохраняются крестообразная внутренняя планировка, обходной коридор, цоколь. Квадратные погребальные сооружения Чирик-рабата с более поздними круглыми мавзолеями сближают двухкамерная планировка, невысокий цоколь и большой процент самана в обмазке стен и пола [7, с. 55-56, рис. 70].

Планировка круглых мавзолеев с внутренним крестообразным пересечением стен могла иметь глубокие местные корни. Представляется несомненной связь чирикрататских погребальных сооружений типа Кзылтепе, «кургана» 2 Северного Тагискена и других со «шлаковыми» курганами и некоторыми ранними мавзолеями могильника Северный Тагискен (мавзолей 6, планировка, обряд кремации), характерными для населения эпохи поздней бронзы и раннего железа (сакский период) этих районов [8, с. 201]. Однако в погребальном обряде чирикрататской культуры нельзя исключить определенные, возможно южные, влияния, поскольку переход от кремации к обряду труповыващения наблюдается иногда в одних и тех же памятниках (мавзолей Чирик 2). Но наряду с этим отмечено и сосуществование обоих обрядов в разных одновременных памятниках. Сам факт перехода в погребальных сооружениях одного и того же типа от традиционного трупосожжения к труповыващению мог происходить либо под влиянием каких-то изменений в религиозных представлениях, либо с появлением новой этнической группы населения.

Третьим, вновь выявленным, типом погребальных сооружений являются *могильные ямы*. Они представляют собой сложное погребальное сооружение типа усыпальницы. Все они находятся в северной части городища Чирик-рабат, располагаясь компактной группой внутри третьей оборонительной стены.

Одна из них раскопано (**Объект № 1**), могильная яма (4 x 3.60 м) прямоугольной или почти квадратной формы, глубиной до 4.50 м и ориентирована по линии северо-запад – юго-восток. В яме выявлено два подбоя.

Западный подбой 3 x 1,75 м ориентирован по оси север-юг. Подбой был закрыт кирпичной стенкой, о чем свидетельствуют многочисленные обломки сырцовых кирпичей во впускной яме и в подбое. В захоронении найдены керамические вьючные фляги и кувшин покрытые красным ангобом, так же фрагмент обработанной кости. Кроме того в подбое найдены остатки деревянной доски длиной 0.55 м, шириной около 15 см и толщиной 5 см.

Восточный подбой имел размер в длину – 2.85 м и ширину 1.75 м ориентированный по оси север-юг. Вход в подбой был заложен стенкой из сырцового кирпича, которая частично была срублена в верхней части, видимо, во время ограбления первого захоронения. Во втором подбое в анатомическом порядке обнаружено три костяка; два взрослых и один подросток, ориентированные головой на юг. Сначала, видимо, был похоронен подросток, так как поверх него положен был взрослый костяк (женский). Отдельно, к западу, расчищен еще один костяк взрослого человека (предположительно знатного воина). Умершие были уложены на камышовую подстилку.

Костяк 1 – мужской, лежал на спине, головой на юг, на помосте или подстилке (камыш, войлок и доски). Кисть правой руки на груди, а левая на тазовой кости. Между плечевыми костями и черепом обнаружены остатки грубой шерстяной ткани поверх, на которой лежали золотые полусферические бляшки (4 элкообразных, 11 треугольных, 6 круглых, 3 четырехугольных), 138 золотых пронизок, 8 больших бус изготовленных из сердолика (диаметр 1,7 см, диаметр отверстия 0,3 см), 1172 пронизок из перламутра белого цвета (длина 0,3 – 0,6 см), 25 серебряных гвоздиков (длина 0,7-1,2 см. В области пояса – слева от погребенного располагался железный меч, а справа кинжал. Длина меча более 95 см, ширина лезвия 3,2 – 2,3 см, толщина лезвия 1,8 – 1,3 см. На рукоятке длиной 18,6 см были зафиксированы следы орнаментированных деревянных накладок. Навершие рукоятки было сделано в виде усеченного конуса (диаметром 6 см, толщиной 0,3 см); прямое ромбическое в сечении (длина 4,2 см,

ширина 0,7 см) перекрестье изготовлено из бронзы. В связи с плохой сохранности кинжала не удалось, выяснить его тип. На тазовых костях в районе поясницы сохранились фрагмент ремня из кожи с бронзовой пряжкой круглорамчатой формы (диаметр 4,3 см) и накладными круглыми бляшками. У ног умершего был поставлен прямоугольный глиняный жертвенник - «курильница» размером 9,8x8,5x5 см, с остатками золы. В одной из стенок курильницы до обжига было сделано круглое отверстие диаметром 1,3 см.

Слева, у головы погребенного стояло два сосуда. Один из них – практически разрушенная чаша, изготовленная из дерева. Второй – керамическая вьючная фляга с налепами на плечиках, высотой 25,5 см, диаметр тулова 23 см. На сосуде было до обжига прочерчено 7 символов-знаков хорезмийского письма, разделенных между собой точками. Идентичные вьючные фляги с довольно низкой горловиной были найдены в 1957 г. на городище Чирик-рабате, в раскопке №1 и в нижних напластованиях раскопа №5 (4 пары). По величине они разные, диаметр тулова колеблется от 26 до 32 см. плоская сторона без орнамента. Поверхность красно или светлоангобированная [9, с. 24-26, рис. 27,13].

Сосуды подобной формы часто встречаются в Хорезме среди керамики кангуйского времени. Позже форма их несколько меняется [10, с. 63-221], [11, с. 152, рис. 84].

Костяк 2 – подросток, лежал на спине, на травяной или камышовой подстилке, головой на юг. Кисть правой руки не зафиксирована в анатомическом порядке, а кисть левой руки лежала на тазовых костях. В районе таза обнаружены остатки кожаного пояса и бронзовая бляха плохой сохранности.

Костяк 3 – женский, лежал на спине, головой на юг, и был уложен на костяк №2. Расположение рук неизвестно, так как не сохранилось в анатомическом порядке. Череп костяка 3 лежал чуть впереди, видимо подбой был открыт некоторой время, и произошло смещение. В области предплечья обнаружены полусферические золотые бляшки, бусины, пуговицы.

На основании анализа погребального инвентаря объект №1 на Чирик-Рабате можно датировать в пределах конца III – первой половины II вв. до н. в хронологическом порядке более поздние, и не выходят за рамки конца III – начала II вв. до н.э.

Предположительно, в III – II вв. до н.э. на смену ямам с дромосом, который были ведущей формой погребального обряда полуседлого населения Чирикрататской культуры в более ранний период, приходят захоронения в подбоях, в которых впускная яма представляет собой вертикальную прямоугольную или подквадратную в плане шахту-колодец (?), глубиной до 4-5м. В большинстве случаев внизу такой вертикальной шахты, в ее западной части или с двух сторон устроен боковой подбой, овальной формы, пол которого находился либо на одном уровне с дном шахты, либо на 25 - 50 см ниже. Обряд захоронения был таким же, что и в ямах с дромосом – групповое последовательное труположение в одну камеру, по-видимому, членов одной семьи. Причем, вертикальная шахта подбоя, возможно, была открыта после захоронения одного из членов семьи. Кирпичами, после первого погребения, закладывался только вход в подбой, при этом можно предполагать, что заклад разбирался когда совершалось следующее захоронение.

Говоря о подбойных захоронениях Чирикрататской культуры нужно учесть, что этот обряд был распространен на огромной территории: от Волго-Уральского региона до Средней Азии и Казахстана. Причины массового появления подбойных могил в отмеченных регионах много лет дискутируется в археологической литературе [Яблонский, 1999]. Многочисленные высказывания по этому вопросу могут быть сведены к двум основным утверждениям. Согласно одному, это явление должно быть связано с полной или частичной сменой населения, иногда – с заимствованием этого обряда [12, с. 102-107], [13, с. 1947-1953], [14, с136]. Другое утверждение сводится к тому, что развитие могил подбойных и катакомбных типов шло конвергентно,

спонтанно и было связано главным образом с изменениями в религиозных верованиях [15, с. 253]. В настоящей работе мы не будем затрагивать данную тему, для нас более интересен вопрос о характере связей, бесспорно существовавших между культурными общностями сако-сарматского мира, и в какой степени они могли влиять на формирование подбойного погребального обряда чирикрататской культуры.

Наиболее ранние подбойные захоронения мы встречаем в материалах тасмолинской культуры на территории Центрального, Восточного, Юго-Восточного и Северного Казахстана, где известно более десятка ранних подбойных погребений.

Самое раннее из них (могильник Карамурун 1, курган 5ж – бассейн реки Шидерты, Павлодарская обл.) датируется временем не позднее VII – VI вв. до н.э. Входная яма могилы была не правильной овальной формы, ориентирована по линии северо-запад - юго-восток. Подбой сделан под северо-восточной продольной стенкой, и первоначально вход в него был заложен плитами. Погребенный лежал в вытянутом положении на спине, головой на северо-запад [16, с. 337, рис. 32].

Остальные подбойные погребения в могильниках тасмолинской культуры сосредоточены в зоне наибольшей концентрации ее памятников, т.е. южнее Караганды.

В общей сложности, на территории Северного, Центрального, Восточного и Южного Казахстана оказалось 11 подбойных погребений в основном VI–V вв. до н.э. (9–VI–V вв. до н.э.; 2 – V–IV вв. до н.э.) с преобладанием северо-западной и западной ориентировок погребенных. Однако ни для одной из археологических культур Казахстана этого времени подобные захоронения не характерны, так же, как и для памятников Южного Приуралья, где известны лишь три подбойные могилы V вв. до н.э. [17, с. 325, рис. 20]. Вместе с тем в изученных М.Г. Мошковой могильниках IV–II вв. до н.э. сарматской культуры число подбойных могил, по сравнению с савроматским временем, значительно увеличивается. Так, самые ранние подбойные могилы существуют уже в IV вв. до н.э. (2% погребений), но большинство их относится к III–II вв. до н.э., когда они становятся одной из ведущих форм могил (16% погребений) [18, с. 19–21, таб. 1]. Среди ранних подбойных могил преобладают формы с широкой входной ямой (более 1 м), в III – I вв. до н.э. с узкой (уже 1 м). Сам подбой обычно по длине равен входной яме, реже превышает ее. По форме это может быть прямоугольник, овал, почти круг, ширина или глубина подбоя также колеблется от 0.3 – 0.4 м, куда не полностью помещался покойник, и до 1.5 м. Среди подбойных погребения Поволжья III – II вв. до н.э. известны случаи с подбоями под обеими продольными стенками входной ямы (Краснополье, курган Е 14, погребение 20). Подбой часто отделялся от входной ямы досками и жердями, поставленными вертикально или положенными продольно ветками, камнями [19, с. 20, таб. 3].

Можно судить о том, что могильные сооружения - подбой в восточном Приуралье генетически связаны с погребальной обрядностью ирано-язычных кочевников степи Евразии. Подвижность, которых привело к распространению некоторых признаков погребальных сооружений на обширной степной полосе Евразии.

Храм. Сооружение расположено в южной части средневековой цитадели, где явно выделялось здание, доминирующее над всей центральной частью крепости. Это прямоугольное в плане здание ориентировано по оси северо-восток-юго-запад. Его руины были включены в фортификационную систему средневековой цитадели. До раскопа было предположение, что это превратное сооружение у входа в цитадель.

В ходе раскопок на объекте было выявлено три помещения и три ритуальные площадки.

Помещение №1 расположенного в северо-восточной части сооружения, размер 2х3 м. Вход в помещение шириной 1 м был с севера. По всей видимости, на заключительном этапе существования здания он был заложен сырцовым кирпичом.

Здесь были найдены скульптуры, предположительно, двух сидящих женщин, изготовленные из гипса. Такое предположение сделано на основании того, что в помещении были открыты нижние части четырех «ног», согнутых в коленях,

расположенные в ряд. Часть ступни одной ноги (из-за плохой сохранности гипсового слоя и в связи с неимением на тот момент закрепляющих средств) была утрачена после фотофиксации. Кроме того, в этом же помещении обнаружены фрагменты таза одной из скульптур, а в завале найдены фрагменты трех женских грудей. Одна из грудей сохранилась в хорошем состоянии, а две остальные с значительными утратами.

Утраты вскрытых частей скульптур составляют 70-80%. Физическое состояние фрагментов очень плохое и, чаще всего представляет собой порошкообразную массу, гипс на отдельных участках отслаивается.

Каркас скульптур, вероятно, была изготовлена из дерева, обмотана тканью из тонковолокнистого хлопка, сверху гипсом была передана форма скульптур и покрыта красочным слоем. Основание так полагать дает по сохранившимся частям скульптуры присутствие истлевшего дерева, а также сохранившееся кусочек деревянной пластины в области внутренней части стопы ноги второй скульптуры. Местами на внутренней части гипса прослеживаются четкие следы ткани, а с внешней стороны красочные слои красного цвета.

В этом же помещении выявлен ритуальный очаг, находящийся у входа в помещение. Он был устроен вплотную к западной стене помещения и имел округлую форму (диаметром не более 50 см). Непосредственно рядом с очагом обнаружены два жертвенных сосуда.

Площадка №1 (размер 570x570 см) – это плоская поверхность, слишком сильно размытая, только местами прослеживаются сырцовые кирпичи.

Площадка № 2 (размер 360x380 см), сохранилась очень хорошо, сырцовые кирпичи в хорошем состоянии.

Площадка № 3 (350x270 см) сохранилась плохо, связано с тем, что к западу от нее нами просматривается поздний перекоп.

Третье раскопанное помещение размерами 2,7 x 1,9 м находилось с западной стороны здания, вход шириной 0,9 м, как и у помещения № 1 был с севера. Стены хорошо сохранились только у входа в помещения, где нами зафиксирован уровень пола.

В результате кратковременного исследования культового сооружения, можно резюмировать следующие:

Постройка была посвящена, какому – то женскому «божеству», но нельзя упрощать это до укоренившегося стереотипа о Великой богине-матери или богине плодородия, либо конкретно – Анахита или Умай. Однако, не понятно, почему культовое сооружение было воздвигнуто за пределами средневековой цитадели и в более позднее время, заложена сырцом. Определено можно исключить его погребальное назначение из-за отсутствия захоронения и сопутствующего погребального инвентаря. Отсутствие костей и предметов можно объяснить плохой сохранности, но в ближайших античных памятниках они хорошо сохранились.

Однако, обратимся к конкретным археологическим фактам полученных во время раскопок. Как показано выше все пространство культового сооружения делится на две части: одну часть занимает закрытое помещение с гипсовыми скульптурами, вторая представляет собой площадку (ритуальная) для совершения каких-либо обрядовых действий. При зачистке площадок было выявлено в большом количестве битой керамики и костей домашних животных. Возможно, здесь цикл обрядовых действий, совершаемых на ритуальных площадках, был связан с жертвоприношениями духам предков. Причем жертвоприношение носили бескровный характер, поскольку находки костей животных фрагментарны (кости от разных частей и разных животных, некоторые обработаны).

Наличие скульптур и ритуального очага в помещении №1 связан с каким-то ритуально – посвятельным обрядом. Возможно, женские скульптуры олицетворяли духов предков – мать и дочь и являлись отголосками матриархального прошлого.

Существенной стороной ритуального обряда, отмеченного в помещении со скульптурами, является наличие здесь культового очага и специальной посуды, среди

которых особо выделяются курильница, имеющая конический резервуар и опирающаяся на три ножки, стаканчик заполнены сгоревшими растениями или плодами.

Этнографически ритуал с огнем хорошо исследован у зороастрийцев, так в погребальных и культовых обрядах ему отводилось важная роль. Согласно парсийским преданиям в доме, где лежал покойник или вблизи дахмы, в специальном сооружении, называемом *sagdi*, трое суток после помещения покойника должен гореть огонь или лампа служа оберегом от злых духов [20, рис. 58]. Причем исследователями различаются два типа священных очагов: алтарь огня и очаг для жертвоприношения. По данным М. Бойс при поминальной церемонии (*sharon*) жрецы огня – зордоши в жертвенный очаг кладут смесь жира, шерсти, обрезков рог и ароматические растения [21, рис. 100-118]. Возможно, после возжигания специальных растений и плодов их затем распределяли в курильницы, стаканчики и миски и распределяли среди жителей цитадели во время ритуала. Если учесть, что зола из ритуального очага занимает большое место в культовых ритуалах. Зороастрийский обряд очищения, помимо чтения Авесты, включает в себе употребление ритуального напитка, состоящий из золы с бычьей мочой [22, рис. 101-102].

Священное значение золы, по мнению М. Бойс, отразилось в двух пехлевийских выражениях: зола дома огня и зола огня Бахрама. По данным А. Троицкой у таджиков долины Зарафшана обряд «хокистони пирани» (зола пиров предков), состоящий в смазывании рта ребенка золой [23, с.128].

Окуривание как радикальное средство борьбы с демонами, злыми духами и прочими нечистыми силами широко распространено у многих народов мира в том числе, и Казахстане. В Средней Азии и Казахстане для окуривания особенно широко употреблялась «священная трава» – адыраспан (гармала), гашнич, веточки арчи, дикий лук, стручковый перец, чеснок.

Таким образом, рассматривая культовое здание на городище Чирик-рабат получены чрезвычайно важные и новые данные о разнообразии и особенностях религиозных представлений древних племен Приаралья.

В настоящее время можно поставить под сомнение адыраспан утверждение о том, что городище Чирик-Рабат является жилым поселением. Во всяком случае, никаких жилых помещений или капитальных построек из сырца на памятнике не обнаружено. Надо полагать, что городище на раннем этапе своего существования культовым центром и использовалось как место захоронения знати и вождей племен, населявших окрестные поселения.

Исследователями скифо-сарматского периода хорошо известно сообщение Геродота о существовании кладбища скифских царей «городе мертвых» в местности – называемой Герросом. Традиционная точка зрения в археологии связывает представление о земле Герроса с областью степного течения Днепра, где-то между Никополем и Запорожьем. Однако исследование большого количества курганов скифской знати и рядового населения показало решительное преобладание здесь памятников IV-III веков до н.э. и крайнюю редкость раннее скифских могил. Однако рассмотрение этих вопросов выходит за рамки данного исследования. В то же время, в связи с затронутой выше темой, можно по-другому взглянуть на назначение грандиозного городища Чирик-Рабат, который, учитывая материалы Северного Причерноморья, как кажется, вполне можно сопоставить с Герросом времен Геродота. В письменных источниках имеется указание на местоположение раннескифских (сакских) некрополей в отдаленной, труднодоступной, скрытой от посторонних глаз местности. По всем описанным параметрам на территории древней дельты Сырдарьи подходит только городище Чирик-Рабат. Кроме того, необходимо отметить, что оборонительные сооружения Чирик-Рабата, пусть даже в увеличенном, гипертрофированном виде, и валообразные оградки на могильниках Тагискен и Сенгир-там, а также прямоугольные ограды на могильнике Чаш-тепе на Устюрте, могли выполнять одну и ту же функцию, каким-то образом связанную с погребальными ритуалами и заупокойным культом [24, с. 155-157]. В настоящее время вопрос о назначении этих оградок далек от решения, и остается дискуссионным. Однако, то что Чирик-Рабат, во всяком случае на раннем этапе своего существования, прежде всего

был огромным некрополем и культовым центром, связанным с погребальным культом в настоящее время кажется не вызывает сомнения.

Список использованной литературы

1. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикрабатская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. М., 1993. вып. I – 130 с.
2. Толстов С.П., Воробьева М.Г., Рапопорт Ю.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1957 г. // МХЭ. Вып. 4. М., 1960. - 3-63 с.
3. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода // Керамика Хорезма. ТХЭ. Т. IV. М., 1959. – 63-221 с.
4. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., ВосЛит, 1962.-322 с.
5. Яблонский Л.Т., Некрополи древнего Хорезма (археология и антропология могильников). М. 1999. – 57-62 с.
6. Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. Л., 1951.-256 с.
7. Обельченко О.В. Кую-мазарский могильник // Археологические исследования на городище Варакша и в Бухарском оазисе в 1947-1953 гг. Труды ИИА ИА Уз ССР. вып. VIII, Академии наук УзССР 1956. – 225-227 с.
8. Заднепровский Ю.А. Археологический памятник южных районов Ошской области (середина I тысячелетий до н.э. – I тысячелетий н.э.). Фрунзе. 1960. – 136 с.
9. Акишев К.А., Кушаев Г.А., Древняя история саков и уйсуней долины реки Или. А., 1963.-320 с.
10. Кадырбаев М.К., Памятники тасмолинской культуры. А., Наука, 1959.- 422 с.
11. Смирнов К.Ф., Савроматы. М., Наука, 1964.-380 с.
12. Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. САИ. Вып Д1-10. М., 1963. – 20-26
13. Dhabhar B. N. The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others. Their Version with Introduction and Notes. Bombay., 1932. – 220 с.
14. Boyce M. Atas-zohr and ab-zohr // IRAS, 1966. – 118 с.
15. Boyce, 1975 – Boyce M. A. History of Zoroastrianism. Vol. I (Hand buchder Orientalistik). Leiden, 1975. – 102 с.
16. Троицкая А.А. Рождение ребенка и первые годы жизни ребенка утаджиков долины Зерафшана // СЭ. 1935. № 6. – 128 с.
17. Рапопорт Ю.А., Трудновская С.А. Курганы на возвышенности Чаштепе // Кочевники на границах Хорезма. ТХЭ. 1979. Т. XI. – 155-157 с.
18. Итина М.А. Загадочное ограды на курганных группах низовьев Сырдарьи и Южного Приуралья. // Древности Евразии в свифо-сарматское время. М., 1984. 78-84 с.

References

1. Vainberg B.I., Levina L.M. Chirikrabatskaya kul'tura. – Nizov'ya Syrdar'yi v drevnosti. M., 1993. vyp. I – 130 s.
2. Tolstov S.P., Vorob'yeva M.G., Rapoport Yu.A. Raboty Horezmskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii v 1957 g. // MHE. Vyp. 4. M., 1960. - 3-63 s.
3. Vorob'yeva M.G. Keramika Horezma antichnogo perioda // Keramika Horezma. THE. T. IV. M., 1959. – 63-221 s.
4. Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta. M., VosLit, 1962.-322 s.
5. Yablonskiy L.T., Nekropoli drevnego Horezma (arkheologiya i antropologiya mogil'nikov). M. 1999. – 57-62 s.
6. Bernshtam A.N. Ocherki istorii gunnov. L., 1951.-256 s.
7. Obel'chenko O.V. Kuyu-mazarskiy mogil'nik // Arkheologicheskie issledovaniya na gorodishche Varakhsha i v Bukharskom oazise v 1947-1953 gg. Trudy IIA IA Uz SSR. vyp. VIII, Akademii nauk UzSSr 1956. – 225-227 s.
8. Zadneprovskiy Yu.A. Arkheologicheskiy pamyatnik yuzhnyh rayonov Oshskoy oblasti (seredina I tysyacheletiya do n.e. – I tysyacheletie n.e.). Frunze. 1960. – 136 s.
9. Akishev K.A., Kushaev G.A., Drevnyaya istoriya sakov i uysuney doliny reki Ili. A., 1963.-320 s.

10. Kadyrbayev M.K., Pamyatniki tasmolinskoy kul'tury. A., Nauka, 1959.- 422 s.
11. Smirnov K.F., Savromaty.M., Nauka, 1964.-380 s.
12. Moshkova M.G. Pamyatniki prokhorovskoy kul'tury. SAI. Vyp D1-10. M., 1963. – 20-26
13. Dhabhar B. N. The Persian Rivayats of Hormazyar Framarz and Others. Their Version with Introduction and Notes. Bombay., 1932. – 220 s.
14. Boyce M. Atas-zohr and ab-zohr // IRAS, 1966. – 118 s.
15. Boyce, 1975 – Boyce M. A. History of Zoroastrianism. Vol. I (Hand buch der Orientalistik). Leiden, 1975. – 102 s.
16. Troitskaya A.A. Rozhdenie rebenka i pervye gody zhizni rebenka u tadjikov doliny Zerafshana // SJe. 1935. № 6. – 128 s.
17. Rapoport Ju.A., Trudnovskaya S.A. Kurgany na vozvyshenosti Chash tepe // Kochevniki na granitsah Horezma. THE.1979. T. XI. – 155-157 s.
18. Itina M.A. Zagadochnoe ogrady na kurgannyh gruppah nizov'yev Syrdar'i i Yuzhnoye Priural'ya. // Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremya. M., 1984. 78-84 s.

Ж. Құрманқұлов¹, Ж. Утубаев²

Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкерлері,
Алматы қ., Қазақстан

ШІРІК-РАБАТ ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Түйін

Шірік рабаттан табылған жәдігерлер б.з.д. I-мыңжылдықта өмір сүрген тайпалардың ірі рухани-әкімшілік орталықтары болғанын, қоғамда аса беделді ру немесе мемлекет басшылары, солармен қатар абыздар, әскербасылар сияқты сатыларға бөлінгенін көрсетіп отыр. Аса зор көлемді күрделі қала құрылысы оның төңірегінде қоныстанған елдің санының көп болғандығын және де бұл жұмыстарға жаугершілікте қолға түскен тұтқындар мен жалдамалы жұмысшылар еңбегі пайдаланғанын айғақтайды. Айта кететін бір жайт, бұл ашылған нысандар қала ішіндегі шағын көлемді ескерткіштер. Алдағы уақытта зерттеулерде аса ірі нысандар тобы мол тарихи дерек көзі болары сөзсіз.

Түйін сөздер: мәдениет, қалашық, бейіт, оба, кесене, храм, топырақты жерлеу, көму, монументтік құрылыс.

Zh. Kurmankulov¹, Zh. Utubaev²

A.Kh.Margulan Institute of Archaeology, Research Fellows
Almaty, Kazakhstan

SOME RESULTS OF THE RESEARCH AT THE CHIRIK RABAT HILLFORT

Summary

The article deals with monuments, IV-II century BC. that characterized by the process of distribution of the chirikrabat culture beyond the chirikrabat oasis, localized within the Chirik-Rabat fortification, which became the cultural center of the agricultural oasis that included the delta of the Syr Darya and the Aral Sea region as a whole. The hillfort occupies the entire area of a natural hill stretching from north to south. The oldest part of it is the northern one – the higher part of the hill. There are large mounds and mausoleums from adobe bricks (IV-II century BC).

Burial structures of various types have been investigated: under-mound ground burials, ground mausoleums, burial places in kerfs and regular pits. In addition, in the territory of the oldest fortress, a monumental structure built of raw brick was unearthed. With a great probability it was a temple.

Keywords: culture, ancient settlement, burial ground, burial mound, mausoleum, temple, earth burials, burial places, monumental structure.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

ЭОЖ 94(574)

Ү. Ахметова¹

¹Атырау мұнай және газ институты
Атырау қаласы, Қазақстан

**ҚАРАЖІГІТ БЕКТАУҰЛЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ
(1752-1835 жж.)**

Аннотация

Мақалада XVIII ғасыр екінші жартысы мен XIX ғасыр бас кезеңінде өмір сүрген Қаражігіт Бектауұлының қоғамдық-саяси қызметі тарихи деректерге сүйене талданған. Онда тарихи тұлғаның Қазақ хандығы құрылымындағы атқарған би, керуенбасы, ру ақсақалы, сот ісін атқарушы – қазы, елші-дипломат, Хан кеңесінің заседателі, кейін төрағасы, ханның бас кеңесшісі мемлекеттік қызметтерін атқарған оқыған мұсылманша білім алған молданың еліне атқарған қызметтері мұрағат құжаттарымен сараланады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Қаражігіт Бектауұлы, Хан кеңесі заседателі, төрағасы, азаттық үшін күрес

Отан тарихында Қазақ хандығының көршілес елдермен әлеуметтік-экономикалық және саяси байланыстарының дамуына, сол дәуірде қалыптасқан күрделі мәселелердің шешімін табуына еңбек сіңірген тұлғалар аз болмаған. Ата-бабамыз бір сөзбен оларды елші дей келе, бір сөйлеммен «елдестіркем елшіден, жауластырмақ жаушыдан» деп елшілер алдындағы жауапкершілік пен салмақтың қаншалықтылығын ашып көрсеткен. Мұрағат құжаттары Тәуке ханның 1687-1688 жылдары Бұхара ханы Сыбанқұлға, 1689-1690 жылдары Ресейдің Тобыл қаласына (Тұманшы және Қабай батырларды), 1693 жылы I Петр патшаға (Тайқоңырды), Әбілқайыр ханның бірнеше дүркін Ресей мен Жоңғарияға, 1745 жылы Иранға (Қайып Батырұлын), 1746 жылы Иранға (Ақмырзаны) қазақ елшілерін жібергенін айғақтайды. Бұл саясат кейін Қазақ хандығында Әбілмәмбет хан, Абылай хан, Уәли хан билік құрған жылдары жалғасын тапты. Олар өздеріне дейінгі байланыстарды сақтай отыра, Цин империясымен тығыз байланыс орнатты. Басты мақсат Циннің батысқа басталған экспансиясын тоқтату болатын. Сол үшін Қабанбай батыр, одан кейін оның ұлы Едіге батыр Қытайға, сәл кейін Байтұрған батыр Ауған шахы Ахметке жібергенді. Мұндай елшіліктер Ресейдің отарлау бағытындағы нешебір кедергілеріне қарамастан XIX ғасырда да жалғасты. Өкінішке орай қазақ елшіліктерінің тарихы толыққанды зерттеуге ұласпай келеді. Біздіңше мұның өзі Қазақ мемлекеттілігі тарихын жаңа қырынан аша түседі. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ елшілері қатарында Қаражігіт Бектауұлының өзіндік орны бар. Тарихи деректер оның Ресей, Түрік елі, Хиуа, Бұхара саясаткерлерімен кездесіп, елдік мәселелерді шешуге атсалысқанын дәлелдейді.

Қаражігіт Бектауұлы 1752 жылы қазіргі Ақтөбе облысы, Шалқар ауданына қарасты Маяқұм жерінде дүниеге келген. Ол 1774 жылы Бұхара медресесін тәмамдап, елге оралып, мұсылмандық мектебін ашқан [1, 27-б.]. Қаражігіттің Бұхарадан білім алуы және мұсылмандық ілімнің қазақ даласындағы білгірлерімен араласуы қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына, Ресейдің Азия бағытындағы саясатын жетік меңгеруіне оң ықпал жасады. Сол кезеңде Бұхара хандығы 360-қа жуық мешіттері және оның жанында орналасқан сатылы медреселерімен, Күранды, мұсылман ілімін терең талдап түсіндіре алар ислам ғұламаларымен әлемге әйгілі болатын. Олардың қатарынан Сыбанқұл, Көкілташ, Мирараб, Әбілғазы және Абдулмумин медреселері

зор құрметке бөленген [2, с.100]. Бұхарадан елге оралған Қаражігітке Сыр бойы қазақ руларын басқарған Қайып хан бірден назар аударған. Қайып хан оны Хан кеңесі жұмысына араластырып, шекті руы тілеу бөлімінің белді тұлғалары қатарына қосады.

Қаражігіт Бектауұлы Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс кезеңінде барша Кіші жүзге мойындала бастады. 1786 жылы Нұралы ханның Орынборда ұсталып, Уфаға жер аударылған кезеңінде ол беделді би-батырлармен бірлесіп, хандық билікті сақтауға және күшейтуге барын салады. Мұның өзі Қаражігіттің де белді қазақтармен бірге Ресей империясының қазақ мемлекеттілігіндегі дәстүрлі хандық басқаруды жоюды жоспарлағанын сол тұста ақ сезінгенін айғақтайды. Мұндай жағдайда қазақтың игі-жақсылары Қайып Батырұлын Кіші жүз ханы ретінде Ресей тарапынан мойындатуға күш салады.

Бұл бағыттағы Сыр бойы қазақтарының белсенділігі 1787 жылы басталған жаңа орыс – түрік соғысы кезеңінде ерекше жаңдана түседі. Ол бір жағынан Қайыпты барша Кіші жүз ханы тағына көтеруден, екінші жағынан қандастықты алға тартып Түрік елін қолдау ұрандарынан анық байқалады. Қазақтар арасына келген бұхаралық молдалар, сөз жоқ, бастарын Қаражігіт тәрізді ел мойындаған тұлғаларға тіреді. Мұны кейін орыс мұрағаты деректері де дәлелдейді.

1789 жылы көпшілік үміт артқан Қайып хан қайтыс болады. Сыр қазақтары мен қарақалпақтары ханы тағына хан ұлы Әбілғазы сұлтан көтеріледі. Міне осы кезеңнен бастап орыс саясаткерлері Қаражігіт Бектауұлының қоғамдық-саяси қызметіне айрықша назар аудара бастады [3, 18-22-пп.]. Өйткені, Қаражігіттің Түрік елін қолдаған Бұхараның діни қайраткерлерімен тығыз қарым-қатынасынан хабардар болатын. Расында да Қаражігіт би бастаған қазақ елшілері 1790 жылдың басында Әбілғазы хан атынан Бұхара мен Хиуада болып, түрік елшілерімен жүргізілген келіссөздерге қатысқан. Кейін Ресей империясының Төтенше Кеңес хаттамаларынан белгілі болғандай, 1787-1791 жылдар аралығындағы орыс-түрік соғысы кезеңінде түріктер Орта Азиядағы мұсылман елдерін Ресейге қарсы біріге соғысуға шақырған. Ұсынысты Бұхара жоғары мұсылмандар Кеңесі қабылдап, ел ішіне өз молдаларын жіберген. Ол турасында тыңшы Абулкерім Оразбаев Хиуа және Бұхарадан келген хаттармен танысқан соң Орынборға хабарлаған. Тыңшы Хиуа мен Бұхара хандықтарының Ресейге қарсылығын айғақтап, Асан молда мен Қаражігіт Бектауұлының іс-әрекеттерін тізбектейді. Сонымен бірге Асан мен Қаражігіттің Сырым және Қаратау билердің Ресейге қарсы соғыс жариялауына ықпалдасқанын жеткізеді [4, с. 22-23]. Мұндай деректерді 1790 жылдың қаңтарында Кавказ наместничествосының басқарушысы С.А. Брянчаниновке: «Сырым батыр Бұхараға екі рет елші жіберіп, әскери көмек сұрауда» деген хабарлар да айғақтай түседі [5]. Бұл кезеңде Қаражігіт Бектауұлы Әбілғазының Хан кеңесінің белді мүшесі болатын. Ол Кеңес мүшесі ретінде көршілес елдермен қарым-қатынас, сот мәселесі, қазақ рулары арасындағы талас-тартыстарды шешуде белсенділік танытқан. Сонымен бірге Әбілғазы ханмен бірге Сырым батырды қолдап, Ресейдің хандық басқаруды жою бағытындағы саясатын ұдайы бақылап отырған. Мәселен, 1790 жылы 11 тамызда Уфа қаласында қайтыс болған Кіші жүз ханы Нұралы Әбілқайырұлының орнына әбден қартайған Ерөліні хан сайлауға бірден қарсы шыққан. Мұндай қарсылықты қаперге алмаған патша үкіметі 1791 жылдың 29 қаңтарында Ерөліні хан жариялайды [6, 155-п.]. Араға уақыт сала беделді 184 би, батыр, молдалармен бірге Қаражігіт би мөрін басып, II Екатерина патшаға арнайы хатын жолдайды. Қазақтар хатында шекарадағы орыс әскерилерінің жүгенсіздігін батыл әшкерелеумен қатар, Ерөлінің хан сайлануының заңсыздығын алға тартады [4, с.151-171].

1791 жылы 29 тамызда Әбілғазы хан, Қаражігіт бастаған қазақтар Орынбор губернаторы А.А. Пеутлингке Нұрмұхамет қожа мен Боранбай арқылы тағы да наразылық хатын жолдайды. Хатта өткен аталған мәселені талқылауға арналған арнайы Кеңеске Әбілғазы хан, Сырым батыр, Қаракөбек би, Қаражігіт және Кіші жүздің

өзге де би, батырлары қатынасқаны жазылған [7, 97 п.]. Көп ұзамай патша саясатына қарсылық ретінде шекті руының 40 молдасы өзара кеңесіп, Кіші жүздегі хан сайлау патша үкіметінің қалауымен заңсыз өткенін алға тартып, өз ұлыстарын Борсық өзеніне көшіреді. Араға уақыт сала қазақ елшілері Бұхарадағы дін басыларымен ақылдасуға аттанады. Олармен қатарлас Сырым батыр Бұхараға, Хиуаға молда Қаражігіт те бар елшілік құрамын аттандырады.

1792 жылы мамыр айында Орынбор обер-коменденты И.А.Трейденге жеткен тыңшы Абдулсатар Хамитовтың хатында хабарлағандай Бұхараға жіберілген қазақ елшілері жақында аман-есен елге оралған. Қазақ елшілері Бұхара билеушісі Бекежаннан Сырым батырға арнайы хат әкелген. Екі жақты келіссөз нәтижесінде Бұхара 17 000 қаруланған сарбаз жіберетінін хабарлаған. Сонымен бірге осы жолы Сырым Хиуамен байланыс орнатып, қарақалпақ, түркімендермен тіл табысады [5]. Келісімнің сәтті өтуіне, сөз жоқ, Қаражігіт молданың Орта Азиядағы дін басыларымен жете таныстығы, әрі ел ішіндегі танымалдығы оң әсерін тигізеді.

Қазақтардың Ресей империясының хан сайлаудағы саясатына қарсылық 1793-1794 жылдары жалғасын тапты. Оған қазақ молдалары да белгілі дәрежеде ықпал етті деуімізге әбден болады. Ол турасында Сырым батыр бастаған ел игілері орыс патшасына: «Біздің жұртымызда сұлтандардан кейін молдалар үлкен құрметте. Заңымыз бойынша біз молдаларымызды ерекше қадірлейміз. Бұл хатқа 11 бас молда қолын қойды. Олардың жанында да үлкен әскер бар» деп ашық жазады. Хатқа қол қоюшылар арасынан Қаражігіт, Жарқын, Жайылған, Есәлі, Жанай, Тәңірберген, Тілеке, Дөненұлы Абдулкерім, Жәдігер, Досмұхамед, Мұхамеджан молдаларды байқаймыз [4, с.167-175]. Хат жолдаушылар елге Санкт-Петербургте жүрген Қайып ханның ұлы Шерғазы сұлтанды қайтаруды көздеді [4, с.167].

Қазақтың игі-жақсыларының мұндай ұсыныстарын Ресей саясаткерлері қандай уақытта да империя мүддесіне пайдалануға күш салады. Осы бағытта отарлаудың неше түрлі жымысқы саясаты жүзеге асырылады. Бұл хандық билікті қазақтардың өз қолымен жою мақсатымен ел билеушілерін бір-біріне айдап салу, Кіші жүз хандығымен шектесетін туысқан башқұрттардың қазақ ауылдарын тонауына мүмкіндік жасау әрекеттерінен анық көрінеді. Алдымен, Ерәлі хан қайтыс болған соң Есім Нұралы үлкен қолдау көрсетілсе, 1797 жылы хан тағына қартайған Айшуақ Әбілқайырұлы көтерілді. Ресей бекіткен қазақ хандары орыс үкіметінің тапсырмасын орындаушыға айнала бастады. Оның соны елдегі саяси-әлеуметтік, экономикалық дағдарысқа ұласты. Қалыптасқан жағдайды Айшуақ ханның өзі мойындауға мәжбүр болады. Осы тұста Қаражігіт елдің оңтүстігінде тұрақтағанымен ел мүддесі үшін белді тұлғалар жанынан табыла білді.

1803 жылғы тамыз айында Ресейдің Ішкі істер министрі В.П. Кочубейге 24 би-батырлардың атынан жолданған хатта қазақ-орыс шекарасында казак-орыстар мен башқұрттың әбден есіріп алғаны, нәтижесінде Б. Куватов, А. Бектеміров карамағындағы башқұрттардың қазақтардан 23 117 жылқы, Жайық казак-орыс әскері басшысы полковник Михайловтың бір ғана жорықта 12 772 жылқыны қазақтардан тартып әкеткені ашық жазылады. Орынбор әкімшілігі мен генерал-губернатор Н.Н. Бахметевтің жүргізген осындай саясатын әшкерелеуде Айшуақ хан жанынан Әлімұлдарының билері Мұсылман, Жанназар, Қаражігітті көреміз [4, с. 213-217]. Олар осы тұста Сыр бойындағы Әбілғазы ханның сенім артқан адамдары болатын [8, 1-3-пп.]. Ресей өзіне бас имеген Әбілғазы ханды еш уақытта мойындамады және тарихи құжаттарда «өзін-өзі хан тағайындаған тұлға» ретінде сипаттайды. Соған карамастан оның жанындағы беделді тұлғаларды, олардың әлеуметтік орынын анықтауға күш салады. Мәселен, 1803 жылы Қаражігіт би жанындағы Мұсылман мен Шонай билерді: «Үлкен Әлімұлы немесе бөлекшөре шектінің 4 бөлігінің - тілеу, қабақ, назар және шүреннің басшылары. Олар 8000 жанұя», Жанназар, Жанұзақ, Қожаберген, Өтеген билерді 8000 жанұядан тұратын кішкене шектілерді басқарады деген ақпарат

Орынборға жетеді. Соның ішінде Қаражігіт бидің аталастары қыста Жем бойларын, Борсық құмын, Арал теңізінің батысындағы Қоңырат қаласына дейінгі жерлерді, жаз айларында Жем өзенінің солтүстігін, Темір өзені бойларын, Сағыз, Ойыл, Қобда, Елек өзені бойларын жайлаған [9, с.416]. Егер тарихи құжатқа сенер болсақ, үлкен, кішкене шектілердің өсіп – өнген ел болғанын байқаймыз.

Қаражігіт Бектауұлының ел алдында жаңа қырынан жарқырай көрінген кезеңі Арынғазы Әбілғазыұлының Сыр бойында хан тағына көтерілуімен тұспа-тұс келді. 1815 жылы Әбілғазы хан дүниеден озғанда шекті руы қазақтары Арынғазы сұлтанды хан ордасы - Жанкентте ақ киізге көтеріп, хан сайлады. Бұл кезеңде Қаражігіт ақылы мен парасаты толысқан, жас сұлтанның атасымен, әкесімен бірге ел билеуге атсалысқан тәжірибелі қайраткер деңгейіне көтерілгенді.

Арынғазы хан да ата жолымен беделді сұлтан, би, қазы, батыр, ақсақалдарға арқа сүйеді. Сондықтан көпті көрген Қаражігіт, Жүсіп Сырымұлы өзге де беделді тұлғаларды өзінің Хан кеңесінде қалдырады. Жас хан ел игілеріне арқа сүйей бірден елдің басқару құрылымдарын – жасауылдар, сот, елшілік, қаржы істерін салаландырады. Әсіресе, Арынғазы хан мемлекеттік басқару ісінде сот жүйесіне өзгеріс енгізеді. Хан мемлекеттегі жоғарғы сот билігіне өзі төрағалық етіп, қазақтың дәстүрлі құқықтық нормаларын мұсылман шарифатына сүйенетін қазылар сотының билігімен шебер ұшырастырады. Бұл істе Қаражігіт ханға кеңесші бола білді [4, с.365].

Қаражігіт бастаған ел игілерін ерткен Арынғазы хан ел ішін аралап, рулар арасындағы дау-дамайды, арыз-шағымдарды қарап, оның әділ шешілуіне күш салады. Хан арнаулы жарлығымен өзі билеген рулар арасында бір-бірінің малын рұқсатсыз тартып алуға тыйым салады, ал ұрланған, барымталанған жағдайда малды билер, қазылар сотымен қайтарқызады. Қаражігіт тәртізді мықты тұлғаларға арқа сүйеген Арынғазы хан тәртіпке бағынбай ұрлықпен, тонаумен, барымтамен айналысқан қазақтарды үш жыл ішінде мұсылман сотымен 30-дан аса өлім жазасын қолданған [4, с.372]. Мұндай батыл әрекет, сөз жоқ, бірден нәтижесін береді. Содан 1816 жылы сәуір айында Арынғазы ханның ел ішіндегі атқарған қызметін бағалаған шекті, жаппас, арғын рулары қазақтары оның хандық билігін мойындап қолдау көрсетеді.

Ел ішіндегі өзгерістерді 1816 жылы 20-25 мамыр аралығында Ор өзені маңында өткен Халық кеңесі де атап өтеді. Халық Кеңесінен соң 1816 жылы 26 мамырда Орынбор генерал-губернаторы Г.С. Волконскийге жолданған хатта: «барымтаға қатысушы адамдарға осындай әрекеттері үшін болашақта өлім жазасына кесілетіні, ал дүние-мүлкінің талан-таражға салынатыны қатаң ескертілді», - делінген [10]. Осындай батыл саясаттан соң Арынғазының қазақтар «Тыным хан» атаған. Осылайша Қазақ хандығы тарихында Тәуке ханнан (1680-1718) кейінгі сот реформасын жасаған Арынғазы хан болды. Арынғазы хан тұсында сот билігі мемлекеттік биліктің белгілі бір саласы болып қана қоймай, сонымен бірге оның іске асуының белгілі бір көрінісі әрі басқарудың құралы болды. Бұл жөнінде тарихшы Е.Б. Бекмаханов: «Кенесары ханның сот-құқықтық реформасын Арынғазы сот-құқығымен салыстыра отырып, Кенесарының заң шығарушылық қызметіне елеулі ықпал жасаған Арынғазы сұлтан болды» деп орынды атап көрсетеді [11]. Арынғазы ханның оң қадамдарына Қаражігіт Бектауұлының Хан кеңесінің мүшесі және басы қазы міндетін қоса атқарғаны әсерін тигізеді. Қаражігіттің шарифат заңдарын терең білуі діни құқықтық тұрғыдан, азаматтық және саяси мәселелерді үйлестіруге мүмкіндік жасады. Хан бастауымен қазы Қаражігіт Бектауұлы Құранды ант алуда басты құрал ете отыра, бұрыннан қалыптасқан ата-баба жолына, заң қағидаларына сүйене бірнеше дау-дамайды шешеді. Қазақ хандығындағы мұндай жаңалықтардан кейін патша үкіметі Қаражігітті Арынғазының ең сенімді адамы ретінде бақылауға алып, Бұхарада 20 жылдай білім алғанына айрықша назар аударған [4, с.365].

Қаражігіт Бектауұлының ел билеудегі қабілеті Арынғазы хан билігі тұсында ашыла түседі. Ол 1816 жылғы 8 тамызда Бердянка өзені бойында ұйымдастырылған Халық

кеңесінде анық көрінеді. Кеңесте елдің ішкі-сыртқы саяси мәселесі, көрші елдермен экономикалық-әлеуметтік қатынасы талқыға түсіп, Кіші жүздің оңтүстігіндегі қазақтардың Хиуа хандығымен арадағы шиеленіс мәселеге назар аударылады. Мұндай жағдайда Хиуамен көршілес Бұхара хандығымен бейбіт қарым-қатынасты жалғастыру маңызды еді. Қазақ хандары мен елшілері тарихымызда 1800-1826 жылдар аралығы Бұхара хандығын әмір Хайдар билеген кезеңде «соғыс дәуірі» деп сипаттағанымен, екі арада бейбіт байланысты сақталып қалады [12, с.94].

Қазақ-бұхара экономикалық байланысы да екі жаққа пайдалы болды. Бұхара көпестері керуендері Ресей аумағына шығып, одан әрі Еуропа елдеріне жол тартты. Мұның өзара тиімді келісімнің жүзеге асқанын дәлелдейді. Ал Қаражігіт Бектауұлы болса осы екі жақты сауда керуендерінің қауіпсіздігіне жауапты тұлға болатын [4, с.371]. Адал достыққа риза болған Бұхара көпестері орыс шекара әкімшілігі қазақтар хаттарын Санкт-Петербургке өткізбеу шараларын жүзеге асырған сәтте талай рет құпия түрде талап-шағымдарын Ресей патшасына жеткізетін [13, 111-116-пп.]. Өйткені, осы кезде Бұхар әмірі де Хиуаға қарсы күресте қазақтарды өзіне тартуға күш салады. Орыс деректері XIX ғасырдың I ширегінде Хиуа, Бұхара, Қоқан хандықтарына бағынған қазақтар санын 300000 түгін деп көрсетеді [14, с.31]. Жоғарыдағы ақпарат қазақтардың үлкен күш екенін айғақтайды.

Қазақтар да Бұхарамен қалыпты қарым-қатынасқа мүдделі болды. Осы мақсатта Қаражігіт тәрізді беделді билер екі ел ортасында үнемі жүретін. Арынғазы хан билігі кезеңінде Хиуа хандығы бірнеше рет қазақтарға жойқын шабуылдар ұйымдастырады. Соның ішінде 1816 жылы қараша айында Хиуа ханы Қаражігіттің аталастары шекті руы қазақтарына соққы береді. Көп ұзамай өзара қырғынды тоқтату мақсатында Арынғазы ел игілерімен кеңесе келе, Хиуаға елшілерін аттандырады. Елшілік басшылығына осы жолы ханның немере ағасы, Ресейден білім алған, саяси қарым-қатынаста тәжірибелі Шерғазы сұлтан тағайындалады. Дегенмен кейінгі тарих дәлелдегендей 1817 жылдың қараша айында Үргеніш қаласына Хиуа ханымен кездесуге ағасы Шерғазы Қайыпұлы бастаған елшілік Арынғазы хан үшін сәтті болмады. Өйткені Мұхаммед Рахим хан Шерғазы сұлтанды Сыр бойы қазақтарының ханы ретінде бекітіп, оны Хиуаға бас имейтін Арынғазыға қарсы айдап салады. Бұл оқиға шамамен 1818 жылдың қазан айында болған. Содан Арынғазы хан елінде Халық кеңесін өткізіп, осы жылдың қазан айында інісі Арду сұлтанды Хиуаға елшілікке жібереді [10, 106-б.]. Қазақ елшілігі тағы сәтсіз аяқталып, Арду сұлтан зынданға тасталады. Мұның өзі Арынғазы бастаған қазақтардың Хиуаға қарсы Ресей мемлекетімен келісімге келуге мәжбүрлейді. Хан ұсынысын Қаражігіт би бастаған ел игілері қолдайды.

1819 жылғы 27 шілде 380 Кіші және Орта жүздің сұлтандары, батыр, би, старшындары Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссенге бір ауыздан Арынғазыны қолдап, Кіші жүз хан тағына мойындау мәселесін көтереді. Құжатқа Қаражігіт Бектаулы да өзі сенген билеушісіне үлкен сеніммен мөрін басады [15, 1-13-пп.].

1819 жылы тамыз-қыркүйек айларында қазақ-хиуа қарым-қатынасын арнайы талқылау үшін Халық кеңесі шақырылады. Осы аралықта П.К. Эссен Кіші жүздегі соңғы өзгерістер туралы I Александр патшаға хабарлайды. Әскери губернатор халық өтінішінің себептерін, біріншіден, Арынғазының қатаң да әділ басшылығымен және ел арасындағы беделінің шарықтай өсуімен, ата-тегінің ақсүйектігімен, екіншіден, Кіші жүз ханы Шерғазы Айшуақұлының ел басқарудағы жөн-жосықсыз іс-әрекеттерге барып, халқының алдында беделін жоғалтуымен байланыстырады. Сондықтан да П.К. Эссен Шерғазы ханды Уфаға жер аударып, орнына Хан кеңесі төрағалығына Арынғазыны бекітуді өтінеді. П.К. Эссен кезінде Арынғазы ханның атасы Қайып ханның Бұхара, Үргенішті басқарып, Қытай елімен одақтасқанын алға тартып, өзінің Арынғазыға толық сенетінін хабарлайды [15, 25-27-пп.].

1819 жылы 4 желтоқсанда Кіші жүз ханы Шерғазы Айшуақұлы Санкт-Петербургке аттанған тұста П.К. Эссен Ресей Сыртқы істер министрлігінің шешімімен Кіші жүзді

уақытша басқаруды Арынғазы Әбілғазыұлына жүктейді. Әскери губернатор шешіміне қарсы Азия департаменті 1820 жылы 19 ақпанда Шерғазы ханды толықтай қолдау тиімді деген шешім шығарып, алдағы уақытта Арынғазыны Санкт-Петербургке шақырту жоспарын бекітеді. Бұл уақытта Хиуа ханы Мұхаммед Рахим 12 000 жасағымен оңтүстік қазақтарға шабуыл жасайды. 1820 жылы 25 ақпандағы шабуылға жол бастаушы Шерғазы Қайыпұлының баласы Жақаш сұлтан болатын. Шабуыл соңында 350 адам өліп, 802 қыз-келіншек, 233 қарт ана қолға түсіп, 4173 түйе, 7085 жылқы, 1138 ірі қара, 45675 қой Хиуаға айдап әкетіледі. Осы шабуылда Арынғазының анасы, бауыры Нұрым сұлтан, оның әйелі, ұлы тұтқынға алынған [10, 113-б.].

Қазақ-хиуа қарым-қатынасының шиеленісуі ел игілерін толғандырып, 1820 жылы мамыр айында арнайы Халық кеңесі шақырылады. Осы кеңесте жоғарыдағы шешімнің бірі ретінде Ресей үкіметінен көмек сұрауға шешім қабылданады. Мұндай шешімді орыс саясаткерлері де пайдаланып, Арынғазыны Санкт-Петербургке шақырту жоспарын орындауға кіріседі. Оған 1820 жылы 8 шілдеде Санкт-Петербургтен Кіші жүзге оралған Шерғазы хан да белгілі дәрежеде май құяды.

Арынғазыны Санкт-Петербургке алдырту туралы мәселенің шешімін Азия комитеті 1821 жылғы 6 мамырда өткізген мәжілісінде қабылдап, Орынбор генерал-губернаторына нұсқау жазып, жедел түрде Арынғазы Әбілғазыұлын орыс патшасымен кездестіру сылтауымен Санкт-Петербургке шақыртады. Хабар елге жетісімен Арынғазы елшілік құрамын жасақтай бастайды. 1821 жылдың 6 шілдесінде жанына 6 сұлтан, 10 би және 4 старшын ерткен Арынғазы Орынборға жолға шығады. Араға уақыт сала Орынбор әкімшілігі Арынғазы елшілігін 10 адамға дейін қысқартады [16, 34-п.]. Содан Әлімұлы руының сұлтаны Мұрат Жәдігерұлы, Жағалбайлы руынан сұлтан Елжан Әбілғазыұлы, шекті руынан сұлтан Исмаил Даниярұлы және қожа Шүкірәлі Әлмұхаметұлы, билерден шекті-тілеу Қаражігіт Бектауұлы, байбақты Жүсіп Сырымұлы, шекті-қабак Қазым Сарышонайұлы және Санамас Сатыұлы, шекті-шүрен Санамас Сердәліұлы, жағалбайлы-білеш Бармақ Бұлпашұлы елшілік құрамына таңдап алынады [17, 18-22-пп.]. Бұл кезеңде Қаражігіт 69 жаста болатын.

Санкт-Петербургке шыққан қазақ елшілеріне арнайы қаржы сметасы жасалады. Сыртқы Істер Министрлігінің төрағасы К.В. Несельроде қол қойған тізімге Қаражігіт те енгізіледі [18, 51-п.]. Сонымен қазақ елшілері 1821 жылдың 9 шілдеде жолға шығады. М. Гориннің Сыртқы Істер Министрлігіне 1821 жылдың 27 шілдесінде жазған хатында: «Арынғазы хан Москва қаласына үш станция жетпей ауырған. Ханның ауыру себебін дәрігер Шульцтің айтуынша, ол жол соғып, шаршап өлсіреген. Сондықтан 5 күндей Мәскеуде аялдап демалуды ұсынғанын», - хабарлайды [19, 39-п.]. Арынғазы хан Санкт-Петербургке жолға шыққан кезеңде Азия комитеті қазақ елшілігіне қатысты қызметкері А.Ф. Малиновскийге құпия түрде 3 тапсырма береді. Олар: *біріншісі*, қазақтардың Хиуа, Бұхара хандарына көзқарасын, оларға ықпалын анықтау; *екіншісі*, Арынғазыдан Кіші жүздегі жағдайды, ондағы шиеленіс себептерін анықтау. Ең бастысы – оның жеке пікірін анықтау; *үшіншісі*, сұлтан жанындағы молда Қаражігітке айрықша назар аудару. Өйткені, патша үкіметіне жеткен хабар бойынша, ол – сұлтанның басты кеңесшісі. Сондықтан оны үнемі назарда ұстау, одан алдын-ала сыр тарту тапсырылады. Ал А.Ф. Малиновский болса Сыртқы Істер Министрлігінің қызметкері Я.О. Ярцевке «...Қасындағы кеңесшісі молда Қаражігіт Бектауовтан жалпы Арынғазы сұлтан туралы бар мәліметті, оның жоспарларын толық білу» анықтауды тапсырады [19, 44-п.]. Тарихи дерек Қаражігіт бидің қазақ қоғамындағы орнын толық анықтайды.

Қазақ елшілері Санкт-Петербургте жүрседе елден хабар алып отырған. Оны 1822 жылдың 21 сәуір айында I Александрге Қаражігіт Бектауұлы бастаған сұлтан Елжан Әбілғазыұлы, қожа Шүкірәлі Әлмұхаммедұлы, тархан Жүсіп Сырымұлы, Бармақ Бұлпашұлдарының жазған екі хаты дәлелдейді. Хат Арынғазыны қалың қазақтың қамқоршысы екенін, оны халқы қолдайтынын, егер сұлтан елге қайтпаса олар оны ұсталып, қамалды деп есептейтінін, соның кесірінен болашақта жоспарланған

Орынбордағы кездесулер болмай қалу мүмкіндігін ерекше атап өтеді [20, 23-25-пп.]. Хаттан қазақ елшілерінің барша Кіші жүзге мойындалған Арынғазыны хан тағына бекітуді жоспарлағанын байқау қиын емес. Жолданған екі хаттың бірінде Қаражігіт Бектауұлы Хан кеңесінің заседателі, ал келесінде Хан кеңесінің төрағасы ретінде мөрін басқан. Бұл кезеңде К.В. Несельроде бастаған орыс саясаткерлері Арынғазы Әбілғазыұлын Калуга қаласына жер аудару мәселесін шешіп қойғанды [8, 15-16-пп.]. 1822 жылы сәуір айында Мұрат Жәдігерұлы, Исмаил Даниярұлы, Санамас Сатыұлы, Қ. Мұсылманбиұлы елге қайтарылады. Олар елге шығарда тағы да К.В. Несельродеге «Арынғазының 4 жыл бұрын Кіші жүз хандығына көтергенімен, орыс әкімшілігінен қолдау болмағанын айтып, қазақ халқына екі, не одан да көп хан тиімсіз екенін» баса ескертеді [20, 50-п.]. Жағдайдың қазақтар пайдасына емес өзгерістерін сезген Арынғазы жолдастарын елге қайтаруды жалғастыра түседі. Ол К.К. Родофиникинге: «Мен (Арынғазы – Ү.А.) өзім де елге қайтқым келгенімен, оған патша ағзамның рұқсаты қажет екенін түсінемін, сондықтан, егер заңға қайшы болмаса, менің жанымдағы үш азаматты Ордаға қайтарсаңыз», - деп хат жолдайды. Санкт – Петербургтегі қазақ елшілігінің елге қайтар екінші тобын енді Қаражігіт бастайды. Оның жанына Шүкірәлі мен Бармақ қосылады. Осы тұста Қаражігіт би өзі сенген Арынғазы ханды жат жерге тастап кеткісі келмей патшаға да хат жолдайды.

Қаражігіт Бектауұлы 1822 жылғы 31 шілдесінде К.К. Родофиникинге: «Арынғазы хан болып бекітілмесе де, ең болмағанда бас сұлтан ретінде елге қайтарылуы тиіс және оған керуендерді бақылау, қазақтар мәселелерін шешу жүктелсе дұрыс болар еді. Бізде екі хан болуы мүмкін емес», - деп ойын ашық жеткізеді. Қаражігіт патша үкіметі сонша қауіптенген Арынғазы – Шерғазы арасындағы кикілжінді өзім шешемін, тек маған ерекше рұқсат беріңіз деп сендіруге тырысады. Қазақ биі жазған хаттармен таныс Я.О. Ярцев 1822 жылы 1 тамызда Азия департаментіне өзі жиған мәліметтерді хабарлайды. Я.О. Ярцев 1822 жылдың қыс айларында Қаражігітпен болған әңгімені еске алып, бидің «Арынғазы сұлтанға хан атағы қажет емес, себебі түрік сұлтаны үлгісіндегі дәрежесінің өзі – ақ жеткілікті, тіпті, Бұхара аталығындағы хан дәрежесін сұлтанмен ауыстыруға есеп жасауда», - деп мәлімдегенін жазып береді [20, 90-96-пп.]. 1822 жылдың 21 тамызында Қаражігіт, Шүкірәлі, Бармақ елге қайтуға даярлана бастайды [18, 27-п.]. Олардың елге қайтуынан қауіптенген Шерғазы хан барынша кедергі жасауға тырысады. Ол 1822 жылы 23 тамызда К.К. Родофиникинге жолдаған хатында Арынғазыны, Қаражігітті, Жүсіпті Ресейде қалдыруды, «оларды қатаң тәртіпке» үйретуді сұрайды [20, 90-96-пп.]. Шерғазы хан хаттарымен танысқан саясаткерлер не болғанда да Қаражігітті Арынғазы жаннында қалдырмау қажет деп шешеді. 1822 жылдың 13-25 қыркүйек аралығында елге қайту үшін Қаражігіт Бектауұлы 100 руб., Шүкірәлі 100 руб., Бармақ 100 руб., аудармашы Черкасов 75 руб., урядник 50 руб. ақша алады [18, 31-п.]. 1822 жылдың қыркүйегінде Орынбор К.К. Родофиникинге «Жетіру атасы қазақтарының Елек өзені бойына топталып жатыр, олардың басшылары Жоламан батыр, Көтібар батыр (Табын руының батыры Көтібар Толанұлы немесе бір деректе Көтібар Төлебайұлы – Ү.А.). Шамамен 300-дей адам» деген суыт хабар жеткізіледі. Хатта: «Көтерілісшілер ауылдары Ойыл жағасында және олар тез көбеюде. Олар қаруланып қолдарында қылыш, садақ алған, ерттелген аттары бар және денелеріне сауыт киген. Қазақтардың ойы Новоилецкий шебіне шабуылдау және тонауды жалғастыру. Жетіру қазақтарын бастаған Жаналы (Үкібайұлы – Ү.А.), Көтібар, Жоламан батыр үш бауырымен және Байұлы атасынан Сатыпалды Сүйінғарин мұздай қаруланып, шепке келіп тұр», - деп баяндаса, ал Шерғазы хан: «Қарсы қазақтар Новоилецкіге шабуылдамақшы», - деп әдеттегідей дереу әскер жіберуді сұрайды. Қалыптасқан сұрапыл тарихи жағдай туралы полковник А.З. Горихвостов 1822 жылы П.К. Эссенге жазған хатында: «Шерғазы хан ауылына бардым. Бірақ халықтың тынши алмай отырғанына таңқалдым. Кіші жүз басшылығының өзі Арынғазыны қайтаруын талап етіп отыр, тіпті, ханның өзі көтерілген халқынан қорқып көмек сұрауда.

Ол көтерілісшілерді Жайықтың келесі бетіне өткізбеуін талап етуде», - деп саяси жағдайдың әбден ушыққанын көрсетеді. Одан әрі А.З. Горихвостов: «Шерғазы хан Арынғазы елшілігінен кері қайтқандарды жаратпай отыр. Әсіресе, Жүсіп Сырымұлы (Бұл кезеңде Жүсіп тархан Санкт-Петербургте болатын. Автор қателесіп жазып отыр – *Ү.А.*) мен Қаражігіт бидің елге оралуы оған қарсы партияның қарсылығын күшейтеді», - деп жазады [21, 179-п.]. Мұның бәрінен хабардар Шерғазы хан 1822 жылы 3 қазанда К.В. Несельродеге шағымданып, К.В. Родофиникинді «менің сенімді, адал досым», ал Арынғазыны, молда Қаражігіт пен Жүсіп биді «жұртымды азғырушылар» деп кінәлайды. Егер реті келсе алыс қалаға жер аударылса жұртым тыныш болар еді деген ойын да ашық білдіреді [20, 113-115-пп.]. 1822 жылы 17 қазанда Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссенмен кездескен Кішкене шекті старшыны Жаңаберген Өтегенұлы хабарында Жанғазы сұлтанның үш ай бұрын жеке хатымен Шерғазы ханға жібергенін атап өтеді. Ол хатта Жаңабергеннің айтуынша Жанғазы сұлтан бауыры Арынғазы ханмен арадағы араздықты ұмытып, туыстық қарым-қатынасты қайта орнатуды қалайтынын, соның ішінде Арынғазы хан тұтқындаған Жанғазы ауылының 14 адамын кері қайтаруға Шерғазы ханнан көмек сұраған. Жаңаберген келісінің себебі - Шерғазының Жанғазы адамдарын кері қайтару әрекетінен ешнәрсе шығара алмаған соң әскери губернатордан сұлтан Медетқали Тұрдалыұлының араласуымен Қаражігіт Бектауұлы мен қожа Шүкірәлінің бұл іске ықпалдасуына бұйрық беруін сұрай келгенін айтады. Осылайша ел ішінде ықпалды адамдар араласса ғана Арынғазы мен Мәненбай сұлтандар арасының ымыраласуына жол ашыла ма деген үмітін де жасырмайды. П.К. Эссен 18 қазан күні сұлтан Медетқали Тұрдалыұлына аталған ел игілерімен ағайындар арасына өзара келісімге төрешілікке жұмсайды [22, 161-163-пп.].

Түрлі саяси ойындарға қарамастан Қаражігіт, Шүкірәлі және Бармақ 1822 жылғы 10 қазанында Орынборға келіп жетіп, айдың соңына қарай ауылдарына аман-есен оралады. Елге жеткен Қаражігіт би бірден ішкі даулы мәселелерді шешуге кіріседі. Арынғазының жақын серіктерінің елге оралуы Шерғазы ханның мазасын кетіреді. Оны сезінген Шерғазы хан «табын руынан шыққан Көтібас Толанұлы, Жаналы батырларға Қаражігіт би, Шүкірәлі қожа, Бармақ ерекше ықпал жасайды» деп Орынборға хабарлайды.

Мұндай хабарды полковник А.З. Горихвостов та растайды. Полковниктің айтуынша, Қаражігіт Бектауұлы 1822 жылдың 1 қарашасында шекті руы қазақтарына келіп, Шерғазы ханға бағынбауға, қолда бар орыс тұтқындарын Арынғазы хан келгенше қайтармауға шақырып, ханын күткен елінің еңсесін көтеріп, ханның қайтып оралатынына, елдің жөйінің әлі дұрысталатынын айтып, халқын азаттықтың күні туатынына үмітін үзбеуге шақырған [23, 13-п.].

Шерғазы хан 1822 жылдың 10 қарашасында Шекаралық комиссияға: «Қаражігіт, Шүкірәлі, Бармақ комиссия шешімін орындамастан, маған соқпай, бірден ауылдарына кетті. Олар жолда кездескен қазақтарға көп ұзамай Арынғазы хан болып бекітіліп, Ордаға келеді деген хабар таратуда», – деп хабарлайды. Кіші жүз ханы «Қаражігіт би... маған қарсы арандатушылық әрекеттермен айналысуда» дей келе оны тәртіпке шақыруды өтінеді [20, 118-п.]. Санкт-Петербургтен елге аттанарда Сыртқы істер министрлігі айрықша сенген Шүкірәлі де Ордаға жетіп алған соң Арынғазыны босату қамына кіріскен. Шүкірәлі Қаражігітпен үнемі байланыста болды.

Бұл кезеңде Кіші жүзде Жетірудың бас старшыны Жоламан Тіленшіұлы (Әбілқайыр замандасы атақты Бөкенбай батырдың немересі, Сырым батыр жолдасы тархан Тіленшінің ұлы – *Ү.А.*) бастаған ұлт-азаттық қозғалысы күш ала бастады. Қозғалыс негізінен Елек жағалауын қазақтарға қайтару және Арынғазы ханды елге босатуды талап етті. Орынбор кедені басшылығы Сыртқы сауда департаментіне жазған хабарламасында Жоламан бастаған қазақтар «Ресей Арынғазыны елге қайтармаса, шекараға соққы беретінін жеткізді», – деп көрсетеді [4, с.412]. Белгілі тарихшы Ә. Мұқтар XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі Кіші жүздегі

наразылықтардың күшеюіне Қаражігіт Бектауұлы, Шүкәрілі Әлмұхаммедұлы, Бармақ Бұлпашұлы өз үлестерін қосты деп орынды атап көрсетеді [22, 141-142-бб.]. Олар өздері сенген Арынғазы ханды босатпайынша, Ресейге тұтқындарды, айдап әкетілген жылқыларды қайтармауға үгіттеуге кіріседі. Жоғарыдағы А.З. Горихвостов: «Арынғазы сұлтан ауылы ешқандай Шерғазы ханға қарсы ешқандай әрекет жасаған жоқ. Санкт-Петербургтен қайтып келген Жүсіп би мен Қаражігіт биге де риза (Бұл арада автор тағы қателеседі. Себебі, Жүсіп Арынғазы жанында Ресейде қалған-ды – У.А.). Бірқалыпты. Тек әйелі Жақсы ханым көтерілісшілермен байланыста. Оны Арынғазы ауылына бақылауға қойған Баязық Кучукбаев та білген», - деп Арынғазы ауылы туралы жоғарыға мәлімет береді [21, 198-п.].

1822 жылдың 25 қарашасында Кіші жүз ханы жанындағы пристав А.З. Горихвостовтың Орынбор шекаралық комиссиясына жасаған мәлімдемесінде: «Арынғазы ханның жанынан оралған молда Қаражігіт, Шүкірәлі қожа, старшина Бармақ Бұлпашевтың төртіптері Ордаға оралғаннан бастап біздің үкіметтің мақсатына қайшы келетіндігін хабарлау борышым деп есептеймін. Одан әрі Қаражігіт би бастаған топтың тұтқындарды, қуып алған жылқыларды, шеп бойындағы барымталаған малдарын кері қайтармауға, Арынғазы хан аман-есен елге оралса, жұрт мәселесін ойдағыдай шешіп елде тыныштық орнайтындығына, тұтқын алмасу, сауда жолы мәселесі, барымталаған малдардың бейбіт жолмен шешілетіндігіне қазақтарды сендіріп жүр», - деп жазады [4, с.365]. Шерғазы хан 1822 жылдың 22 желтоқсанында К.В. Несельродеге жазған хатында Санкт-Петербургтен қайтқан Қаражігіт, Бармақ би, Шүкірәлі қожалардың өзіне әлі келмегенін, ел ішін үгіт насихатымен ірітуде, маған деген өкпелері шарықтау шегіне жетті деп, өз жұртымнан арттарына 200-300 адам, кейде 500-600 адамдай айналаларына шоғырландырып, жұртымды азғыруда, мақсаттары менің өміріме және малыма қауіп төндіруде дей келе, өзі билеп отырған елінің бағынбай отырғанын айта келе, орыс үкіметінен өзін қорғауға көмек сұрайды [4, с.429].

1822 жылғы 24 желтоқсанда П.К. Эссенге тапсырылған табын, кете руларының белгілі би-батырларының хатында нақты үш талап қойылған. Олар, біріншіден, Санкт-Петербургте қалған Арынғазы мен Жүсіп Сырымұлын елге қайтару, екіншіден, Елек өзені жағалауларын қазақтарға беру, үшіншіден, Шерғазы ханды тағынан түсіру [19, 211-213-пп.]. 1823 жылдың 3 қыркүйегінде Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссенге тағы да Кіші жүз қазақтарынан Арынғазы ханды қайтару туралы өтініш хаттары келіп түседі [21, 364-365-пп.]. Олармен қатарлас Жоламан Тіленшіұлының өз мөрі басылған Арынғазы ханды елге қайтару туралы талабы жазылған хатын орыс әкімшілігіне жолдайды [21, 368-369-пп.]. Қаражігіт би ендігі жағдайда Арынғазыны елге қайтару мақсатында Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт – азаттық қозғалысқа араласады. Бұл кезеңде оның жасы 70-тен асқанды. Оның үстіне үміт пен қауіп-қатер қатар жүрген Санкт Петербург сапары да ақсақал жастағы Қаражігітке оңай соқпады. Елге оралғанымен өзі сенген Арынғазы мен Жүсіпті елге қайтару шешілмейтін мәселеге айналды. Дегенмен бірлесе жүре көппен бірге 1829 жылы Жүсіп тархан елге оралды. Ал Арынғазы хан алыстағы Калуга жерінде мәңгілікке қамалып, 1833 жылы тамыз айында 48 жасында дүниеден озды. Көп кешікпей үміт артқан Арынғазы ханның артынан өзі де 1835 жылы кете барды. Қаражігіт Бектауұлы мәңгілік мекенін атажұртында бүгінгі Шалқар станциясынан 320 км. қашықтықта орналасқан Төбешұлақ қырынан тапты.

Қорыта келгенде тарихымызда аты қалған Қаражігіт Бектауұлы Қазақ хандығының құрылымында мемлекеттік қызметтерді атқарған заманының оқыған білімді молдасы, керуенбасы, ақсақалы, би, сот ісін атқарушы – қазы, елші-дипломат, Хан кеңесінің заседателі, кейін төрағасы, ханның бас кеңесшісі қызметтерін атқарған еліне адал қызмет еткен тарихи тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байдосов З. Қаражігіт. – Ақтөбе, «А-Полиграфия» ЖШС, 2008. – 194 б.
2. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: «Наука», 1975. – 175с.

3. Ресей Федерациясы Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаты (одан әрі РФ РМТМ). 1291-қ., 81-т., 70а-іс, I бөлім
4. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – Т.IV. – М.,-Л.: Наука, 1940. – 543 с.
5. Мұқтар Ә.Қ., Сыдықов Е.Б. XVII-XIX ғасырлардағы қазақ хандығы. – Алматы: «Мерекенің баспалар үйі» ЖШС, 2015. – 633 б.
6. Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (одан әрі РФ. ОрОМ). 5-қ., 1-т., 34-іс
7. РФ ОрОМ. 5-қ., 1-т., 39-іс, I бөлім
8. РФ РМТМ. 1291-қ., 81-т., 13-іс.
9. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 620 с.
10. Ахметова Ү. Арынғазы хан (1786-1833). – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 168 б.
11. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: «Санат», 1994. – 288 б.
12. Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII - первой половине XIX в. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 135 с.
13. РФ ОрОММ. 5-қ., 1-т., 44-іс.
14. Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. – СПб.: Тип. В. Безобразова и компания, 1871. – 358 с.
15. РФ ОрОММ. 6-қ., 10-т., 2076-іс
16. РФ РМТМ. 1291-қ., 81-т., 71-іс
17. РФ РМТМ. 1291-қ., 81-т., 70 а-іс, I бөлім
18. РФ РМТМ. 1291-қ., 81-т., 70 б-іс, I бөлім
19. РФ РМТМ. 1291-қ., 81-т., 90-іс
20. РФ РМТМ. 1291-қ., 81-т., 70а-іс, II бөлім
21. РФ РМТМ. 1021-қ., 1-т., 108-іс
22. РФ ОрММ. 6-қ., 10-т., 2193-іс
23. ҚР ОММ. 4-қ., 1-т., 261а-іс
24. Мұқтар Ә. Тарих тұңғығындағы тұлғалар (XVIII-XIX ғғ.). Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Арыс, 2008. – 240 б.

References

1. Baydossov Z. Qarazhigit. – Aqtobe, «A-Poligrafiya» ZhShS, 2008. – 194 b.
2. Meyendorf E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu. – Moskva: «Nauka», 1975. – 175 s.
3. Resey Federaciyasy Resey memlekettik tarihi muragaty (odan ari RF RMTM). 1291-q., 81-t., 70a-is., I bolim
4. Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785-1828 gg.). – T.IV. – M.,-L.: Nauka, 1940. – 543 s.
5. Muqtar A.Q., Sydyqov E.B. XVII-XIX gasyrlardagy qazaq handygy. – Almaty: «Merekenin baspalar uyi» ZhShS, 2015. – 633 b.
6. Resey Federaciyasy Orynbor oblystyq memlekettik muragaty (odan ari RF OrOOM). 5-q., 1-t., 34-is
7. RF OrOOM. 5-q., 1-t., 39-is, 1-bolim
8. RF RMTM. 1291-q., 81-t., 13-is.
9. Istoriya Kazakhstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov. Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazakhskih zemel'. Pervaya polovina XIX veka / Sost. I.V. Yerofeyeva, B.T. Zhanayev. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – 620 s.
10. Akhmetova U. Aryngazy khan (1786-1833). – Aqtobe: «A-Poligrafiya» ZhShS, 2004. – 168 b.
11. Bekmakhanov E. Qazaqstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda. – Almaty: «Sanat», 1994. – 288 b.

12. Tulibaeva Zh.M. Kazakhstan i Bukharskoe khanstvo v XVIII – pervoy polovine XIX v. – Almaty: Dajk-Press, 2001. –135 s.
13. RF OrOMM. 5-к., 1-т., 44-ис
14. Kostenko L. Srednyaya Azia i vodvorenje v ney russkoy grazhdanstvennosti. – SPb.: Tip. V. Bezobrazova i kompaniya, 1871. – 358 s.
15. RF OrOMM. 6-қ., 10-т., 2076-ис.
16. RF RMTM. 1291-қ., 81-т., 71-ис.
17. RF RMTM. 1291-қ., 81-т., 70 а-ис, I bolim.
18. RF RMTM. 1291-қ., 81-т., 70 b-ис, I bolim.
19. RF RMTM. 1291-қ., 81-т., 90-ис.
20. RF RMTM. 1291-қ., 81-т., 70a-ис, II bolim.
21. RF RMTM. 1021-қ., 1-т., 108-ис.
22. RF OrMM. 6-қ., 10-т., 2193-ис.
23. QR OMM. 4-қ., 1-т., 261a-ис
24. Muqtar. Tarih tungiygyndagy tulgalar (XVIII-XIX gg.). Gylymi maqalalar zhinagy – Almaty: Arys, 2008. – 240 b.

У.Т. Ахметова¹

¹Атырауский университет нефти и газа,
г. Атырау, Казахстан

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРАЖИГИТА БЕКТАУУЛЫ (1752-1835 гг.)

Аннотация

В статье исследуется общественно-политическая деятельность Каражигита Бектауулы. В конце XVIII - первой половине XIX века он стал одним из наиболее влиятельных личностей в Казахском ханстве. Каражигит получил духовное образование в Бухаре и, после возвращения в Младший жуз, управлял некоторыми родами Шекты. Он активно поддерживал национально-освободительное движение Сырым батыра, политику Арынгазы хана. В качестве посла от казахских ханов участвовал в переговорах в Бухаре, Хиве с посланниками Турции, также 2 года находился в Санкт Петербурге вместе с Арынгазы

Ключевые слова: Казахское ханство, Каражигит Бектауулы, заседатель Ханского совета, председатель Ханского совета, национально-освободительное движение

U.T. Akhmetova¹

¹Atyrau University of Oil and Gas,
Atyrau, Kazakhstan

SOCIAL-POLITICAL ACTIVITIES OF KARAZHIGIT BEKTAUULY (1752-1835)

Summary

The article examines the social-political activities of Karazhigit Bektauuly. At the end of XVIII - first half of XIX century he became one of the most powerful figures in the Kazakh khanate. Karazhigit got his religious education in Bukhara, and after his return to Junior Zhuz he ruled some of Shekti clans. He actively supported national-liberation movements by Syrym batyr and the policy of Aryngazy Khan. As an ambassador of the Kazakh khans he participated in the negotiations with the envoys of Turkey in Bukhara, Khiva. Besides, he was together in St. Petersburg with Aryngazy for 2 years.

Keywords: Kazakh Khanate, Karazhigit Bektauuly, assessor of the Khan's Council, Chairman of the Khan's Board, national-liberation movement.

**«АЛАШ» ҚОЗҒАЛЫСЫНА 100 ЖЫЛ
100-ЛЕТИЕ ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ»
100TH ANNIVERSARY OF THE 'ALASH' MOVEMENT**

УДК 34(091)

М.Ж. Бекмагамбетова¹

¹Костанайский государственный педагогический институт,
кандидат исторических наук, доцент
г. Костанай, Казахстан

Р.Ж. Байдалы²

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD
г. Астана, Казахстан

АЙДАРХАН ТУРЛЫБАЕВ – ДЕЯТЕЛЬ АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Аннотация

В статье исследуется жизнь и общественно-политическая деятельность представителя казахской национальной интеллигенции Айдархана Турлыбаева. Опираясь на архивные источники, рассматривается его формирование личности в стенах Омской мужской гимназии и Санкт-Петербургском императорском университете. Блестящие знания, деловые качества и высокий профессионализм позволили А. Турлыбаеву сделать успешную карьеру. В данной работе делается обзор юридической деятельности Турлыбаева в Омской судебной палате и Тобольском, Омском и Томском окружных судах. После революционных событий 1917 года он активно включается в политическую сферу, подержав идеи движения Алаш. В статье раскрывается период деятельности Турлыбаева в качестве председателя Акмолинского областного комитета и Акмолинского областного комиссариата. Дается оценка его деятельности в качестве представителя Алаш Орды, а также исследуется общественно-политическая деятельность в должности представителя Омской области в Казахской АССР. Турлыбаев разделил судьбу многих видных представителей казахского народа, попавших в жернова советской тоталитарной системы и был репрессирован. Изучение многочисленных документов и архивных материалов показывает, что данная личность сыграла значимую роль в неоднозначных событиях конца XIX-XX века. Всю его жизнь можно рассматривать как стремление к преобразованиям на благо отечества, посредством личного вклада.

Ключевые слова: гимназия, Санкт-Петербург, императорский университет, Омская судебная палата, юрист, мировой судья, присяжный заседатель, комитет, съезд, Алаш, комиссариат, общественно-политическая деятельность.

На рубеже XIX-XX вв. в среднеазиатско-казахстанском регионе на уровне общественно-политической деятельности была занята значительная группа образованных казахских граждан. К большому сожалению, общественности известна лишь незначительная часть этой плеяды, стремившейся к созданию национальной государственности и культурному прогрессу. Одним из выдающихся казахских общественных деятелей, активным участником национально-освободительного движения «Алаш» начала XX века, образованных людей той непростой эпохи был видный юрист Айдархан Турлыбаев. К сожалению, личность А. Турлыбаева до сих пор остается весьма загадочной и малоизвестной даже узкому кругу исследователей. На основе редких и ценных архивных источников и воспоминаний его современников и потомков мы решили несколько восполнить данный пробел.

Жизнь и деятельность А. Турлыбаева удалось воссоздать при изучении документов, рассредоточенных в фондах Государственного архива Российской Федерации, Центрального Государственного Исторического архива Санкт-Петербурга, Исторического архива Омской области, Государственного Архива Томской области.

Современная историография до сих пор не располагает специальными монографическими исследованиями о жизни и общественно-политической деятельности Айдархана Турлыбаева. Все, что касается этой темы, носит в основном фрагментарный характер, затрагивается в том или ином контексте более широких проблематик.

Так, сведения об А. Турлыбаеве содержатся в энциклопедии «Казахстан: национальная энциклопедия» [1], в которой приводится краткий обзор его жизни и общественно-политической деятельности.

Несомненный интерес вызывает цикл статей, специально посвященных А. Турлыбаеву и содержащих справочную информацию: это работы Н. Дулатбекова «Желал он сохранить наследие народа» [2], К. Кеменгер «Айдархан Турлыбаев» [3] А. Айтмухамбетова «Казахские юристы в правовой сфере Российской империи» [4].

Цикл статей опубликован историком К. Абуовым, они позволяют более детально ознакомиться с биографией А. Турлыбаева [5].

Видный казахский общественный деятель А. Турлыбаев родился 25 августа 1877 года в Акмолинской области Кокшетауского уезда Мезгильской волости [6, л.30] в ауле №1. Сейчас это Северо-Казахстанская область, Тайыншинский район, село Талап. Отца Айдархана звали Турлыбай, родом из племени Аргын. Заметив способности сына к учебе, Турлыбай отдал его после обучения в аульной школе в двухклассную русско-казахскую школу-интернат города Кокчетав. По ее окончании, в 1889 году в возрасте 11 лет Айдархан поступает в Омскую классическую гимназию. Данные подтверждаются исследованиями К. Абуова [5, с.143].

К концу XIX года в Омске находились мужская и женская гимназии, кадетский корпус, учительская семинария, механико-техническое, железнодорожное техническое училища и фельдшерская школа. Мужская классическая гимназия была учреждена 1 июля 1876 года по ходатайству генерал-губернатора Западной Сибири Н.Г. Казнакова. Здание для нее построил городской архитектор Э.И. Эзет. Здание, в котором разместились классы, библиотека и гимназическая церковь, было расположено у бывших Тарских крепостных ворот [7, с.453]. Гимназия должна была давать законченное среднее образование с 8-летним курсом обучения с дальнейшей целью поступления учащихся в высшие учебные заведения. Такие гимназии пользовались популярностью среди местного населения, так как имели статус элитных школ. Правительство было заинтересовано в подготовке кадров из местных казахов, и пропагандировало преимущество государственного светского просвещения. Местные казахи рассматривали такое образование как шаг в удачное будущее, так как они могли претендовать с гимназическими аттестатами на занятие вакантных должностей в государственных учреждениях. Основной упор делался в мужской гимназии на изучение древних языков – латинского, греческого, русского с церковнославянской словесностью, и современные языки – французский и немецкий. Также особое внимание уделялось изучению закона божьего. Помимо предметов по языку в гимназии обучали логике, математике, математической геометрии, физике, географии, военной гимнастике [8, л.1].

Вместе с А. Турлыбаевым учился и Раимжан Марсеков. Они вдвоем были стипендиатами в Омской классической мужской гимназии. А. Турлыбаев был стипендиатом от Акмолинской области, а Р. Марсеков от Семипалатинской области, учебу за них оплачивала областная администрация, собирающая деньги со всех казахов области, так называемый «общий сбор» [9, с.172].

В 1897 году Айдархан в возрасте 19 лет успешно закончил Омскую мужскую гимназию. По сведениям согласно аттестату зрелости за №949, А. Турлыбаев отлично знал историю Российского государства, логику, латинский язык [6, л.29]. Как писал знаток казахского быта Ф. Собысевич «Нужно отдать справедливость и киргизским детям: киргизские мальчики достойны всякой похвалы по своему поведению, прилежанию, быстрым и отлично усваиваемым познаниям» [10, с.271-275].

Сразу после окончания гимназии А. Турлыбаев вместе с Р. Марсековым поступает на юридический факультет Санкт-Петербургского императорского университета в качестве стипендиатов от своих областей. 23 августа 1897 года он пишет прошение ректору университета, прося принять его в качестве студента [6, л.20].

Наиболее дальновидные казахи, такие как родители Айдархана, стали отправлять своих детей в средние и высшие учебные заведения России, а также зарубежные страны. В обретении знаний они видели один из способов защиты своих ущемленных прав. Не случайно значительная часть казахской молодежи старалась выбрать юридические факультеты. К примеру, на рубеже XIX-XX веков в одной только Казани (Императорском Казанском университете, Казанском ветеринарном институте, Казанской учительской семинарии) обучалось около 100 казахских студентов. Немало молодых казахов училось в университетах Санкт-Петербурга, Москвы, Томска, Саратова, Киева, Каира, Бомбея, Стамбула и Варшавы. Так, юридический факультет Санкт-Петербургского университета с золотой медалью закончил М. Шокай, Санкт-Петербургский лесной институт – А. Букейхан, Санкт-Петербургскую военную медицинскую академию – С. Асфендияров, медицинский факультет Томского университета – А. Сеитов, юридический факультет Тартуского университета Ж. Досмухамедулы, Каирский университет – М. Габдулгазиулы, Бомбейский университет – О. Турмаганбетулы, юридический факультет Киевского университета – Х. Нуржанов, юридический факультет Казанского университета – А. Беримжан, А. Аманжолов, У. Танашев и многие другие.

Так совпало, что в 1897 году количество приезжих студентов в Санкт-Петербургском университете составляло 49,11%, в том числе и с окраин империи. При этом, стараясь предотвратить поступление на учебу потенциальных революционеров, правительство ограничивало количество поступающих с окраин нехристианского вероисповедания [11, с.45]. Тем более удивительно, что сам А. Турлыбаев считался учащимся магометанского вероисповедания. От 9 сентября 1897 года сохранилось заявление А. Турлыбаева о том, что он обязуется не входить ни в какие тайные общества и не участвовать ни в каком сборе денег [6, л.42].

На юридическом факультете Турлыбаев прослушал лекции выдающихся профессоров, таких как И.Я. Фойницкий (Учение о наказании, Уголовное судопроизводство), Н.Л. Дювернуа, профессора французского происхождения (Гражданское право), В.А. Лебедев (Финансовое право), В.В. Ефимов (Догма римского права), Ф.Ф. Мартенес (Международное право), И.А. Ивановский (Русское государственное право), И.И. Кауфман (Статистика) и др. [6, Л. 4, 9- 14]. Его сокурсником был Александр Блок, вместе с которым они посещали занятия по таким предметам, как «Статистика», «История русского права», «Русское государственное право» [12, с.53].

Проживал А. Турлыбаев в Санкт-Петербурге в течение всей учебы по нескольким адресам, но большую часть времени своего студенчества он жил на Васильевском острове, в переулке Пучков в доме №4 в квартире 16, рядом с университетом [6, л.35]. Одно время он жил вместе с одним из будущих лидеров движения «Алаш» – Жакыпом Акпаевым [6, л.46 об.].

За годы учебы Турлыбаев отличался целеустремленностью и любознательностью, желанием получить качественное образование. Он блестяще защитил дипломную работу «Брачное право киргиз», подготовленную под руководством ректора университета профессора Гольмстена [13, л. 1-75].

В 1902 году он закончил обучение в Санкт-Петербургском императорском университете. В этом же году Турлыбаев возвращается в Омск, где приказом старшего Председателя Омской судебной палаты назначается на судебную должность при Омской Судебной палате [14, с.1]. В личном деле А. Турлыбаева отмечено: «По окончании курса Императорском С.Петербургском Университете по юридическому факультету с дипломом I-й степени, постановлением Старшего Председателя Омской Судебной Палаты от 8 июля 1902 года за № 27, определен младшим кандидатом на судебную должности при Омской Судебной Палаты» [15, л.13]. Продемонстрировав деловые и профессиональные качества, он начинает служебную карьеру. В 1903 году он назначается помощником секретаря Палаты по гражданскому департаменту [15, л.3] и к 1905 г. назначен Мировым Судьей 6 участка Ишимского уезда, округа Тобольского Окружного Суда [15, л.4].

Применение полученных знаний, проявление старания и желание служить своему народу преопределили его дальнейшую судьбу. Определением Общего Собрания от

9 декабря 1906 года командирован для представления в Ишимский уезд по делам о выборах в Государственную думу. Он же и возглавил созданную комиссию по выборам [15, л.4 об.]. Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 18 февраля 1908 года за №11 произведен, за выслугу лет, в коллежские ассесоры (чиновник VIII класса по табелю о рангах) со старшинством [15, л.4 об.]. Позже Турлубаев состоял при Томском окружном суде в качестве участкового мирового судьи. Судебные обязанности он исполнял на 2 участке г. Каинска Каинского уезда. В сферу деятельности Турлубаева входили г. Каинск, станция Каинск, поселок при станции, а также Нижнее-Каинская, Казанская, Ново-Ярковская, Булатовская, Верхне-Игинская, Каинская волости, линия железной дороги и инородческие аулы [16, с.18].

В 1910 году А. Турлубаев выполнял обязанности присяжного заседателя по Ишимскому уезду. Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 12 сентября 1911 года за №69 перемещен мировой судьей 3-го участка города Омск [15, л.9]. В 1912 году по выслуге лет произведен в чин Надворного советника (чиновник VII класса по табелю о рангах).

Как свидетельствуют документы, за одиннадцатилетний срок службы Турлубаев в общей сложности только на 4 месяца уходил в отпуск, поскольку специалисты такого ранга были хронически перегружены следственными делами.

Анализ финансового состояния Турлубаева, карьерный рост и служебное перемещение свидетельствует о постепенном перенятии им европейских стандартов поведения и образа жизни. За период служебной деятельности он сумел достигнуть соответствующего имущественного статуса, определенного финансового благополучия и проживал в г. Омске. Его надворные строения и усадьба оценивались в 6000 рублей. По документам Турлубаев к этому периоду был женат вторым браком. Его супруга Сагида Мухамед-Рахимова Карабалина была уроженкой Кокчетавского уезда Акмолинской области. От этого брака он имел двух детей.

К 1915 году Турлубаев продолжая юридическую карьеру «...Постановлением Совета Присяжных Поверенных округа Омской судебной палаты от 30 ноября с.г. в виду разрешения Министра Юстиции, бывший мировой судья, надворный советник, А. Турлубаев, магометанского вероисповедания, принят в число Присяжных Поверенных округа названной Судебной палаты» [17, л.43]. По свидетельству современников, в кругу тогдашней интеллигенции его называли «казахским Плевако» [18, с.272]. О деятельности Айдархана Турлубаева в 1917 году писала газета «Казах»: «Айдархан Турлубаев – присяжный поверенный, знает юридическую науку досконально, деловой человек... Айдархан был достойным стать депутатом от Акмолинской области на I и II Госдумы...» [19, с.135].

Наряду с адвокатской деятельностью Турлубаев активно включается в общественно-политическую жизнь. Вот что по этому поводу отмечает профессор К. Абуов: «вернувшись в 1902 году Айдархан сотрудничает с представителями местной интеллигенции по проблемам дальнейшей судьбы нации» [5, с. 147-148].

Турлубаев активно включился в политическую жизнь после февральских событий, поскольку связывал с ними, как и вся казахская интеллигенция, надежды на крупные политические и экономические перемены. В административном центре Степного генерал-губернаторства г. Омске 2 марта 1917 г. состоялось объединенное заседание Городской думы и представителей общественных организаций, на котором был рассмотрен вопрос об организации нового органа власти. Здесь было принято решение об образовании Омского коалиционного комитета. В него было избрано 15 человек. Заведующим казахским отделом в созданном комитете стал А. Турлубаев. Практически одновременно с этим был создан путем делегирования Омский областной казахский комитет из 10 человек. На заседаниях Омского коалиционного комитета от 3 и 7 апреля специально были заслушаны вопросы о взаимоотношениях с областным казахским комитетом и порядке организации власти в казахских аулах. 7 апреля обсуждалось ходатайство заведующего казахским отделом комитета А. Турлубаева о выдаче удостоверений казахским комиссарам, командируемым для создания на местах аульных и волостных организаций казахского населения и для созыва 23 апреля съезда представителей казахского населения. Все казахские комиссары прошли

по представлению А. Турлыбаева утверждение и получили наплечные знаки и удостоверения волостных комиссаров.

Турлыбаев принял активное участие в организации и проведении казахского съезда Акмолинской области, который проходил с 24 апреля по 7 мая 1917 г. Омске. Для участия в работе съезда прибыло 114 делегатов, по два человека от волости. На съезде присутствовали командующий войсками Омского военного округа генерал-майор Г.В. Григорьев, помощник командующего С.М. Немчинов, председатель коалиционного комитета П.А. Филашев, комиссар Степного края И.П. Законов, председатель Совета крестьянских депутатов С.И. Юркевич, два председателя мусульман. Председателем избран член Коалиционного комитета Айдархан Турлыбаев. Работали 4 секции – религиозная, женская, финансовая, секция народного образования. Съезд принял резолюцию: ввести всеобщее образование с 8-12 лет на родном языке в аульных школах, подготовить учителей, изыскать 50 стипендий для мусульманских и 5 стипендий для русских средних учебных заведений, ввести женское равноправие. Для осуществления намеченных целей делегаты высказали предложение о создании особого Акмолинского областного исполнительного казахского комитета под председательством Турлыбаева Айдархана. Заместителями избраны А. Сеитов, С.М. Джанайдаров, членом – М. Жумабаев. Организаторы съезда ставили цель поддержать партию «Алаш» и Омский коалиционный комитет, представляющих новую власть после Февральской революции [20, с. 410-411].

В 1917 году А. Турлыбаев активно участвовал в организации и проведении I Всеказахского съезда, где была создана партия Алаш (21-28 июля 1917 г.). В Оренбурге собрались представители всех областей. На съезде выдвигается требование территориально-национальной автономии в рамках Российской демократической Федерации. Вплоть до этого времени вопрос об автономии сторонники Алаш не выдвигали, и проявление федералистских настроений у них отражало влияние центробежных сил, проявляющихся по всей стране. На первом съезде Турлыбаев был избран делегатом от Акмолинской области для участия в работе Всероссийского курултая и Всероссийского мусульманского съезда Шура-и Ислами. Он также принимал участие в создании Акмолинского областного комитета партии Алаш.

Намеченный на сентябрь 1917 г., второй съезд казахов Акмолинской области был открыт с опозданием. С 23 по 27 сентября в Омске (в помещении областного хозяйственного комитета) происходил съезд представителей уездных киргизских исполнителей Акмолинской области. Председательствовали на съезде Турлыбаев и Сейитов. Делегаты с мест отметили рост преступности среди киргиз. Участились грабежи, воровство и «барымта». Для борьбы с преступностью, съезд единогласно принял решение об избрании волостного народного суда. Съезд высказался за немедленное введение у киргиз земства на общем основании там, где это возможно; там же, где благодаря смешанному землевладению, ведение земства на общем основании невозможно, съезд решил организовать особые земские единицы: районные земства. Съезд решил всем своим авторитетом поддержать распространение облигаций «Займа Свободы» среди киргиз. Съезд избрал делегатом на сибирский областной съезд в Томск Е. Итпаева [21, с.3].

Тесно связанное с сибирскими общественными деятелями, прежде всего кадетами и эсерами, представители Алаш 1917 г. поддерживали контакты с руководством областнического движения Сибири. Они приняли участие в работе созданного 8 октября 1917 г. областного первого сибирского съезда в городе Томске. Турлыбаев избирается в Сибирский областной комитет от Акмолинской области [22, л.29]. Съезд обсудил вопросы о формах самоуправления, национальный, земельный, о создании общесибирского экономического совета и постоянно действующего областнического органа. Также на съезде в президиум от Семипалатинской области избраны А. Бухейханов и А. Ермаков. Надо сказать, что еще с дореволюционных времен и на протяжении 1917-1918 гг. сохранялась тесная связь казахских националов с сибирскими областниками, обусловленная как объективными причинами, так и политическим прагматизмом названных сил.

31 октября состоялось учредительное собрание Алаш в Омске с участием А. Бухейханова, а 18 декабря 1917 года газета «Казах» опубликовала состав Омского

комитета: А. Сейтов, М. Жумабаев, М. Саматов, А. Турлыбаев (председатель), Б. Серкебаев, Е. Мукушев, Е. Итпаев, Д. Адилов, К. Кеменгеров, М. Сейтов, Ж. Тлеулин, О. Ахметов, Х. Кожамберлин, К. Какенов. При их участии было создано пять укомов партии в Акмолинской области, проведена разъяснительная работа в связи с выборами в учредительное собрание [23, с. 179-182].

Также Турлыбаев стал организатором второго Всеказахского съезда, проходившего с 5 по 13 декабря 1917 г, где была образована Автономия «Алаш». Но участвовать ему не удалось. Как свидетельствуют архивные документы, он участвовал 6 декабря в работе Чрезвычайного Сибирского съезда, проходивший в г. Томске [24, л.138]. Тем не менее, Турлыбаев был избран членом Всекиргизского народного совета Алаш-Орда. Здесь его кандидатура выдвинута на пост председателя Алаш-Орды, также на голосование выдвинуты Алихан Букейханов, Бахыткерей Кулманов. Голосовали за Алихана – 40, против – 18, за Бахыткерей – 19, против – 39, за Айдархана – 20, против – 38. Он активно участвовал в учреждении милиции «Алаш», вместе с Х. Габбасовым, М. Тынышбаевым, Б. Маметовым приступил к формированию одного из полков в Семипалатинске.

28 июня 1918 г. приказом Западно-Сибирского Комиссариата Сибирского правительства назначается в Акмолинский областной комиссариат [25, л.1]. Во время этого заседания было принято окончательное решение о местопребывании Западно-Сибирского комитета в Омске и впервые обсужден вопрос об Омском (Акмолинском) областном комиссариате. Западно-Сибирский комиссариат решил образовать Омский (Акмолинский) областной комиссариат в составе трех лиц. 19 июня 1918 г. Западно-Сибирский комиссариат принял журнальное постановление об учреждении Акмолинского областного комиссариата под руководством председателя П.И. Кортусова, в него вошли А.Г. Кордо и А.Т. Турлыбаева. Но в таком составе Акмолинский комиссариат просуществовал недолго. Обнаружились два вопроса, по которым Кортусов имел мнение, несовпадающее со взглядами руководства вышестоящих органов власти, в особенности с министром внутренних дел Временного Сибирского Правительства В.М. Крутовским. 25 июля 1918 года А. Турлыбаев пишет заявление о своем переезде из Омска в Семипалатинск, и уходит из комиссариата. Но вопреки своему заявлению, он не уезжает в Семипалатинск, а продолжает служить присяжным поверенным в Омске. Летом 1918 года вступает в Омское отделение Союза возрождения России, и в сентябре этого же года избран гласным Омской городской думы.

11 февраля 1919 года под председательством заместителя внутренних дел Правительства Колчака П. Коропачинского в Омске состоялось предварительное межведомственное совещание «по вопросам административно-хозяйственного устройства казах-киргизского народа». На совещании присутствовали представители министерств внутренних и иностранных дел, юстиции, финансов, а также председатель Алашорды А. Букейханов и ее члены У.Танашев и А. Турлыбаев.

После окончания Гражданской войны в Казахстане в 1920 году ВЦИК и СНК РСФСР приняли декрет «Об образовании Киргизской Автономной Социалистической Советской Республики». На территории Омской области тогда было создано представительство КирАССР, которое просуществовало до 1923 года, и возглавлял его Полномочный Представитель А. Турлыбаев. В ноябре 1921 года при разграничении Омского и Петропавловского уездов, произошли разногласия по поводу принадлежности станции Исилькуль между Сибревкомом и администрацией Петропавловского уезда. Тогда А. Турлыбаев потребовал исполнения постановления административной комиссии ВЦИК, и только в мае 1922 года конезавод возле станции Исилькуль был передан Петропавловскому уезду. Представительство также занималось выделением денежных средств для содержания студентов во время учебы в Омске. В 1922 году Турлыбаев пишет в ВЦИК КирАССР о выделении студентам 500 пудов муки и 200 пудов мяса.

До начала 30-х годов прошлого столетия А. Турлыбаев работает юрисконсультom при областном потребительском союзе до 1931 года в городе Омске, и затем в зерносовхозе Возвышенка до октября 1934 года. С октября 1934 по апрель 1935 года пребывал в должности юрисконсульта при Управлении Казжелезнодорожной в городе

Акмоле. 4 июля 1937 года органами НКВД А. Турлыбаев в возрасте 60 лет был арестован [26, л.162]. На следующий день ему предъявили обвинение «в помощи белогвардейцам во время Колчаковской реакции, в националистической деятельности, направленной на свержение советской власти и создание пантюркинского государства, подготовке кадров для поднятия восстания, в связях с военно-мусульманской организацией «Гаскери-Уошма» [26, л.160]. Ни по одному из предъявленных пунктов обвинения А. Турлыбаев не признал себя виновным. И 17 ноября 1937 года органами УГБ НКВД был объявлен приговор «расстрелять». 23 ноября А. Турлыбаев был расстрелян. Только 13 августа 1957 года военным трибуналом Сибирского военного округа имя А. Турлыбаева было реабилитировано за отсутствием состава преступления.

А. Турлыбаев оставил о себе память как блестяще образованный и грамотный человек своего времени. Он пользовался одинаковым уважением как у степняков, так и у представителей интеллигенции других народов, в том числе и у представителей царской администрации. Его отличали глубокое знание и уважение народного права, национальной истории, культуры и традиции, самоотверженное и бескорыстное служение своему народу. Он вел последовательную борьбу за восстановление национальной государственности наравне с такими же образованными и преданными идее другими сынами казахского народа.

Список использованной литературы

1. Казахстан: национальная энциклопедия. – Т.5 – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 267с.
2. Дулатбеков Н. Желал он сохранить наследие народа // Казахстанская правда. – 2015. – № 34. – С.3
3. Кеменгер К. Айдархан Турлыбаев // Абай – 2015. – №1. – С.64-69
4. Айтмухамбетов А. Казахские юристы в правовой сфере Российской империи (вторая половина XIX в. начала XX вв.) // Отечественная наука. – 2009. – № 4. – С. 42-45.
5. Абуов К. Казахстан: история и уроки. – Астана: 2006. – 320 с.
6. ЦГИА СПб. Ф. 14, оп. 3, д. 34521.
7. Энциклопедия Омской области: в 2 т. – Т.2. / под общ. ред. В.Н. Русакова. – Омск: Омское книжное изд-во, 2010. – 592 с.
8. ИАОО. Ф.14, оп.1.
9. Марсеков Р. Куда идут казахи? / сост. С.О. Смагулова. – Алматы, 2001. – 172 с.
10. Собыевич Ф. Тургайская область и ее устройство // Военный сборник. – Т. 28. – 1871.
11. Баринов Д.А. Коллективная биография студенчества Санкт-Петербургского университета 1884-1917 гг.: статистический анализ // Клио, журнал для ученых. – 2013. – №10 (82)
12. Очерки по истории Ленинградского Университета. IV т. – Ленинград. – 1982. – 312 с.
13. ЦГИА СПб. Ф. 14, оп. 8. д. 1609.
14. Акмолинские областные ведомости. – 1902. – № 2. – С.19.
15. ИАОО. Ф.10, оп.1.
16. Казахи России: история и современность // Материалы Международной научно-практической конференции. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та. – 2010. – Т.1. – 308 с.
17. ИАОО. Ф.10, оп.1. д. 775.
18. Дулатова Г.М. Негаснущие звезды Алаша. – Алматы: Мектеп, 2012. – 392 с.
19. Козыбаева М. Айдархан Турлыбаев-видный представитель Алашского движения // Память трагического: события, люди, история. Сборник материалов Международного круглого стола, посвященного 75-летию массовых политических репрессий в Казахстане. – Астана. – 2012. – 212 с.
20. Казахи Омского Прииртишья. Энциклопедия. Книга первая. – Омск: Типография «Золотой тираж», 2015. – 488 с.
21. Киргизский съезд // Степная речь. – 1917. – 6 октября. – № 226.
22. ГАТО. Ф. 552, оп.1, д. 2
23. Аманжолова Д.А. Алаш: исторический смысл демократического выбора. – Алматы, 2013. – 400 с.

24. ГАТО. Ф. 578, оп.1, д. 1
25. ГАРФ. Ф. 132, оп 5, д. 808
26. Управление ФСБ. Ф. 4, д.п. 7879. – Т.2

References

1. Kazakhstan: natsional'naya entsiklopediya. – T.5 – Almaty: Qazaq encyclogaediasy, 2006. – 267 s.
2. Dulatbekov N. Zhelal on sokhranit' naslediyе naroda // Kazakhstanskaya pravda. – 2015. – № 34. – S.3
3. Kemenger K. Aydarkhan Turlybayev // Abay. – 2015. – №1. – S.64-69
4. Aytmukhambetov A. Kazakhskiyе yuristy v pravovoy sfere Rossiyskoy imperii (vtoraya polovina XIX v. nachala XX vv.) // Otechestvennaya nauka. – 2009. – № 4. – S. 42-45.
5. Abuov K. Kazakhstan: istoriya i uroki. – Astana: 2006. – 320 s.
6. TSGIA SPb. F. 14, op.3, d. 34521.
7. Entsiklopediya Omskoy oblasti: v 2 t. – T.2. / pod obshch. red. V.N. Rusakova. – Omsk: Omskoye knizhnoye izd-vo, 2010. – 592 s.
8. IAOO. F.14, op.1.
9. Marsekov R. Kuda idut kazakhi? / sost.: S.O. Smagulova. – Almaty, 2001. – 172 s.
10. Sobysevich F. Turgayskaya oblast' i yeyо ustroystvo // Voyennyi sbornik. – T.28. – 1871.
11. Barinov D.A. Kollektivnaya biografiya studenchestva Sankt-Peterburgskogo universiteta 1884-1917 gg.: statisticheskiy analiz // Klio, zhurnal dlya uchenykh. – 2013. – №10 (82)
12. Ocherki po istorii Leningradskogo Universiteta. – IV t. – Leningrad. – 1982. – 312 s.
13. TSGIA SPb. F. 14, op.8, d.1609.
14. Akmolinskiye oblastnyye vedomosti. – 1902. – № 2. – S.19.
15. IAOO. F.10, op.1.
16. Kazakhi Rossii: istoriya i sovremennost' // Materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Omsk: Izd-vo Om. gos. un-ta. – 2010. – T.1. – 308 s.
17. IAOO. F.10, op.1, d.775.
18. Dulatova G.M. Negasnushchiye zvezdy Alasha. – Almaty: Mektep, 2012. – 392 s.
19. Kozybayeva M. Aydarkhan Turlybayev-vidnyi predstavitel' Alashskogo dvizheniya // Pamyat' tragicheskogo: sobytiya, lyudi, istoriya. Sbornik materialov Mezhdunarodnogo kruglogo stola, posvyashchennogo 75-letiyu massovykh politicheskikh repressiy v Kazakhstane. – Astana. – 2012. – 212 s.
20. Kazakhi Omskogo Priirtish'ya. Entsiklopediya. Kniga pervaya. – Omsk: Tipografiya «Zolotoy tirazh», 2015. – 488 s.
21. Kirgizskiy s'yezd // Stepnaya rech'. – 1917. – 6 oktyabrya. – № 226.
22. ГАТО. F.552, о.1, d. 2
23. Amanzholova D.A. Alash: istoricheskiy smysl demokraticeskogo vybora. – Almaty, 2013. – 400 s.
24. ГАТО. F.578, op.1, d.1
25. ГАРФ. F.132, op 5, d. 808
26. Upravleniye FSB, F. 4, d. p. 7879. – Т.2

М.Ж. Бекмағамбетова¹

¹Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, т.ғ.к., доцент
Қостанай, Қазақстан

Р.Ж. Байдалы²

²Еуразия ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев, доктор PhD.
Астана, Қазақстан

АЙДАРХАН ТҮРЛЫБАЕВ – АЛАШ ҚОШҒАЛЫСЫНЫҢ САЯСИ БАСШЫСЫ

Түйін

Мақалада Айдархан Тұрлыбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі зерттелген. Омбы ерлер гимназиясы мен Санкт-Петербургтік Императорлық университет

кабырғасындағы тұлғаның қалыптасуы мұрағат деректеріне сүйене отырып қарастырылған. Терең білімділігі, іскерлік қасиеті және жоғары дәрежелі кәсібилігі арқасында А. Тұрлыбаев жоғары мансапқа қол жеткізген. Бұл мақалада оның Омбы сот палатасындағы Тобыл, Томбы және Омбы округтік соттарындағы құқықтық қызметіне шолу жасалынады. Ол 1917 жылдан бастап белсенді түрде саяси жүйеге араласып, Алаш қозғалысы мен идеясын қолдайды.

Мақалада оның Ақмола облыстық комитеті мен Ақмола облыстық комиссариатындағы төрағалық қызметі ашыла түскен. Алашорда өкілдігіндегі қызметтеріне баға беріліп, Қазақ АКСР Омбы облысы төрағалығында атқарған қоғамдық-саяси қызметі зерттеледі. Ол Кеңестік тоталитарлық жүйенің иірімінде репрессияға ұшырап, қазақ халқының көрнекті тұлғаларының тағдырындай тағдыр кешті. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы бірнеше маңызды саяси оқиғаларда бұл тұлға ерекше рөл атқарғанын мұрағат деректері мен көптеген құжаттарды зерттегенде көз жеткізгендігі айтылады. Ол барлық саналы ғұмырын Отан үшін мемлекеттілікті қалпына келтіруге арнағандығын жеке ісімен көрсеткен зор саяси тұлға.

Кілтті сөздер: гимназия, Санкт-Петербург, Императорлық университет, Омбы сот палатасы, заңгер, мировой судья, ант, заседатель, комитет, съезд, Алаш, комиссариат, қоғамдық-саяси қызмет.

M.Zh. Bekmagambetova¹

¹Kostanay State Pedagogical Institute,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Kostanay, Kazakhstan

R.Zh. Baidaly²

²L.N.Gumilyov Eurasian National University,
PhD Student,
Astana, Kazakhstan

AIDARKHAN TURLYBAEV – A POLITICAL LEADER OF THE ALASH MOVEMENT

Summary

The article deals with the life and political activity of the representative of Kazakh national intelligentsia Aidarkhan Turlybayev. Based on archival sources, we considered his personality formation at Omsk gymnasium and St. Petersburg, Imperial University. The brilliant knowledge, business acumen and high professionalism allowed A. Turlybayev to make a successful career. The article provides an overview of the legal activities of Turlybayev at the Omsk Judicial Chamber and Tobolsk, Omsk and Tomsk district courts. After the revolutionary events of 1917, he was actively involved in the political sphere by holding the idea of the Alash movement. The article discusses the period of activity of Turlybayev as a chairman of Akmola regional committee and Akmola regional commissariat. The paper also touches upon the assessment of his activities as a representative of the Alash Orda as well as investigation of the socio-political activity as a representative of the Omsk region in the Kazakh ASSR. Turlybayev shared the fate of many prominent representatives of the Kazakh people, caught in the millstones of the Soviet totalitarian system, and was arrested. The study of numerous documents and archive material reveals that this person had played a significant role in the controversial events of the late XIX-XX century. All his life can be regarded as a desire for transformation for the benefit of the fatherland, through personal contribution.

Keywords: gymnasium, Saint-Petersburg, Imperial University, Omsk judicial chamber, lawyer, magistrate, juror, Committee, Congress, Alash, commissariat, social and political activities.

ТАРИХ ЖӘНЕ ТАРИХШЫ ИСТОРИЯ И ИСТОРИК HISTORY AND HISTORIAN

УДК 94:929(574)

Д. С. Байгунаков¹

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Г. Е. Сабденова²

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

^{1,2}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы қ., Қазақстан

ЕСМАҒАМБЕТОВ К.Л. – КӘСІБИ ТАРИХШЫ

Аннотация

Мақалада Қазақстан тарихының өткен ғасырлардағы көптеген сауалдары көрініс тапқан белгілі тарихшы Көшім Лекерұлы Есмағамбетовтің (1938-2016) ғылыми мұрасы қарастырылады. Оның еңбектеріне отандық тарихтың беттерін шетелдік кеңестанушылардың ғылыми ізденістерімен қабыстыру тән. Мұның өзі оған бұрын қамтыла қоймаған көптеген тақырыптарды зерделеуге жол ашты. Сөйтіп, К.Л. Есмағамбетов ғылымға ең алдымен шетелдік тарихнамамен шұғылданатын отандық мектептің негізін қалаушы ретінде келді. Тарих ғылымдарының докторы, профессор К.Л. Есмағамбетов 500-ге жуық ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектердің авторы, сонымен қатар оның редакциялауымен энциклопедиялық басылымдардың ондаған томдары жарыққа шыққан. Ол көбіне тарих ғылымының тасасында қалып келген мәселелерге қалам тартты. Қазақстан тарихындағы дербес және бірегей құбылыстардың табиғатын, отандық зерттеушілер еңбектерінің сипаты мен мүмкіндік шектерін зерделеді. Шетелдік мамандардың еңбектерін тәржімалады, олардың ғылыми ұстанымдарын, т.б. таразылады. Оның ғылыми мұрасы тек Қазақстан тарихы ғана емес, сонымен бірге бүкіл Орталық Азия тарихының қалтарысты тұстарын толықтырған дүние болып табылады.

Түйін сөздер: К.Л. Есмағамбетов, тарих, тарихнама, биография, советолог, энциклопедия, Махамбет, Мұстафа Шоқай.

Кіріспе. Тәуелсіздік алғалы бері өткенімізге тереңдей үңіліп, тарихымызды тани білген сайын ел мен жерге деген құрмет артып, отаншылдық сезім ұлғайып келеді. Десе де, әлі күнге дейін халықтың шынайы тарихы толық түрде түгенделіп болған жоқ. Отаршылардың қанқұйлы езгісіне, бодандыққа мойынсұнбай ұзақ жылдық күрестің нәтижесінде бүгінгі тәуелсіз күнге қол жеткізген соң ұлт тарихын кеңінен білген және оны мейлінше кең түрде дәріптеген абзал. Оны мейлінше терең білу әрі ұғыну, өскелең ұрпақты рухтандыру, еңсені көтеру үшін ұлт тарихын зерделеген мамандардың ғылыми мұрасын таразылау отандық тарихнамада көкейкесті мәселелердің біріне айналуы тиіс. Осы орайда қазақ тарихын зерттеуге мол үлесін қосқан Көшім Лекерұлы Есмағамбетовтің (1938-2016) де ғылыми мұрасын қарастырудың маңызы зор екендігі айқын. Себебі ол артында қомақты ғылыми мұра қалдырған кәсіби тарихшылардың бірі болып табылады. Айта кету керек, оның өмірі мен қызметі жөнінде бұқаралық ақпараттар құралдарында бұрынырақта азды-кемді айтылды. Әсіресе ғалымның мерейтойлары кезінде, оның іргелі еңбектері жарияланған кездері мерзімді басылымдарда бірқатар шолу мақалалар жарық көрген болатын. Олардың арасында К. Нүрпейісов [1], Әбдіраштың Жарасқаны [2], Ә. Мұқтар [3], т. б. еңбектері

бар. Аты аталған авторлар Көшім Лекерұлының азаматтық тұлғасын, оның ғылымға қосқан үлесін, тарих ғылымындағы орнын айқындап берді. Жарияланған мақалалар арасынан академик Б. Е. Көмековтің «Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты Көшім Лекерұлы Есмағамбетовтің өмірі мен қызметі туралы» деген еңбегін ерекше атап кеткен ләзім [4]. Онда автор Көшім Лекерұлының туылған күнінен бастап ғұмырнамасына тоқталады да, оның өмір белестерін бір ізге түсіреді, маңызды-маңызды ғылыми-зерттеу бағыттарына шолу жасап, оның ғылыми жетістіктерін, қол жеткізген табыстарын саралап өтеді. Биобиблиографиялық мақсатта түзілген бұл мақалада Көшім Лекерұлы еңбектерінің ғылыми ортада, әріптестері тарапынан жоғары бағаланғандығы да айтылады, сондай-ақ әрбір ізденісінің ғылыми орны аталып кетеді. Дегенмен осы жоғарыда келтірілген қысқаша шолудың өзі К.Л. Есмағамбетовтің ғылыми еңбектері мен ізденістері жеткілікті дәрежеде зерттелмегендігін және бұл бағытта зерттеулердің қажет екендігін көрсетеді. Сол себепті де тарихтың ішіндегі тарихқа үніліп, көмескі немесе елеусіз жатқан жалқы беттерді түгендеуге ат салысқан Көшім Лекерұлы сынды ғалымның ғылыми мұрасын толыққанды қарастыру күн тәртібінде тұр.

Энциклопедияшы-тарихшы. Ғылыми жұмыстарды редакторлық қызметпен бірге алып жүрген Көшім Лекерұлы ұзақ жылдар бойы энциклопедиялық басылымдарды шығаруға ат салысты. Ол 12 томнан және қосымша 1 томнан тұратын (13 томдық) «Қазақ ССР энциклопедиясы», 4 томдық «Қысқаша Қазақ ССР энциклопедиясы», 10 томдық «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» (алғашқы томдарына) сынды іргелі басылымдарға редакторлық еңбегін сіңірді, көптеген тарихи құбылыстар, оқиғалар мен шетелдік және отандық тарихи тұлғалардың ғұмырнамасын суреттеп жазды. Соңғы басылымның кейбір томдарына кейіннен өз пікірін айтып, онда жіберілген қателіктер мен олқылықтарды көрсетіп те берді [5]. Ағалық ақыл айтып, басылымдағы кемшіл тұстарды айғақтап көрсетті. Оның айтқан сын-пікіріне наразылық танытқан әріптестеріне «Сынды дұрыс қабылдаған жөн» деп басу да айтты [6]. Сайып келгенде ол ұлт мақтанышы, әрі ұлттық бас кітаптардың бірі саналатын мұндай энциклопедиялық басылымның ала-кұла болып түзілгенін қаламаған еді.

Энциклопедия жазу кім көрінгеннің ермегі болып бара жатқанын, онымен кәсіби мамандар, арнайы баспа өкілдері шұғылдануы тиіс екендігін ол үнемі қайталап айтумен болды. Осы тұрғыдан келгенде К.Л. Есмағамбетов энциклопедия шығаруды табыс көзіне айналдыруға көшкен кейбір баспа қызметтерін аямай сынады. Мысалы, «Қазанғап неге қапалы? (немесе бір энциклопедиялық басылым жайлы)» деген мақаласында (Қазақ әдебиеті, 2004. 8-14 қазан) тағы бір энциклопедиялық басылымның қателіктерін тізіп шығады да, олқы тұстарын атап өтеді.

Сонымен қатар кезінде Көшім Лекерұлы «Қазақ энциклопедиясы» сынды баспада жүріп «Философиялық сөздік», «Чудеса», «Ақмола», «Северо-Казахстанская область», «Кто есть кто в казахстанской науке», т.б. кітаптар мәтінін редакциялауға қатысты, «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинағын (1999) құрастырды, «Свод памятников истории и культуры. Чимкентская область» сияқты жинақтың ғылыми-әдіснамалық жетекшісі болды. Энциклопедиялық басылымдарды ол жаңа есімдермен үнемі толықтырумен болды. Мәселен, «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» басылымының 1-3 томдарына бірқатар мақалалар беріп, жаңа ақпараттар енгізуге ұмтылды. Ғалымның ғылыми айналымға қосқан материалдары, тың мәліметтермен толықтырылған оқиғалар мен құбылыстар тарихы, шетелдік зерттеушілер ғұмырнаамалары барлық кітаптарға әр беріп тұрды. Бұл жерде энциклопедияшы-тарихшы Аббот Джеймс, Абдулкадыр Инан, Әлікен, Бенцинг Йоханнес, Бейли миссиясы, Бжезинский Збигнев, Бопай ханын, Герберштейн Зигмунд, т.б. тарихи тұлғалар мен қайраткерлер, ғалымдар туралы толымды ақпараттың мақалалар жариялады. Ол ақыл сұрап, кеңесін тыңдаған басқа баспа ұжымдары шығарған энциклопедиялық басылымдарға күш-көмегін аяған жоқ. Мысалы, «Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия» сынды көрнекті кітапқа

(2002) Скайлер Юджин, т.б., «Северо-Казахстанская область. Энциклопедия» кітапқа (2004) «Абылая белый дом» секілді бірқатар мақалаларын жарыққа шығарды да, көптеген мәселелердің тарихи мәнін ашты. Әрбір тұлға жөнінде мақала жазған кезде, тың мәліметтерге иек артты. Оған мәліметтерді алғашқы түпнұсқа деректен алу тән еді. Ғалымның энциклопедиялық басылымдардағы мақалалары сонысымен де құнды болып табылады.

Шетелдік тарихнама және Көшім Есмағамбетов. Ұзақ жылдар бойы шетелдік тарихнамадағы Қазақстан, одан қалса Орталық Азия туралы ғылыми ақпараттарды К.Л. Есмағамбетовтің зерттеумен шұғылдандығын білеміз. Оны ғылыми орта бірінші кезекте осы бағыттың кәсіби әрі білгір маманы ретінде таниды. Зерттеушінің әріптестері тарапынан мұндай баға алуына оның ең алдымен бірнеше ғылыми ізденістерінің жарыққа шығуы себепкер болды деп айта аламыз. Ғалым шетелдік советологтардың ізденістерін бірнеше еңбектерінде қамтыды. Ғылыми мақалаларын, конференциялардағы баяндамаларын айтпағанда оның шетелдік тарихнамадағы қазақ елі туралы бірнеше іргелі еңбектері бар. Олардың арасынан «Действительность и фальсификация» [7], «Көне Қазақстанды көргендер (көне дәуірден XVIII ғ. орта кезіне дейін)» [8], «Что писали о нас на Западе» [9], «Қазақтар шетел әдебиетінде» [10] сынды іргелі еңбектерді атауға болады. Бұлардан басқа ғылыми форумдарда осы тақырып бойынша салиқалы баяндамаларды оқырман назарына ұсынып және оларды өмірінің соңына дейін жариялап келді. Зерттеуші осы бағыттағы ізденістерді әрдайым қаперінде ұстап, оларға үнемі тың серпін беруге тырысты. Мәселен, шетелдік басылымдардағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына қатысты ғылыми және ғылыми-көпшілік ақпараттарды «Желтоқсан жаңғырығы» атты қызықты мақаласында жүйелеп шықты [11]. Бұл мақалада кеңес заманындағы шетелдік советологтардың желтоқсан оқиғасы жайлы жазған еңбектерін таразылады да, бірқатар авторлардың негізгі пайымдауларын бір ізге түсірді. Сондай-ақ шетелдік ғалымдардың ислам туралы тұжырымдарын, тіл саясаты туралы ойларын, қазақ ағартушылары жайлы шетелдік мамандардың пайымдауларын, диаспорология жөніндегі пікірлерін, шет елдермен байланыстар (Қазақстан-АҚШ, т.б.) тарихи бастауларын, шетелдік интервенция, Қазақстанның Ресейге қосылуы, тың және тынайған жерлерді игеру тарихын өзінің кесек-кесек мақалаларында сөз етті. Джон Кэстль секілді зерттеушілер еңбектері негізінде қазақ хандары (Әбілқайыр хан, т.б.) мен сұлтандарының тарихи портреттерін жаңғыртты. Батыс деректері мен әдебиеттері негізінде Қазақстанның ежелгі, орта ғасырлар мен жаңа және қазіргі замандағы тарихына сараптама жасады. Қазақ тәлімі жөніндегі шетел ғалымдарының ойларын 10 томдық «Қазақстан тәлімдік ойлар антологиясының» 8-томында (2008) жарыққа шығарып, қалың бұқара көпшілікпен таныстырды.

Соңғы жылдары ғылыми айналымға енген бірқатар ғылым ақпараттарды да Көшім Лекерұлы көпшілікке жеткізуде мол еңбек сіңірді. Ол құрастырған және редакциялаған еңбектердің бірі де бірегейі «Жарияланбаған құжаттар» деп аталады [12]. Бұл кітапта Ватикан мұрағаттарынан, Франция Сыртқы істер министрлігі Елшілігі мұрағатынан алынған құжаттар жинақталған еді. Кітапқа қазақ еліне қатысты сүбелі мәліметтер енген болатын. Қазіргі таңда бұл мәліметтердің ғылыми құндылығы зор екендігі көпшілікке кеңінен мәлім болып отыр.

Тұлғатанушы. К.Л. Есмағамбетов көптеген тұлғалардың өмірбаянын, атқарған қызметін, қоғам мен мемлекеттің дамуына, не болмаса ғылымға қосқан үлесіне толымды баға берген тұлғатанушы ғалым болып саналады. Мұны оның жекелеген тұлғаларға қатысты жүздеген еңбектері айқын дәлелдейді. Оған үнемі әрбір тұлғаның ғұмырнамасын толықтырып, жан-жақты мәліметтермен айшықтап отыру тән болғандығы анық. Яғни, мәселен ол «Қазақ ССР энциклопедиясына» жазған мақалаларындағы жекелеген тұлғалардың қызметін кейінгі еңбектерінде жаңа

мәліметтермен толықтырып отырды, мақалаларын жаңа фактілермен әрлендіріп, тың мағлұматтармен сәулелендіруге тырысты. Кеңестік заманда айта алмаған ойларын, тәуелсіздік жылдарында толымды түрде сипаттап берді. Жинақталған мәліметтері қомақты болса, немесе тың мәліметтер кездестірсе, оларды жеке мақала ретінде, тіпті монография түрінде беруге талпынды. Мысалы, З.О. Баймырзаев жөнінде іргелі еңбек жариялады [13]. Одан басқа Абылай хан, Уәлихан Абылайханұлы, К. Қасымұлы, Тәуке хан, Әбілқайыр хан [14], т.б. секілді қазақ хандарының өмір жолын жазып, көптеген мәселелерге ой-түрткі болуға тырысты. Абай, т.б. қазақ және түрік халықтарының тұлғаларына қатысты пайымдауларын жасаған шетелдік мамандардың еңбектерін қазақ жұртшылығына жеткізе білді. Ғалым өз ізденістерінде әрбір тарихи тұлғаның өткен өмір жолы ұлтымыздың жан алысып, жан беріскен күресінің шежіресі екендігін басып айта алды.

К.Л. Есмағамбетов – жекелеген тұлғаларды ғана емес, бірнеше тұлғаларға ортақ дүниелерді көтеруімен де ерекшеленетін кәсіби тарихшы. Мысалы: ол «Ұлт зиялыларының бүркеншік есімдері» атты мақаласында қазақ зиялылары қолданған ныспыларын талдады [15]. Осылайша ол ұлттық тұлғаларды ұлықтап шықты да, олардың тарапынан қолданылған есімдерді жүйелеп, әрбір қайраткерге тән есім таңдаудың себебі мен табиғатына үңілді, есімдерді таңдап алу алғышарттарын зерделеді.

Тұлғаны танып-білуде Көшім Лекерұлы оның өмір жолын ашып қана қоймады, өзіндік рөлін суреттеді, сонымен қатар әрбір қайраткердің ұлттық бірегей болмысына назар аударды, әрбір кейіпкердің негізгі мақсатын сипаттап жазуға тырысты. Тұлғалар қаншалықты алуан болса, Көшім Лекерұлының қаламына іліккен әрбір қайраткердің тарихи орны да ұрпақтан-ұрпаққа соншалықты тамырланып жетті, аманатталып құжатталды.

Махамбеттанушы. Зерттеушінің қалам тартқан тақырыптарының бірі ұлт-азаттық күрес тарихы болып табылады. Бұл бағытта зерттеуші ең алдымен батырлар институтына зор мән берді [16], Қазақстанды отарлау тарихына назар аударды [17]. Бөгенбай Ақшаұлы, Қабанбай Қожағұлұлы, т.б. батырлардың өткенін энциклопедиялық басылымдарда жариялады. Сонымен қатар Исатай мен Махамбет көтерілісіне ерекше ден қойды. «Жайық үшін жандасқандарын» жанқиярлық еңбегін дәріптеді. Көптеген зерттеушілер тарапынан әлі күнге дейін шешілмей келе жатқан Исатай батырдың бейігіне қатысты өз пайымы мен тұжырымын айтты [18]. Исатай батырдың жерленуіне қатысы бар деген тарихи деректемелерді молынан талдады. Дегенмен зерттеушінің бұл тақырыптағы ең басты еңбегі Махамбет Өтемісұлының мерейтойына арналған «Азат рухтың күрескері» атты монографиясы болып табылады [19]. Әлбетте, кеңестік заманда Исатай мен Махамбеттің көтерілісі біршама көрініс тапқан-ды. Жарық көрген еңбектер арасына қосылған К. Есмағамбетов монографиясы әлемдік тарих ғылымының теориялық-методологиялық жетістіктерін, Ресей және Қазақстан мұрағаттарындағы материалдарды кеңінен пайдалануымен өзгешеленді. 1836-1838 жылдары Бөкей Ордасында, кейін Жайық өзенінің азиялық бетінде орын алған Исатай мен Махамбет бастаған көтерілістің барысы, заңдылықтары мен ерекшеліктері, сипаты мен оның қазақ қоғамына тигізген ықпалы, ұлт-азаттық қозғалысындағы орны мен рөлі тиянақты тарихнамалық түрде көрсетілген аталған монографияда айтылған тың ойлар аз емес. Аталмыш ізденіс шетелдік тарихнамасымен де құнды.

Көшім Лекерұлы «Махамбет әлемі» сериясы бойынша ақынның шығармалар жинағын құрастырылып, баспадан шығарылуына зор үлесін қосты. Кәсіби махамбеттанушы ретінде ақынның тағдырын томдардың алғы сөзінде жан-жақты сипаттап жазды, ғылыми түсініктемелер берді [20]. Ол жауынгерлік рухтағы өршіл жырлардың авторы Махамбетті ерлік пен намыстың ақыны дей отырып, оның өткен ғасырлардағы жыраулардың жалғасы екендігін атап көрсетті. Махамбеттің азат рухқа үмтылғандығын, оның сан ғасырлар бойы бабалар аңсаған тәуелсіздікке қарай қадамдап жүргендігін тілге тиек етті [21].

Мұстафатанушы. Ғалым ғылыми әдебиеттерде Мұстафа Шоқай әлемін зерттеу саласына қатысты біршама қалыптасқан «шоқайтану» деген сөзді құп көрмеді. «Абайтану» секілді (Құнанбаевтану емес – *авт.*) «мұстафатану» терминін енгізу қажеттілігін үнемі айтып жүрді. Сондықтан да біз оны өз өсиеті бойынша «мұстафатанушы» деп атауды жөн көрдік.

Жалпы алғанда, өткен ғасырларда қазақ халқының келешегі үшін көптеген қандастарымыз орасан зор еңбек сіңірді, ұлттың болашағы үшін өмірін сарп еткен олардың әрбірін қазіргі таңда «ұлы тұлға» деп атауға толық болады. Солардың арасынан Мұстафа Шоқай (1890-1941) да өз орнын алатындығы тарихи шындық. Себебі ұлт азаттығы үшін күрескен, сол жолда жанын қиған қоғам қайраткері, танымал тұлға Мұстафа Шоқайдың еңбегі бүгінгі таңда ғасырға жуық уақыт өтсе де, тарихи құнын жоғалтқан жоқ. Біздің парыз – оның артында қалған мұрасын зерделеу, тұжырымдарын зерттеу, өміршен қағидаларымен жас ұрпақты тәрбиелеу.

Сондықтан да бүгінгі күні «Дайк-Пресс» баспасынан шығып отырған Мұстафа Шоқайдың 12 томдық еңбектерінің қазақ қоғамы үшін маңызы өте зор деп айта аламыз. Себебі тәуелсіздікті аңсаған есіл ердің айтқан саралы ой орамдары, жүрек түбінен шыққан қанатты сөздері әрбір қазақтың көкірегінде сайрап жататын, тіпті қатаң қағидаға айналатын кезі келді. Аталған 12 томдық шығармалар жинағының бірінші томының авторы тарих ғылымдарының докторы, профессор К.Л. Есмағамбетов болып табылады. Ол бірнеше жылдарын осы тұлғаның ғұмырнамасы мен өнегелі өмірін, пайымдамаларын зерделеген кәсіби тарихшы ретінде үлкен еңбек атқара білді. Шоқайтанудағы іргелі еңбектерінің бірі «Әлем таныған тұлға» атты монографиясы болған еді [22]. Аталған монографияда Мұстафа Шоқайдың өткен ғасырдың 20-30 жылдардағы саяси қызметімен бірге күнделікті іс-әрекеттері мен қоғамдық және жаһандық тыныс-тіршілігі сараланып, бұрын мамандар тарапынан қарастырыла қоймаған бірқатар жайттар қаузалған болатын. Кітапты ғылыми көпшілік жылы қабылдады. Мұны кітапқа ғалымдар тарапынан жазылған сын-пікірлер де айғақтай түседі. Мәселен, зерттеуші С.О. Смағұлованың айтуынша: «Кітаптың басты ерекшелігі М. Шоқайды ХХ ғасыр басында қазақ зиялыларының идеясын шет мемлекетте жалғастырған, оның тек қазақ халқы ғана емес, түркі тілдес Ресей үкіметіне бодан халықтардың бостандығы жолында күрескен, біртүтас түркі халықтарының мемлекетін құруға бастамашы болған күрескер тұлға және әмбебап публицист, тарихшы екендігін жан-жақты дәйекті түрде таныта білуінде. Нақтылай айтсақ, біріншіден, Мұстафа Шоқай ұлт мүддесі жолында патша саясатына қарсы шығып, Мемлекеттік думаларға қатысып, мерзімді басылымдар арқылы жер, тіл, дін мәселесін көтерген, патша өкіметі құлағаннан кейін Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін құрып, оның алға қойған міндеттерін жүзеге асырудағы іс-әрекеттері, кеңес өкіметімен арада туындаған түсініспеушілік пен қарама-қайшылықтан азамат соғысы жылдарында жау күштермен одақтас болып, үкімет билігіне қарсы шыққан, 30-шы жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Р. Мәрсекөв, Х. Ғаббасов, И. Әлімбаев және т.б. қазақ зиялыларының ой-пікірлерін жиырма жылдай насихаттауын дәлелді түрде айқындап береді» [23].

Мұстафа Шоқай қазақ халқы ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия мен Кавказ халықтарының мүддесін кеңестік озбырлықтан, мансұқтаудан қорғау үшін күрескен тұлға болып табылатындығын осы аталып отырған оның 12-томдық шығармалар жинағы нақты айғақтайды. Өйткені шығармалар жинағының томдарынан осы тарихи-географиялық аймақтарда мекендеген халықтардың мұң-мұқтажы баяндалынады. Олардың тыныс-тіршілігі, көріп отырған зорлық-зомбылықтары оның жекелеген мақалалары мен кітаптарында көрініс тапты. Сонымен қатар олардың мұң-мұқтажына әлем халқының назарын аударуды тырысып бақты. Мұны М. Шоқайдың қазақ, өзбек, татар, башқұрт, неміс, орыс, француз, ағылшын, поляк, т.б. ұлттардың тілдерінде жарияланған еңбектері айқын көрсетеді. Және де аталған тілдерде жарияланған

еңбектері осы шығармалар жинағында толыққанды көрініс тапқан. Көзі қарақты оқырман оның еңбектерін аталған шығармалар жинағынан тауып ала алады. Сол себепті де шығармалар жинағын құрастырушылар зор еңбек атқарған деуге болады.

Сонымен қатар, Мұстафа Шоқай мұрасын зерттеу алғашқыда Түркияда басталғандығы белгілі жайт. Мұның өзі оның әлем таныған тұлға екендігін, оның өнегелі өмірі түркі тектес халықтардың тарихымен байланысып жатқандығын және де оның еңбектерінің әлемдік маңызы бар екендігін көрсетсе керек.

Өз кезегінде мұстафатанудың қажымас зерттеушісі Көшім Лекерұлы Есмағамбетов былай дейді: «Мұстафаның қайраткерлік болмысын, бүгінгі күнмен өзектесіп жатқан ой-тұжырымдарын зерттеу, насихаттау, ұлықтау еліміздің егемендігін баянды етуге, жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге қызмет етеді. Сол себепті М. Шоқайдың ұлан-ғайыр шығармашылық мұрасы уақыт көшінен қалмай, халқымыздың баға жетпес рухани қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жетері хақ» [24]. Әрине, бұл айтылып отырған сөзде тарихи шындық бар. Ал оған қол жеткізу үшін басты деректік рөлді қайраткердің шығармалар жинағы атқарары анық.

Иә, расында да Мұстафа Шоқайдың сүбелі мұрасына тарихшылар ғана емес әлі талай мамандар (саясаттанушы, заңгер, т.б.) жүгінері анық. Олар мұрағат материалдарын ақтарып отырмай-ақ қайраткердің еңбектерін шығармалар жинағынан ала алады. Осыған байланысты айтарымыз, аталған шығармалар жинағы ХХ ғасырдағы қазақ қоғамын зерделеу үшін өте маңызды дереккөзі болып табылады және оның ғылыми құндылығы, тарихи маңызы өте жоғары.

Қорытынды. Қазақстан тарихының қатпарлы беттерін зерттеуге молынан үлес қосқан Көшім Лекерұлы Есмағамбетовті көсіби тарихшы деп айтуға әбден болады. Мұны ғалымның зерттеу нысанына айналған сан алуан тақырыптары мен артында қалған 500-ге жуық ғылыми еңбектерден тұратын мұрасы да айғақтайды. Біз осы мақаламызда зерттеуші ғылыми мұрасының бір парасын ғана қарастырып шықтық та, оның ғылыми бағыттарының негізгі арналарын сипаттап бердік, бұдан шығатын түйін: ол саналы ғұмырын ғылымға арнап, тарихтың қалтарысты тұстарына зерделеуге өз үлесін қоса білді, ал әрбір шешілмей жатқан сұрақты қарастыруға бағыт-бағдар бере алды. Ол отандық тарихтың көптеген сауалдарын қамтып, соны пайымдаулар мен тұжырымдаулар жасады. Бұрын белгісіз болып келген көптеген мәселелерді айқындауға қол жеткізді. Сайып келгенде, К.Л. Есмағамбетовтің ғылыми мұрасы ғылымға қосылған сүбелі үлес болып табылады. Сондықтан да ол болашақта арнайы зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Нурпеисов К. Он предпочел науку // Казахстанская правда. – 1998. – 19 ноября.
2. Әбдіраштың Жарасқаны. Көшелі аға (Көшім аға Есмағамбетұлына) // Есмағамбетов Көшім. Тарих таңдақтары. Екінші кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 421 б.
3. Мұқтар Ә. Қазақстанның бас энциклопедияшы-тарихшысы // Атырау. – 2008. – 11 қазан.
4. Көмеков Б.Е. Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты Көшім Лекерұлы Есмағамбетовтің өмірі мен қызметі туралы // Көшім Лекерұлы Есмағамбетов. Библиография / Құраст.: Л. Әбенова, Д. Медерова. – Алматы, 2014. – 144 б., сур. [«Қазақстан ғалымдарының библиографиясы»]. – 16-28-бб.
5. Есмағамбетов К. Салиқалы басылымдағы салғырттықтар // Азат. – 2005. – 23 наурыз. – 4-5-бб.
6. Есмағамбетов К. Сынды дұрыс қабылдай білген жөн // Азат. – 2005. – 25 мамыр. – 5-б.
7. Есмағамбетов К.Л. Действительность и фальсификация: [англо-американская историография о Казахстане]. – Алма-Ата: Казахстан, 1976. – 200 с.

8. Есмағамбетов К.Л. Көне Қазақстанды көргендер (көне дәуірден XVIII ғ. орта кезіне дейін). – Алматы: Мектеп, 1979. – 136 б.
9. Есмағамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе. – Алма-Ата: Санат, 1992. – 152 с.
10. Есмағамбетов К.Л. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра, Қазақстан, 1994. – 240 б.
11. Есмағамбетов К. Желтоқсан жаңғырығы // Қазақ әдебиеті. – 2006. – 1 желтоқсан. – 12-б.; жалғасы 15 желтоқсан. – 12-13-бб.
12. Жарияланбаған құжаттар / Құраст.: К. Есмағамбетов, З. Шаймерденова. Жауапты ред. К. Есмағамбетов. – Алматы: Өнер, 2011. – 480 б.
13. Есмағамбетов К.Л. Қайсар қайраткер (З.О. Баймырзаевтың өмір жолы мен қызметі). – Алматы: Атамұра, 2004. – 320 б.
14. Әбілқайыр хан / Құраст., алғы сөз авторы К.Л. Есмағамбетов. – Алматы: Арыс, 2004. – 328 б.
15. Есмағамбетов К. Ұлт зиялыларының бүркеншік есімдері // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 7-13 қаңтар.
16. Есмағамбетов К. Батырлар тарихы – рухани байлығымыз // Қазақ тарихы. – 2007. – №4. – 65-66-бб.
17. Есмағамбетов К., Жиеналина И. Қазақстанды отарлау тарихынан. – Ақтөбе: 2009. – 168 б.
18. Есмағамбетов К. Исатай батыр бейіті: аңыз бен ақиқат // Қазақ әдебиеті. – 2012. – 27 қаңтар.
19. Есмағамбетов К.Л. Азат рухтың күрескері. – Алматы: Өркениет, 2003. – 176-б.
20. Ақын тағдыры. Зерттеулер. 1843-1927. 1927-1946. Алғы сөз және жинақ материалдарына түсіндірмелер. / Авторы – Есмағамбетов К.Л. – Алматы: Арыс, 2003. – 8-12-бб. – 8-26-бб.; 284-311-бб.
21. Есмағамбетов К. Ақын аманаты // Қазақ тарихы. – 2003. – №5. – 9-15-бб.
22. Есмағамбетов К. Әлем таныған тұлға. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 532 с.
23. Смағұлова С. Мұстафа Шоқай тағылымы (К.Л. Есмағамбетовтың «Әлем таныған тұлға» атты кітабына пікір). Дереккөзі: <http://e-history.kz/kz/books/> (уақыты – 01.02.2017)
24. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12 том, 1-том. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. – 544-б.

References

1. Nurpeisov K. On predpochel nauku // Kazakhstanskaya pravda. – 1998. – 19 nojabrja.
2. Abdirashtyn Zharasqany. Kosheli aga (Koshim aga Esmagambetulyna) // Esmagambetov Koshim. Tarih tандаqtary. Ekinshi kitap. – Almaty: Arys, 2008. – 421 b.
3. Muqtar A. Qazaqstannyn bas enciklopediyashy-tarihshysy // Atyrau. – 2008. – 11 qazan.
4. Komekov B. E. Tarih gylymdarynyn doktory, professor, Sh. Sh. Ualikhanov atyndagy sylyqtyn laureaty Koshim Lekeruly Esmagambetovtin omiri men qyzmeti turaly // Koshim Lekeruly Esmagambetov. Biobibliografiya / Qurast.: L. Abenova, D. Mederova. – Almaty, 2014. – 144 b., sur. [«Qazaqstan galymdarynyn biobibliografiyasы»]. – 16-28-bb.
5. Esmagambetov K. Saliqaly basylymdagy salgyrttyqtar // Azat. – 2005. – 23 nauryz. – 4-5-bb.
6. Esmagambetov K. Syndy durys qabyldai bilgen zhon // Azat. – 2005. – 25 мамыр. – 5-b.
7. Esmagambetov K. L. Deystvitel'nost' i fal'sifikaciya: [anglo-amerikanskaya istoriografiya o Kazakhstane]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1976. – 200 s.
8. Esmagambetov K.L. Kone Qazaqstandy korgender (kone dauirden XVIII g. orta kezine deyin). – Almaty: Mektep, 1979. – 136 b.
9. Esmagambetov K.L. Chto pisali o nas na Zapade. – Alma-Ata: Sanat, 1992. – 152 s.
10. Esmagambetov K. L. Qazaqtar shetel adebietinde. – Almaty: Atamura, Qazaqstan, 1994. – 240 b.

11. Esmagambetov K. Zheltoqsan zhanǵyrygy // Qazaq adebiyeti. – 2006. – 1 zheltoqsan. – 12-b.; zhalgasy 15 zheltoqsan. –12-13-bb.
12. Zhariyalanbagan quzhattar / Qurast.: K. Esmagambetov, Z. Shaimerdenova. Zhauapty red. K. Esmagambetov. – Almaty: Oner, 2011. – 480 b.
13. Esmagambetov K.L. Qaisar qairatker (Z.O. Baymyrzaevtyн omir zholy men qyzmeti). – Almaty: Atamyra, 2004. – 320-b.
14. Abilqayir khan / Qurast., alǵy soz avtory K.L. Esmagambetov. – Almaty: Arys, 2004. – 328 b.
15. Esmagambetov K. Ult ziyalylarynyn byurkenshik yessimderi // Qazaq adebiyeti. – 2005. –7-13 qantar. – 1-b.
16. Esmagambetov K. Batyrlar tarikhy – rukhani bailygymyz // Qazaq tarikhy. – 2007. – №4. – 65-66-bb.
17. Esmagambetov K., Zhienalina I. Qazaqstandy otarlaw tarikhynan. – Aqtobe: 2009. –168 b.
18. Esmagambetov K. Isatay batyr beyiti: anyz ben aqiqat // Qazaq adebiyeti. – 2012. – 27 qantar.
19. Esmagambetov K.L. Azat rukhtyn kureskeri. – Almaty: Orkeniet, 2003. – 176 b.
20. Aqyn tagdyry. Zertteuler. 1843-1927. 1927-1946. Alǵy soz zhane zhinag materialdaryna tusndirmeler. Avtory – Esmagambetov K.L. – Almaty: Arys, 2003. – 8-12-bb. – 8-26-bb.; 284-311-bb.
21. Esmagambetov K. Aqyn amanaty // Qazaq tarikhy. – 2003. – №5. – 9-15-bb.
22. Esmagambetov K. Alem tanygan tulǵa. –Almaty: «Dajk-Press», 2008. – 532 c.
23. Smagulova S. Mustafa Shoqai tagylymy (K.L. Esmagambetovtyн «Alem tanygan tulǵa» atty kitabyna pikir). Derekkози: <http://e-history.kz/kz/books/>
24. Shoqai M. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. 12 tom. 1-tom. – Almaty: «Dajk-Press, 2012. – 544 b.

Д.С. Байгунаков¹

доктор исторических наук, профессор

Г.Е. Сабденова²

кандидат исторических наук, доцент

^{1,2}КазНУ им. Аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

ЕСИАГАМБЕТОВ К.Л. – ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ИСТОРИК

Резюме

В статье рассматривается научное наследие известного историка Кушима Лекеровича Есмагамбетова (1938-2016), в трудах которого нашли отражения многие вопросы Казахстана прошлых столетий. Он в своих трудах обращался к рассмотрению отечественной истории через изучение научных изысканий зарубежных советологов. Это позволило ему положить начало исследованию многочисленных тем, которые были не затронуты до него. Таким образом, К.Л. Есмагамбетов вошел в науку прежде всего как основатель отечественной школы, занимающиеся проблемами изучения зарубежной историографии. Доктор исторических наук, профессор К.Л. Есмагамбетов является автором около 500 научных и научно-популярных трудов, также под его редакцией были выпущены десятки томов энциклопедических изданий. Он исследовал в основном те проблемы, которые ранее оставались в тени исторической науки. Изучал характер и предел трудов отечественных ученых, природу индивидуальных и уникальных явлений в истории Казахстана. Переводил труды зарубежных специалистов, изучал их научные концепции и т.д. Его научное наследие является неоценимым вкладом, восполнившим пробелы в истории не только Казахстана, но и Центральной Азии.

Ключевые слова: К.Л. Есмагамбетов, история, историография, биография, советолог, энциклопедия, Махамбет, Мустафа Чокай.

D.S. Baygunakov¹

Doctor of Historical Sciences, Professor

G.Ye. Sabdenova²

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

^{1,2}al-Farabi KazNU,

Almaty, Kazakhstan

ESMAGAMBETOV K.L. – A PROFESSIONAL HISTORIAN

Summary

The article discusses a scientific heritage of the famous historian Kushim Lekerovich Esmagambetov (1938-2016), writings of which reflected many issues of the past centuries of Kazakhstan. In his writings he considered the country's history through the study of foreign sovietologists's scientific research. This allowed him to initiate a study of the many topics that were not discussed yet. Thus, K. Esmagambetov entered into science primarily as a founder of national school dealing with problems of the study of foreign country historiography. Doctor of Historical Sciences, Professor K. Esmagambetov is the author of about 500 scientific and popular scientific works, also he edited and issued dozen volumes of encyclopedias. He studied mainly those problems that had previously remained in the shadows of historical science. K. Esmagambetov studied a nature and extent of the works of national scholars, the nature of individual and unique phenomena in history of Kazakhstan. He translated works of foreign specialists and studied their scientific concepts, etc. His scientific heritage is an invaluable contribution that allowed us to fill the gaps of not only Kazakhstan history, but also in Central Asia.

Keywords: K. Esmagambetov, history, historiography, biography, sovietologist, encyclopedia, Makhambet, Mustafa Chokai.

ӘӨЖ 94(574)

А. Ахмет¹

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Атырау қ., Қазақстан

ТАРИХТЫҢ ЗЕРДЕЛІ ЗЕРГЕРІ

Аннотация

Мақалада белгілі тарихшы К.Л. Есмағамбетовтың қоғамдық және ғылыми жұмыстарына талдау жасалған. Ғалым бар ғұмырын Қазақстан тарихының күрделі мәселелерін талдауға арнады. Оның Қазақстан тарихына қатысты шетелдік тарихнаманы саралап, аудармасын оқырманға жеткізуі жана тарихи сананың қалыптасуына септігін тигізді.

Түйін сөздер: К.Л. Есмағамбетов, тарихшы, Қазақ тарихы, шетел тарихнамасы, Мұстафа Шоқай.

Бүгінгі күнде қазақ тарихын жаңаша зерделеп, оның сан қырлы тұстарын қалың оқырман қауымға жеткізіп, соның жолында аянбай тер төккен ғалымдар қатарында тарих ғылымдарының докторы, профессор Кәшім Лекерұлы Есмағамбетовтың орны ерекше құрметке ие болған еді. Оның өнегеге толы өмірі, алған асулары кім-кімге де үлгі боларлықтай. Жастайынан білім сүйген, ғылымға күштар, ізденімпаз қазақтың қара баласы туған халқының жүріп өткен жолын тануға ерекше күштарлық танытты. Шежірешіл қарттардың нешебір әңгімелерін құлаққа құйып өскен жас ата-бабасының

тарихын ғылыми тұрғыдан тануға, оның тамырының тереңде жатқандығын тануға күштар болды.

К.Л. Есмағамбетов (2016 жылдың 21 қараша күні қайтыс болды) бұрынғы Гурьев облысының Нарын құмындағы Қанбақты ауылында 1938 жылы 29 қазанда дүниеге келген [1, 96-б.]. 1957 жылы Есбол ауылындағы Жамбыл орта мектебін үздік бітіріп, үш жыл бойы Кеңес армиясы қатарында, Әуе қорғанысы бөлімінде (Москва облысы) болады. Мұнда да ол әскери және саяси дайындықтың үздігі атанады.

Мәскеудегі П. Лумумба атындағы Халықтар достығы университетін 1965 жылы «тарихшы» және «ағылшын тілінің аудармашысы» мамандықтары бойынша бітіріп шыққан жалғыз қазақ баласы. Бір қызығы Көшім Лекерұлы бес жылдың ішінде бірде-бір пәлен «жақсы» деген баға алмапты, ылғи да семестр емтихандарын мерзімінен бұрын «өте жақсы» деген бағаға тапсырып отырыпты. Бос уақытын француз, суахили тілдерін үйренуге, кітапханаларда саяси және халықарарлық қатынастар жөніндегі әдебиетті оқуға жұмсады.

Оқуын бітірер-бітірместен СОКП Орталық Комитеті К.Л. Есмағамбетовке Африкадағы Сомали еліне жұмысқа баруды ұсынады. Бірақ, биік мансапқа апарар тура жолдан бас тартып, жас маман Қазақстанға оралады. Әрине, шетелге барып еңбек еткен адамға сол заманда ертеңгі биік мансаптың бастамасы болатын, оның бұл қадамын «ақымақтық» деп санағандар аз болмады. Кім біледі, мүмкін, өз халқына қызмет етуді қандай мансаптан да жоғары қойған шығар...

Кейін ғалым бұл жағдайды былайша еске алған еді: «1965 жылдың маусым айында СОКП ОК-нің лауазымды қызметкері Сафонов шақырып алып, Сомалидегі Кеңес Одағының елшілігіндегі жұмысқа жіберілетіндігімді айтты. «Шетелде жүргенде Кеңес Одағының әлеуметтік, экономикалық, саяси және әскери мүдделерін қорғауға міндетіме аламын» деген алдын-ала дайындалып, тасқа басылған қағазына қол қойып, Африка жағдайында жұмыс істеуге денсаулығы жарайды деген медициналық қорытынды алу үшін дәрігерлік бақылаудан да өткенмін. Бірақ сол «ит өлген жерге баратындай» мені не нәрселер мәжүрлейді, ол қазақ халқына не береді деген ой жанымды жегідей жеп, ақыры Сафоновқа қайта барып, ұсынысынан бас тарттым да, Қазақстанға сұрандым. Сол кезде, ондайды көрмеген болуы керек, бұл кісінің таңқалысы мен ашуға булыққан күйін әлі күнге дейін суреттеп бере алмаймын, тек менің жадымда кеше ғана естігенімдей болып мына сөздер сақталып қалыпты: «Мы хотели вырастить из вас своего кадра, но вы не оказались достойными нашего доверия. У нас хватают желающих ехать на работу. Поезжайте в своей Казахстан, если что там не видели» [2, 4-б.]. Осыдан кейін сәл іркіліп, «ақымақ қазақты» аяды ма білмеймін, Жоғары және арнаулы оқу орындарының министріне мені Қазақстанға жіберу жөнінде қоңырау шалды.

Содан 1965 жылдың қыркүйегінен ол С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетіне (бүгінгі Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті – А.А.) аға оқытушы болып орналасады. Бұл жерде ол бірден көзге түсіп, Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігіне лауазымды жұмысқа ауыстырылады. Мұнда шетел делегацияларын қабылдауға байланысты істермен, республика үкіметіне қажетті құжат дайындаумен, анықтамалар жазумен шұғылданады. 1967 жылы КСРО Сырты істер министрлігінің сынақ ісінен өтіп, А.А. Громыконың сәуір айында Ирақтың Сыртқы істер министрі Аднан әл-Пачачидің құрметіне ұйымдастырған қабылдауына да қатысады. Алайда Қазақ Республикасы Сыртқы істер министрлігінің «аты бар да, заты жоқ» функциялары мен құқы шектелген құрылым екендігіне жас маманның көзі бірден жетеді. Жұмыс жасап отырған күн сайын сағат 9-дан 6-ға дейін уақыт өткізу оған мүлдем ұнамайды. Сол себепті ол енді ғылым, білім жолына түскенді жөн көріп, 1968 жылы Қазақ мемлекеттік университеті жанындағы аспирантураға құжат тапсырып, 1971 жылы оны сәтті бітіреді.

Нәтижесінде 1972 жылы «XIX және XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан

тарихының Батыс Еуропа мен Америка Құрама Штаттарында зерттелуі» деген тақырыпта диссертация қорғап, тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алады.

Бұл тақырып жөнінде бұрын бірен-саран мақала болмаса, Қазақстанның шетелдік тарихнамасы мүлдем зерттелмеген еді. Ағылшын, француз, неміс тілдерінде жазылған Қазақстан туралы жүздеген зерттеулерді тауып, жүйелеп шығу, оларды ой елегінен өткізу жас ғалымның қарым-қабілетін бірден танытады. Қазақстан Ғылым Академиясының академигі А. Нүсіпбеков, корреспондент-мүшесі Г.Ф. Дахшлейгер, тарих ғылымдарының докторы П.Г. Галузо диссертациялық жұмысты жоғары бағалайды. Бұл кезде Көшім Лекерұлы Қазақ Республикасының Жоғары және арнайы орта білім министрінің көмекшісі болып жұмыс істеп жүргенді. Тағы да ол болашағы бар бұл қызметтен өз өтінішімен педагогтық жұмысқа ауысады. Жок, оның ішкі арманы мемлекеттік қызметті істей алмағандықтан емес, өзінің бір рет сырын ақтарғанынан білгеніміздей, батыс авторларының Қазақстанның «отарлық жағдайда өмір сүріп жатқанын» жастарға жеткізу болатын. Тіпті, «буржуазиялық бұрмаушылыққа қарсы күрес» ретінде алынған зерттеу тақырыбының өзі де осы мақсатты көздейтін. 1976 жылы жарық көрген оның «Действительность и фальсификация: Англо-американская историография о Казахстане» деген монографиясы, бүркемеленген күйде болса да, жұртшылықты батыс авторларының Кеңес өкіметінің ұлттық саясаты жөніндегі тұжырымдарымен кеңінен таныстырды. Кеңес идеологтары кітапты өзінше ұғынған болар, ал халық оны өзінше қабылдады, өзгеше ой түйді.

«Көне Қазақстанды көргендер» деген шағын кітабы да – автор ұстанымының жалғасы іспеттес [3]. Кітаптың кіріспесінде автор бірден «әр халық өз тарихын басқалардан жақсы білетіндігіне, оған өз көзімен қарау қажеттіне күмән болмаса керек» деп мәлімдейді. Бұл не? Қазақтар туралы орыстардың да жазғандарын «дұрыстыққа» саймаушылық емес пе?! Бұнымен қоймай ол Қадыр Мырза Әлидің «Көш» (1973) деген өлеңдер жинағынан:

Менің бабам қаптаған қыр аптабы,

Көшіп-қонып ұрпағы тұрақтады.

Біздің тарих бұлда бір қалың тарих,

Оқулығы жұп-жұқа бірақ тағы, - деп, қазақ халқы тарихының оқытылуы жөнінде ерекше ой түйіндейді. Осы кітаптағы XVI ғасырдың орта кезінде қазақ даласы арқылы Парсы еліне саяхат жасаған ағылшын көпесі А.Дженкинсон салған картаның берілуі, онда қазақ жерінің «Қазақия» (Cassacia) деп көрсетілуі, ағылшын суретшісі Джон Кэстльдің Әбілқайыр ханға барып қайтқан сапары жөніндегі күнделігі, ондағы Әбілқайырдың әйелі Бопайдың, Орынборда аманатта отырған Ералы сұлтанның суреттері, олардан басқа да толып жатқан мағлұматтар 1979 жылдары студент жастар арасында ерекше әсер туғызғаны белгілі.

Бұл жағдайда, осы кезде Көшім Лекерұлының Түркияда екі айлық іссапарда болып, «Азаттық» радиосында қызмет істеп жүрген Хасен Оралтаймен, Измирдің төңірегінде орналасқан Салихлы кентінде Қазақ диаспорасының жетекшілерімен кездесуі, ол жақтан А.З. Валидидің түрік тіліндегі «Естеліктерін» (1970), Х. Оралтайдың «Алаш» – Түркістан түріктерінің ұлт-азаттық ұраны» (1973), Иса Алптекиннің «Шығыс Түркістан тарихы» деген кітаптарын, «Түрік елі» (Turkeli) деген журналда Қазақстан туралы жарияланған материалдарды алып қайтуы іссіз қалмады. Көп ұзамай олардың барлығы да тәркіленіп, ғалым «қызыл белсенділердің» қырына ілігеді...

Сол кезеңде «Сіз ағылшын тілін білесіз ғой, ағылшын елшілігіне хат жазыңыз, біз жеткізіп берейік» деген арандатушыларда табыла кетті. Бірақ желдің қай жақтан соғып тұрғанын сезген Көшім Лекерұлы ондай қадамға бармады. Көпе-кернеу жасалып отырған қиянат болғандықтан, «істің» мән-жайы Мәскеу құзырлы орындарының араласуымен анықталғандай болғанымен, мәселе түпкілікті шешілмеді.

Дегенмен, Көшім Лекерұлының жігері мүқалмады, аса қиын жағдайдың өзінде де ол ешбір жанға «қол жаймады», еңсесін түсірмеді. «Қарағайға қарсы біткен бұтақпын»

деп Махамбет бабасы айтқандай, ол қашан да біреуден көмек сұрауды намыс санайтын, тек өзі күшіне, өз біліміне сенетін. Ал, енді Көшім Лекерұлының бойына жинақтаған білімі сенсе сенгендей еді. Ол жөнінде «Лениншіл жас» газетінің 1988 жылғы бір санында М. Ізімұлы да жазған болатын.

К.Л. Есмағамбетовтың осыдан кейін «Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясына келіп жұмысқа орналасуы заңды еді. Ол республикада энциклопедиялық әдебиет шығарудың бастауында тұрып, 1968-1980 жылдар аралығында 13 томдық «Қазақ Совет Энциклопедиясының», «Батыс Қазақстан облысы энциклопедиясы» «Ақмола», «Маңғыстау облысы энциклопедиясы», «Солтүстік Қазақстан облысы энциклопедиясы», «Индер ауданы энциклопедиясының» жарық көруіне өз үлесін қосты. «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясының Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар орталығының басшысы ретінде «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының сөзтізбесін жасап, концепциялық негізін қалайды. 1990 жылдардың бас кезінен оның ғылыми басшылығымен және құрастыруымен «Кто есть в Казахстане науке» (1999), «Сакский воин – символ духа предков» (1998), «Құрманғазы», «Қорқыт ата» (1999), «1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы» Джон Кэстльдің күнделігі, «Казахская диаспора» (1997), «Әбілхайыр хан» (2004) т.б. кітаптар әзірленіп, оқырмандарға ұсынылды.

К.Л. Есмағамбетов баспасөз беттерінде «Қазанғап неге қапалы?», «Мақаланың мақсаты ойтүрткі болатын», «Саликалы басылымдардағы салғырттар», «Сынды дұрыс қабылдай білген жөн», «Дәме бар да, дәрмен жоқ» т.б. мақалалар жариялап, республикадағы энциклопедиялық әдебиеттің сапасы жөнінде өзекті мәселелер көтерді [4, 56-63, 86-90, 103-121, 121-128, 220-234-бб.]. Оның «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Қазақ әдебиеті» газеттеріндегі АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция, Түркия және басқа да елдердің кітапханалары мен мұрағат қорларындағы Қазақстан тарихы мен мәдениеті жөнінде құнды мағлұматтары бар кітаптар мен қолжазбалар туралы мақалалары «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыруға көмегін тигізді.

«Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясынан кейін К.Л. Есмағамбетов ҚР Қаржы министрлігінің шақыртуымен осы ведомствода «Сыртқы қатынастар бөліміне» қызметке алынып, оған басшылық жасады, оның қызметінің бағыттары мен функцияларын анықтады. Қаржы министрінің қабылдауында бірге болып, АҚШ, Франция, Германия, Ұлыбритания т.б. елдердің елшілерімен өткен келіссөздер мен сұхбаттардың табысты өтуіне шама-шарқынша үлесін қосты.

Көшім Лекерұлы – аудармашы, мұрағатшы да. Ол Индианна университетінің профессоры Джордж Демконың «Орыстардың Қазақстанды отарлауы», Пейс университетінің профессоры С.П.Синханың «Құқық философиясы» деген кітаптарын ағылшын тілінен тікелей аударды [5]. Отандық тарих ғылымының деректік негізінің кеңеюіне бағытталған сан-алуан іс-шаралардың басы-қасында болып, ҚР Мұрағат ісі және құжаттану жөніндегі ғылыми-техникалық орталықтың директоры болып істеді. Өзінің ғылыми жұмыстарымен бірге ҚР Ұлттық мұрағаты бас директорының кеңесшісі, «Қазақстан мұрағаттары» журналының бас редакторы қызметтерін қоса атқарды. Бұл жөнінде белгілі ғалым Х. Әбжанов: «Басылымның қалыптасып, қапысыз дәйектеуіне 2005-2008 жылдары бас редактор қызметін атқарған тарих ғылымдарының докторы К. Есмағамбетовтің сүбелі үлес қосқанын айтуымыз жөн», - дегенді [6, 142-144-бб.].

Ең алдымен Көшім Лекерұлы – көрнекті ғалым, Қазақстан тарихы шетелдік тарихнамасының негізін қалаушы. 2003 жылдың қаңтар айынан ол ҚР Білім және ғылым министрлігі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Бас ғылыми қызметкері ретінде өмірінің соңына дейін еңбек етті. Ғалым тарихи оқиғаларға жалаң, не бір дерек көзі емес, бірнеше тілдердегі дереккөздерін салыстырмалы талдау арқылы баға беруге ұмтылды. Бірнеше шет тілдерін білуі оған әлемдік тарих ғылымындағы ғылыми бағыттар мен мектептердегі заманауи қоғамдық ой-пікірлерді қадағалап отыруға мол мүмкіндік берді.

К.Л.Есмағамбетов – Қазақстан тарихын әлемдік тарихнаманың құрамды бөлігі екендігі туралы түсінікті орнықтырған ғалымдардың бірі болды.

Ғылыми ізденістердің дәстүрлі бағыты бойынша «Что писали о нас на Западе», «Қазақтар шетел әдебиетінде», «Азат рухтың күрескері», «Әлем таныған тұлға» деген сүбелі еңбектерді [7], бірнеше ғылыми мақалаларды жариялады. Соңғы жылдары Көшім Лекерұлы қазақ тарихындағы тағдыры күрделі, рухы биік тұлғаларларға назар аудара бастады. Бала жасынан өлеңдерін жаттап өскен Махамбет Өтемісұлының өмірі мен күрес жолын мұрағат деректері негізінде зерделеді. 20 томдық «Махамбет әлемі» жинағының алғашқы бес кітабына алғы сөз бен түсініктемелер жазды. Мемлекет және қоғам қайраткері З. Баймырзаев туралы «Қайсар қайраткер» деген кітабына Ә. Кекілбаев «Егемен Қазақстан» мен «Казахстанская правда» газеттерінде оң пікір білдірді. «Әлем таныған тұлға» атты еңбегі отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан жоғары бағаланды: Астана, Алматы, Павлодар, Семей, Орал, Атырау, Көкшетау т.б. қалалардағы баспасөз беттерінде оң пікірлер жарияланды. Оны тарих ғылымдарының докторы, профессор Е.Б. Сыдықов пен тарих ғылымдарының докторы Б.Ж. Атантаеваның: «Профессор К.Л. Есмағамбетовтың бұл монографиясы – өте өзекті, дер кезіндегі және өзіндік ерекшелігі бар зерттеу еңбек. Қазақстандық тарихнамада алғаш рет қазақ зиялыларының, оның ішінде Мұстафа Шоқайдың қайраткерлік болмысы мен шығармашылық мұрасын жан-жақты талдап ашқан» [8], экономика ғылымдарының докторы, профессор Е. Арын мен тарих ғылымдарының докторы Р. Таштемиханованың: «Бұл еңбек Қазақстан Республикасының мемлекеттік сыйлығына ұсынуға лайық деп білеміз» [9], деген қорытулары айғақтайды.

Францияның Шығыс тілдері мен өркениеттері институтының (Париж) ғылыми қызметкері Мария Бретон: «Автор книги не только переработал огромный пласт документов, находящихся в архивах Казахстана, Узбекистана, Российской Федерации, Башкортстана, Турции, но и детально изучил материалы личного архивного фонда Мустафы Чокая в библиотеке Института восточных языков и цивилизаций в Париже (INALCO), труды самого М. Чокая, написанные им в разные годы на казахском, русском, французском, чагатайском и других языках, воспоминания как соратников, друзей, так и противников и, конечно же, прессу различного направления», - деген пікір білдірді. [10]. Тарихшы А. Ахмет: «Мұстафа Шоқайдың еңбектерін бірімен-бірін салыстыру, зерттеу жолдары арқылы жүргізуге де білік пен білім, бірнеше шет тілін біліп, еркін игеру керек екендігі сөзсіз. Бұл жолда Көшім Лекерұлы ғылыми қағиданы берік ұстанған ғалым. Ғалымның М. Шоқайдың қайытпас қайраткерлік болмысы, артында қалған өлмес мұрасын, ой-тұжырымдарын саралап, зерттеп жеткізуі бүгінгі және келешек ұрпақтар үшін тарихи танымдық, тағылымдық бағыттағы құнды еңбегі деп білеміз» [11].

Ғалымның сүбелі еңбегі еленіп, 2009 жылы Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықпен марапатталады. Осы аталған іргелі зерттеудің негізінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Еуразия гуманитарлық университеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Шет тілдері және іскерлік карьера университеті (Алматы) жоғары оқу орындарының оқу үдерісіне арнайы енгізіліп, оқытылды.

Ғалым монографиядан кейін М. Шоқайды зерттеуді жалғастырады. Ол М.Шоқайдың Франциядағы жеке мұрағаттық қорының, Германия, Ресей, Грузия, Түркия, Ұлыбритания т.б. елдердің мұрағаттары мағлұматтарына ағылшын, француз, неміс, түрік, орыс, қазақ, өзбек т.б. тілдеріндегі ізденістерге негізделген «Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағының» 12 томдығын құрастырып (жалпы көлемі 430 б.т.) орасан зор ғылыми еңбекті аяқтап, баспадан шығарды. Аталған құнды еңбек туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор Хазретәлі Түрсүн: «Бұл еңбекті осы кезге дейін Шоқайтану бойынша жарық көрген ғылыми еңбектердің ең объективтісі әрі толымдысы деп бағалаймыз. Өйткені қолында Шоқайдың барлық шығармаларының болуы авторға қайраткердің қызметіне барынша дәлелді және шынайы ғылыми талдаулар жасауға мүмкіндік берген», - баға береді [12].

Көшім Лекерұлы тарихымызды жаңаша жазатын ғалымдар легін қалыптастыруға айтарлықтай үлесін қосты. Ғалым үнемі бұрын зерттелмеген тың тақырыптар төңірегінде ізденістер ұйымдастырып, шәкірттеріне оны зерттеудің бағыт-бағдарын айқындауда еш талған емес. Сондықтан да болар оның қаламынан туған әрбір ғылыми дүниелер оқырманның іздеп жүріп оқитын рухани байлығына айналды. Ғалым 2001-2010 жылдары докторлық диссертацияларды қорғау кеңесінің мүшесі, төрағасы болды. Оның ғылыми жетекшілігімен 9 ғылым докторы, 13 ғылым кандидаты даярланды. Олар тарих ғылымдарының докторлары С.О. Сұмағұлова, Г.С. Жүгенбаева, Ү.Т. Ахметова, А.Ш. Махаева, Р.М. Таштемханова, Д.С. Байғунаков, Б.К. Бабытов, А.Қ. Ахмет, З.Д. Шаймерденова т.б. Бүгінгі күндері аталған тарихшылар республикамыздың жоғары оқу орындарында жемісті жұмыс жасап келеді.

Осындай ұланғайыр еңбегі ескеріліп, К.Л. Есмағамбетов ҚР Президенттінің жарлығымен «Ерен еңбегі үшін» (2007), «Астанаға-10 жыл» (2010) медальдарымен және «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төсбелгісімен, ҚР Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің «Құрмет Грамотасымен» (1998), Білім және ғылым министрлігінің «Алғыс хатымен» (2008) марапатталды.

«Тіршілік үшін төгудей терді төгесің,

Табаның тілініп,

Қабырғанды сөгесің» - деген ақын (Қадыр Мырза Әли) сөздері тап осы Көшім ағаның өмір сүрудегі табандылығымен мен қайсарлығына арналған секілді.

Тура сөйлеп, өз көзқарасы бойынша өмір сүре білу оңайға түспейтіні белгілі. Бірақ ол осы қасиеттерімен дараланды. Ол керенау-кердендікті де, екіжүзділік пен жағымпаздықты да бірдей жек көреді. Бір жолы Қалтай ағамыз (Мұхамеджанов) Көшағана «Інім осы мінезіңмен өспей қалғанға ұқсайсың-ау» деген көрінеді. Дегенмен Көшім Лекерұлы басқаша өмір сүре алмады, себебі ол жағымпаздықты өзін-өзі қорлаушылық деп білді. Ешкімді бөле жармай, үлкенмен де, кішімен де тең сөйлесіп, қай уақытта да адамгершілік пен парасаттылықты, өзіне деген қатаң талап пен ізденімпаздықты биік мақсат тұтқан, қазағының ертеңі үшін аянбаған ғалым-ұстаз ағамыздың өмір жолы осындай еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Индер ауданы. Шежіре –Алматы: «Арыс», 2006. – 227 б.
2. Есмағамбетов К. Тарих таңдақтары. Бірінші кітап. – Алматы: «Арыс», 2008. – 416 б.
3. Есмағамбетов К. Көне Қазақстанды көргендер (Көне дәуірден XVIII ғ. Орта кезіне дейін). – Алматы: «Мектеп», 1979. – 136 б.
4. Есмағамбетов К. Тарих таңдақтары. Екінші кітап. – Алматы: «Арыс», 2008. – 426 б.
5. Джордж Демко. Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916 жж.) / ағылшын тілінен ауд. Көшім Есмағамбетов. – Алматы: «Ғылым», 1997. – 214 б.: ил., таб. («Орал және Алтай зерттеулер» сериясы); Сурия Синха. Құқық философиясы / ағылшын тілінен аударғандар: К.Л. Есмағамбетов, А. Мұқанова, Б. Мизамхан/. – Алматы: «Ғылым», 1999. – 296 б.
6. Әбжанов Х. Мұрағатшылар мен тарихшылардың өркенді басылымы // Қазақстан мұрағаттары. – 2009. – №4 (12). – 155-б.
7. Есмағамбетов К. Что писали о нас на Западе. – Алма-Ата: «Санат», 1992. – 152 с.; Соныкі. Қазақтар шетел әдебиетінде – Алматы: «Атамұра», 194. – 240 б.; Соныкі. Азат рухтың күрескері – Алматы: «Өркениет», 2003. –176 б.; Соныкі. Әлем таныған тұлға. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008, – 504 б.
8. Сыдықов Е.Б., Атантаева Б.Ж. К.Л. Есмағамбетовтің «Әлем таныған тұлға» монографиясы туралы // Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті Хабаршысы. – 2009. – №2 (46). – 200 б.
9. Арын Е., Таштемханова Р. Халқымыздың тәуелсіздігі үшін күрескен Мұстафа Шоқай туралы құнды еңбек // Сарыарқа самалы. – 2009. – 5 наурыз.
10. Мария Бретон (Франция). Жизнь – в борьбе за независимость // Казахстанская правда. – 2010. – 3 сентября.

11. Ахмет А. Мұстафа Шоқай туралы тың зерттеу // Мұнайлы Астана. – 2009. – 26 ақпан.
12. Түрсүн Х. Әлемдік тұлғаны тұғырлаған еңбек // Түркістан. – 2016. – 1 желтоқсан.

References

1. Inder audany Shezhire –Almaty: «Arys», 2006. – 227 b.
2. Esmagambetov K. Tarih tandaqtary Birinshi kitap. – Almaty: «Arys», 2008. – 416 b.
3. Esmagambetov K. Kone Qazaqstandy korgender (Kone dauirden XVIII g. Orta kezine deyin) – Almaty: «Mekter», 1979. – 136 b.
4. Esmagambetov K. Tarih tandaqtary Ekinshi kitap. – Almaty: «Arys», 2008. – 426 b.
5. Dzhordzh Demko. Orystardyn Qazaqstandy otarlauly (1896-1916 zhzh.) / agylshyn tilinen aud. Koshim Esmagambetov. – Almaty: «Gylym», 1997. – 214 b.: il., tab. («Oral zhane Altai zertteuler» seriyasy); Suriya Sinha. Quqyq filosofiyasy /agylshyn tilinen audargandar: K.L. Esmagambetov, A. Muqanova, B. Mizamkhan/. – Almaty: «Gylym», 1999. – 296 b.
6. Abzhanov Kh. Muragatshylar men tarihshylardyn orkendi basylymy // Qazaqstan muragattary. – 2009. №4 (12). – 155 b.
7. Esmagambetov K. Chto pisali o nas na Zapade. – Alma-Ata: «Sanat», 1992. – 152 s.; Sonyki. Qazaqtar shetel adebietinde. – Almaty: «Atamura», 194. – 240 b.; Sonyki. Azat ruhtyn kureskeri. – Almaty: «Orkeniet», 2003. – 176 b.; Sonyki. Alem tanyған tulga. – Almaty: «Dajk-Press», 2008. – 504 b.
8. Sydyqov Ye.B., Atantayeva B.Zh. K.L. Esmagambetovtin «Alem tanygan tulga» monografiyasy turaly // Shakarim atyndagy Semei memlekettik universiteti Khabarshysy. – 2009. – №2 (46). – 200 b.
9. Aryn E., Tashtemkhanova R. Halqymyzdyn tauelsizdigi ushin kuresken Mustafa Shoqai turaly qundy ebek // Saryarqa samaly. – 2009. – 5 nauryz.
10. Mariya Breton (Franciya) Zhizn' – v bor'be za nezavisimost' // Kazakhstanskaya pravda. – 2010. – 3 sentyabr'.
11. Akhmet A. Mustafa Shoqai turaly tyn zertteu // Munaily Astana. – 2009. – 26 aqpan.
12. Tursun H. Alemdik tul'fany tугyrlagan ebek // Turkistan. – 2016. – 1 zheltoqsan.

А. Ахмет¹

¹Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан

Аннотация

В статье анализируется общественная и научная деятельность известного историка К.Л. Есмагамбетова. Он стоял у истоки исследования зарубежной историографии истории Казахстана. Его исследования внес определенный вклад в развития исторического сознания в Казахстане.

Ключевые слова: К.Л. Есмагамбетов, историк, история Казахстана, зарубежная историография, Мустафа Шокай.

A. Akhmet¹

¹Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Atyrau, Kazakhstan

Summary

The article analyses social and scientific activities of well-known historian Esmagambetov K.L. He conducted a pioneer research of international historiography of the history of Kazakhstan. His research made a certain contribution to the development of historical consciousness in Kazakhstan.

Keywords: Esmagambetov K.L., historian, history of Kazakhstan, international historiography, Mustafa Shokai.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCHES OF YOUNG SCHOLARS

УДК 351.75+351.755](574)

Ы.Қ. ОМАРБАЕВ¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, PhD докторант

1960-1980 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ПАСПОРТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ КӨРІНІСІ: ҚЫЛМЫС,
ШЕТЕЛГЕ БАРУ ЖӘНЕ Т.Б.

Аннотация

1960-1980 жылдары кеңестік Қазақстандағы социалистік құрылысты орнықтырудың шараларында әміршіл-әкімшіл жүйенің бұрынғы әдіс-тәсілдері жұмсара түсті. Оның салдарлары паспорттық жүйенің қызмет бағыттарына да ықпалын тигізбей қоймады. Шаруашылық пен өндірістегі паспорттық режимнің тетіктері жойылып, негізінен қылмыс, шет мемлекеттерге бару мәселелеріне орайластырылды. Мақалада аталған кезеңдегі қоғамның өзекті тұстарындағы паспорттық жүйенің амалдары мен тәртіптеріне жан-жақты талдаулар айқындалған. Мұрағаттық деректердің материалдары аясында авторлық көзқарас танытылған.

Түйін сөздер: паспорт, қылмыс, кодекс, партия, өнеркәсіп, комиссия, қаулы, орган

Қылмыс және заңсыз әрекеттерге қарсы күрес мәселелеріндегі паспорттық жүйе қызметтері. Паспорттық жүйенің социалистік құрылысты нығайту мен тұрғындардың жүріп-тұру қозғалысын қадағалау қызметі бойынша аталған кезеңдегі бағыттарының біріне, қылмыспен күресу шаралар жиынтығы жататындығы белгілі. Бұл мәселе аясында паспорттық жүйенің тәртіптері мен ережелерін қамтамасыз етуде ПМ органы басты жауапкершілікті алады. Мұрағат деректеріне көз жүгірткенімізде 60-шы жылдары кеңестік Қазақстанда алдыңғы жылдармен салыстырғанда қылмыстық әрекеттердің көрсеткіштері едәуір азайған [1, 15-п.]. Осы тұста, паспорттық жүйенің құжаттары қылмыспен күресу шараларында қандай маңызға ие болды? деген орынды сұрақ туындары сөзсіз. Бұл сұраққа жауап табу үшін, ең алдымен қылмыс деген ұғымның мәніне саралау жүргізуіміз қажет. Қылмыс әрекеті белгілі бір мекен-жайда жасалынған және соңынан үнемі қозғалыста болатын құбылыс екендігі белгілі.

Қылмыскерлердің алдын кесу және жүріс-тұрыстарын анықтау, осы мәселеге жауапты органдардың басты назар аударатын қырлары болып табылады. Паспорттық режимнің шекара, автожол, теміржол бекеттеріндегі қызметінің тиімділігі неғұрлым артса, қылмыстық әрекеттерге жол бермеу мен қыспаққа алудың тәселдері де соғұрлым жоғарылайтындығы анық жайт. Әсіресе, мемлекетаралық теміржол, автожол шекаралық бекеттеріндегі паспорттық режимді бақылау шараларының қатайтылуы мен оңтайландыруы, қылмыстық ағымдардың одан әрі өрістеуіне тосқауыл болатын камалдардың бірі болды. Жоғарыда айтылған ойларға мысалдарды, 1960-шы жылдардағы іске асқан кеңестік Қазақстанның қауіпсіздік органдарының тиісті құжаттарына назар аударар отырып, айқын көз жеткіземіз.

1960-шы жылдары кеңестік Қазақстандағы ПМ органы қылмыспен күресу шараларының жиынтығында, теміржол қозғалысына аса мән берді. Мәліметтерден білетініміздей, 1960-шы жылдары Қазақстан теміржол тармақтарының ұзындығы бойынша КСРО республикаларының арасында басты орынға ие болды. Жуықтап алғанда оның ұзындығы 120 мың шақырымды құрады [2, 20-б.]. Осыншама үлкен қозғалыс түріндегі тұрғындардың жүріп-тұру қозғалысын қадағалау мен ондағы қылмыстық элементтерді анықтау іс-қимылдары П органдарының басты міндетіне жатты.

Ал, бұл мақсаттың жүзеге оң асуына ықпал ететін бірден-бір құралдардың бірі ол қозғалыс иелерінің құжаттық сәйкестіктерін айғақтау болып табылады. Паспорттық режимді күшейту мен тиісті растау құжаттарын бақылаудың амалдарына, қауіпсіздік органдарының мұқият назар аударғандығына көптеген мұрағат құжаттары дәйек бола алады.

Солардың ішіндегі бірқатарына жіті тоқталып өтсек. 1962 жылдың 3 наурызындағы Қазақ КСР ІІМ-ның кезекті отырысы болып өтті [2, 20-п.]. Сол отырыста республика аумағындағы қылмыстың алдын-алуға қатысты мәселелер көтерілді. Оның ішінде, Қазақ теміржолындағы милиция Басқармасы мен ІІМ органдары арасында өзара әрекеттесе қимыл жасау бастамалары көтерілген болатын. Екі ведомство арасында қылмыспен күресудің аумақтарын бөлісу мәселесінде осы отырыс барысында, келіспеушіліктер туындағандығын атаған жөн. Аталған отырыста баяндалғандай, теміржол транспорты кесіп өтетін және тоғысқан елдімекендердегі милиция органдарын біріктірудің ешқандай мәні жоқтығы негізделді. Екі органның қызмет атқару міндеттерінде айтарлықтай ерекшеліктер бар және олардың басты міндеті өз аймақтары бойынша паспорттық режимді қамтамасыз ету болып табылатындығы ұйғарымы қабылданады [2, 22-п.].

1960 жылдардағы партия-мемлекеттік аппараттардың қызметкерлерін есепте ұстау мен олардың жүріп-түру қозғалыстарын қадағалауға көмектесуші тағы бір құжат болды. Ол партия мүшелігі жөнінде билеттің маңыздылығы жөнінде зерттеулерде аталынады [3, 76-с.]. Аталған билеттердің жергілікті партия комитеттерінде арнайы есепте тұрылғандығы анық. Ал, белгілі бір мерзімдер бойынша оларды жаңартып тұру жұмыстары жүргізіліп отырды. Егер, қылмыстық элементтерге қатысы болған немесе партия тарапынан ауыр сөгістер алған ахуалдарда билеті алынатын дәрежеге жетті. Егер, азамат бір орыннан екінші орынға жұмыс ауыстырғанда, көшкен сәттерінде тұрғылықты тіркелімінен шығуымен қатар, партия билетінде өткізу тәртіптері жолға қойылды.

Алайда, сол кезеңдердегі түрлі жайттарға байланысты, партия мүшелері есептен шықпай-ақ, өздерінің тұрғылықты мекен-жайларын ауыстырған оқиғалар кездесіп, оларды іздестіру шараларының жүргізілгендігін, мұрағаттық құжаттарды қарастыру барыстарында ұғынамыз. Қазақстан обкомдарына Мәскеуден партия мүшелерін іздестіру турасындағы телеграммалардың түсіп тұруы таңқаларлық емес еді. Мәселен, 1963 жылғы обкомдарға түскен телеграммалардың біріне көз жүгірте отырып, онда Ресейдің Симфереполь қаласындағы партия ұйымының мүшесі, 1928 жылы туылған Алексей Шендринді түрлі аймақтардан іздестіру шараларын түсінеміз [4, 26-п.]. Аталған азамат, партия есебінен шықпай, өз тұрғылықты мекенінен кетіп қалған. Жауаптарға қарағанда, азаматтың Қазақ КСР аумағында тұрмайтындығы белгілі болады [4, 28-п.]. Жоғарыдағы мәліметтерге талдау жасай отырып, КСРО аумағы бойынша тұрғылықты тіркелім жүйесі амалдарының әлі де болса жетілмегендігін байыптаймыз.

Яғни, азаматтардың барған елдімекендерінде тұрғылықты тіркелімге тұру, паспорт алу шараларында, партия билетінің рөлінің үндеспей тұрғандығын көруге болады. Негізінде КСРО мемлекетінде партия билетін иемденудің рөлі қоғамда өте жоғары болғандығы белгілі. Партия билетін жоғалту және оны қайта рәсімдеу, паспортты жолғалтудан қиын соқты. Осыдан жақсы хабардар, партия-мемлекеттік аппарат қызметкерлері, партия құжаттарын жоғалтқан жағдайда, ол жөнінде хабарды ескертіп, есептен шығаруды басы артық мәселе санайтын.

Мемлекеттік-аппарат қызметкерлерінің арасында, жұмыста қарастырылып отырған мерзім бойынша паспорт, партия билеттеріндегі туылған жылдарын ауыстырып отыру ахуалдары оқтын кездесіп отырды. Бұл турасында мұрағаттық құжаттардағы деректерден мол ұшырастырамыз. Мәселен, 1961 жылы 18 желтоқсандағы КОКП ОК қаулысына сәйкес, партия билеттерінің жаңа үлгісі айналымға енгізілді [5, 43-п.]. Осы қаулының аясында, барлық партия мүшелері өздерінің билеттерін өткізіп, жаңа үлгідегі құжатты алуға тиіс болды. Партия билеттерін алу сәтінде, ішіндегі мәліметтері азаматтың туу жөнінде куәлік немесе паспорт секілді жеке құжаттарының мәліметтерімен сәйкестендірілді.

Алайда, партия билеттерін ауыстыру сәтінде, туу жөнінде куәліктерін қолдан жасатудың негізінде, партия билетіндегі туу жылдарын өзгертуге бірқатар мүдделі азаматтар қол жеткізгендігін және оларға қарсы шаралардың қолданғандығын мұрағат деректері жан-жақты растайды. Мысалы, 1964 жылғы тиісті органдардың тексерісі нәтижесінде, Қордай ауданының партия комитетінің І хатшысы, партия мүшесі, аудан тұрғыны Т. Юсуповтың туылған жылын, жалған туу жөнінде куәлігінің негізінде 1905 жылдан 1901 жылға ауыстырған [5, 49-п.].

Осылайша аталған азаматтың зейнеткерлікке ерте шығуына мүмкіндік ашпак болғандығы әшкереленеді. Тағы бір ұқсас ахуал, Совет ауданының партия комитетінің басшысының билетімен қайталаңады [5, 52-п.]. Онда да туылған жылын туу жөнінде куәлігін өзгерту арқылы, кейінге шегеру кездескен. Аталған мәселелерден ұғынатын бір жайт, ол партия-мемлекет қызметкерлерінің өз туылған жылдарын кейінге шегеру арқылы зейнеткерлікке шығауға асығысы еді. Бұл мәселеде, әлеуметтік-тұрмыстық фактілердің аспектісі айқындалады.

Кенестік қоғамда, үлкен лауазымдағы адамдардан, ұжымшарлардағы шаруаға дейін зейнеткерлікке кетуге талпынды. Себебі, мемлекеттік аппарат немесе қарапайым шаруашылық салаларында болсын, адамдарда қызмет етуге деген ынтық төмен болғандығын түрлі мәліметтерден жақсы білеміз. Осыдан келіп, мүмкін болса паспорт, туу жөнінде жеке құжаттарын қолдан жасаудың факторларының ұшырауы ғажап емес еді. Жоғарыда аталғандай заңды бұзу, қылмысты әрекеттерге барудың салдарларымен күресудің қимылдары 1970 жылдары заңдық-құқықтық мәнде кең ауқымға ие болды.

Әсіресе, 1970 жылғы Одақ және республика көлемінде қабылданған тұрғындарды заңдық ережелерге тәрбиелеу мен бағыттау бойынша қаулылардың мәні зор болып табылады. Атап айтар болсақ, 1970 жылы 15 қыркүйекте КОКП ОК «Азаматтардың құқықтық тәрбиесін жақсарту бойынша шаралар жөнінде», 1970 жылғы 23 желтоқсандағы КСРО КОКП және Министрлер Кеңесінің бірлескен «Халық шаруашылығында құқық жұмыстарын ұлғайту бойынша шаралар жөнінде» қаулылары қабылданды [6, 3-б.]. Аталған қаулылардың негізінде Қазақ КСР КОКП ОК және Министрлер Кеңесі тиісті жұмыстар атқара бастады.

Соның аясында паспорттық режимнің тәртіптерін сақтау мен қадағалау тетіктеріне мән берілді. Әсіресе, тұрғылықты тіркелімге тұрудың ірі қалалардағы есептік жүйесіне баса назар аударылды. Тұрғылықты тіркелімге тұрушылар үшін, тұрғын-жайдың болуы немесе уақытша тіркелуге рұқсат етуші туыс азаматтарының болуы тиістігі заңдастырыла бастады [6, 5-п.].

Паспорттық жүйенің қызметі 1960-1970 жылдардағы қылмыспен күресудің мемлекеттік шараларында өнімді рөл атқарды. Қылмыспен күресу шараларына тек жауапты органдардың қызметкерлерін ғана емес, қарапайым тұрғындарды да тартудың тетіктері қарастырылды. Әсіресе, ол 1970 жылдардың басында заңдық тұрғыда жаңа сипатқа ие болды. 1971 жылғы Мәскеуде өткен КОКП-ның XXIV съезінде қабылданған шешімдерге сәйкес, социалистік заңдылықты одан әрі нығайтудың, қылмыс, заң бұзушылық әрекеттермен күресуді қоғамдық сипатқа айналдырудың міндеттері бекітілді.

Аталған съездің негізінде, 1973 жылдың қыркүйегінде Қазақстан КП Орталық Бюросы «Азаматтарды жұмыс орны мен тұрғылықты мекен-жайлары бойынша құқық бұзушылықтар жөнінде ескерту» қаулысын қабылдады [6, 11-п.].

Осы қаулы аясында, еліміздің көптеген кәсіпорындар, ұжымшар және кеңшарларында қылмыс пен құқықбұзушылықтың элементтерін ескерту бойынша қоғамдық кеңестер құрылудың жұмыстары атқарылды. Осыған орай, Қазақстанның түрлі облыстарында, қылмыс пен құқық бұзушылық факторларын тиісті органдарға жеткізу бойынша жергілікті жерлерде кеңестер құрудың қаулылары қабылданып, қылмыстық элементтердің пайда болуына әсер етуші құбылыстар аталынды. Мәселен, Қостанай облысы ОбКом-нан жеткен мәліметтерге қарағанда, облыста қылмыс және заң бұзушылық әрекеттерді ескерту бойынша қоғамдық кеңестер құру жүзеге асырылған [7, 44-п.].

Оның барыстарында, азаматтық түрлердің шоғырлану ерекшеліктері есепке алынды. Бас бостандықтарын енді өтеп келген адамдардың мекен-жайлары мен тұрғылықты тіркелімдері есепке тіркеу көзделінді. Олардың орналасқан мекендеріне

жайғасқан азаматтарға сотталушы тұлғалардың жүріп-түру қозғалыстарына мән берулері шаралары іске асырылды [3, 45-п.]. Сонымен қатар, ішкі көші-қон факторларына да осы мәселе тұрғысына назар аударылған. Қостанай облысы егісті алқап өлкесіне жатқандықтан, егіс орымдары кезеңдерінде облысқа одақтас республикалар мен республиканың түрлі облыстарынан жәрдемшілер келетіндігі белгілі. Облыстың билік жетекшілері аталған ахуалдың теріс қырларында пысықтаған болып табылады. Себебі, жергілікті кеңес басшылары мен қауіпсіздік органдарына уақытша сырттан келушілердің жүріп-түру қозғалыстарын бақылау және құжаттарын тексеріске алудың амалдарын қарастырғандығын мұрағат құжаттарынан аңғарамыз.

Тіпті, солтүстіктің егісті алқаптарына егін жиналымына келгендерден жергілікті ұжымшар, кеңес басшыларының, тұрғылықты мекен-жайы жөнінде анықтамаларды талап еткен жағдайлары да ұшырасты.

Жалпы, паспорттық режимнің тәртіптерін қадағалай отырып, қылмыспен күресудің шаралары 1966 жылдан бастап бүкілодақтық көлемде етек алды. 1966 жылы 23 шілдеде КСРО КОКП мен ХКК-нің бірлескен «Қылмыспен күрес шараларын күшейту жөнінде» қаулысы қабылданған болатын [8, 12-п.]. Осы қаулының негізінде паспорттық режимді сақтау мен қадағалаудың амалдарына аса мән берілген болатын. Жоғарыда талқыға салынған қаулының заңдық-құқықтық күші, 1970 жылдардың ортасындағы қылмыспен күресу шараларында да аталынып отырды. Мысалы, 1976 жылы 2 наурызда Семей КП ОбКом-ның орталыққа жолдаған ақпарат хатында, 1975 жылы 4 тамызда өткен облыстық жиын «КСРО КОКП қаулысын орындау бойынша партия, кеңес, кәсіподақ, комсомол және әкімшілік органдарының тапсырмалары жөнінде», «КСРО паспорттық жүйесін одан әрі жетілдіру шаралары жөнінде» тақырыптардың күнтізбесімен өткендегін мәлімдейді [8, 31-п.].

Көкшетау ОбКом-нан 1976 жылғы 4 наурызда жеткен жеткен ақпараттық хатта да жоғарыда баяндалғандай қылмыспен күрес, заңға қайшы қимылдарды жою шараларының нәтижелері сипатталады. Ол бойынша облыс көлеміндегі партия комитеттері қоғамқа жат құбылыстармен күрес және әкімшілік органдарының қоғамдық ұйымдармен байланысын нығайту тетіктеріне мән берген болып табылады. Оның ішінде хатта көрсетілгендей, он алты жасқа толған мектеп, училище білім алушыларына байланысты 1974 жылғы 28 тамыздағы «КСРО паспорттық жүйесін одан әрі жетілдіру шаралары жөнінде» қаулының аясында бірыңғай паспорттаудың жоспарланған әрекеттерінің жүріліп жатқандығы айтылады [8, 36-п.].

Жоғарыда аталған хаттардағы мәліметтерге талдау жасау барысында, 1974 жылы қабылданған паспорттау жөнінде жаңа қаулының Қазақ КСР-ның түрлі аймақтарында тиісті органдар тарапынан күшіне енгендігін тұжырымдаймыз. Яғни, әрбір он алты жасқа толған мемлекет аумағында өмір сүруші азамат, паспорт құжатын иеленуі тиіс болды. Ал, 1974 жылғы қаулыға дейін, КСРО мемлекетінде міндетті және бірыңғай паспорттау жүйесі құрылмаған болатын. 1932 жылғы енгізілген паспорттау жөнінде реформа, республиканың кез-келген тұрғынына заңды міндеттемелерді жүктемеді. Паспортқа мұқтажы бар адамдар оған мүмкіндігінше қол жеткізсе, мүдделі еместері оны алуға ықылас танытпады.

Бұл тұрғыда мемлекеттік жауапты органдары паспортсыз тұлғаларды заң шеңберінде қудалауға, тергеуге салуға құқы болмайтын. Енді, 1974 жылғы 28 тамыздағы КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің бірлескен отырысында қабылданған «КСРО паспорттық жүйесін одан әрі жетілдіру шаралары жөнінде» қаулы ел тұрғындарына заңдық-құжаттық жаңа міндеттемені артты. Жоғарыда айтылған қаулының негізінде 1974 жылы 28 тамызда КСРО Министрлер Кеңесі «КСРО-ғы паспорттық жүйенің ахуалы жөнінде» қаулыны бекітті [9, 4-с.]. Паспорттау жөніндегі жаңа құқықтық актілерді түзуде еңбекшілердің, кеңес органдарының, ғылыми мекемелердің ұсыныстары қарастырылған болатын. Паспорттау саясаты төңірегіндегі нормативті құқықтық актілердің, КСРО азаматтарына қатысты бағыттарын жоғарыдағы тараушаларда жіті айқындаған болатынбыз.

Қазақ КСР ІІМ министрі М. Есбулатовтың 1976 жылдың 12 қаңтарында Қазақстан КП ОК алдында жасаған баяндамасында паспорттық жүйенің режимдерін сақтау мен заңдастырлыу жұмыстарының тәсілдері жолға қойылғандығы айтылады [10, 4-п.]. Бірақ, оның ішіндегі маңыздысы мына бағыт болып табылатын: «жер-жерлерде

тұрғындардың барлық сатылары үшін, бірыңғай паспорттау тәртібін орнату, КСРО-ның барлық ересек азаматтарына паспорттарды беру» [10, 4-п.].

Сонымен қатар, 1977 жылғы 8 ақпандағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «КСРО қылмыстық заңнамасына өзгертулер мен толықтырулар енгізу жөнінде» жарлығына сәйкес, сол жылдың наурыз айында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының қылмыстық кодекске бірқатар өзгерістер мен толықтырулар енгізуге бағытталған жарлығы шықты. Жарлықтың ішіндегі тақырыпқа маңыздысы, 1974 жылғы КСРО бірыңғай міндетті паспорттық жүйесінің тәртіптеріне орай, көмелеттік жастың мөлшері он сегізбен түзетілген. Он сегізге толған әрбір ел тұрғыны қылмыс жасаған жағдайында, ересек қылмыс жасаушылардың қатарында саналып, заң алдында тиісті жазасын өтуге әзір екендігі айқындалады [11, 2-п.]. Бірақ, көмелеттік жастың мөлшері тұлғалардың қандай іспен айналысуы мен оқу орындарында оқығандығына байланысты болды. Мәселен, арнайы мектептерде оқитындар үшін, қылмыстық кодекс он бес кейде он алты жастан бастапқыларды көмелеттік жасқа жатқызды [12, 36-п.].

Ал, жаңа кодекске сәйкес, көмелеттік жасқа толмағандардың қылмысын сот отырыстарымен қатар, арнайы комиссия жұмысы да қарастыруға құқық алды. Ал, он алты мен он сегіз жас аралығындағы майда қылмыс жасап тергеуге алынғандарды, милиция мен халық соты органдары материалдарды арнайы комиссияның құзырына беруі жөн саналатындығы бекітіледі [12, 34-п.].

Жоғарыдағы көрсетілген тұлғалардың қылмыстық жасын реттеуге байланысты кодекстің баптары мен он алты жасқа толғандардың паспорт алу жасына жетуіне байланысты қылмысқа қатысты әрекеттерінің бір-бірімен сабақтасқандығын пайымдаған жөн.

Паспорттау саясаты бойынша, нормативті-құқықтық өзгерістердің аясында, тиісті жастағы тұрғындардың паспортсыз жүруі, заңға қайшы әрекет болып табылды. Осыған орай, 1976 жылы жергілікті облыс, аудан партия-әкімшілік және II органдарынан жергілікті жерлердегі паспорттау жөнінде есептер орталық үкіметтен сұралынып тұрды.

Шетелге шығу мәселелеріндегі паспорттық жүйе тәртіптері. Сталиндік билік жүйесінен кейін, КСРО мемлекетінде шетелге шығу мен шетелдіктерді қабылдаудың паспорттық жүйе тәртіптері біршама жұмсартылды. Әсіресе, ол 1960 жылдардың соңында айтарлықтай жолға қойылды деуге негіз бар. Бірінші ретте, жұмыста қарастырылып отырған мерзімдегі ел тұрғындарының шетелге шығу мәселесіндегі паспорттық режим тәртіптеріне тоқталып өтсек. Қазақ КСР тұрғындарына шетелге шығудың мүдделері мен талап-тілектері бірнеше бағытта өрбіді. Алдымен, мемлекеттік қызмет аясында іс-сапарлар, екіншісі туристік еңбек демалысы, үшіншісі жеке басының хал-ахуалына байланысты аттану үрдістерін атар едік.

Аталған бағыттардың ішіндегі мемлекеттік қызметпен іс-сапарлар жасаудың паспорттық құжат реттеулері оңайға соқты. Себебі, жауапты органдардың өзі олардың тиісті құжаттарының жедел орындалып кетуіне қызығушылығы мол болып табылатын. Еңбек демалыстарын шетелде өту мен жеке басының қамымен сырт елдерге шығу мәселесі тиянақты тексерулер мен рәсімдеулерді бастан кешірді. Бірақ, 1960 жылдардың соңына қарай, еліміздегі әлеуметтік-тұрмыстық саладағы біршама жақсарулар мен мемлекеттік қамқорлықтың өсуі, аталған мәселелердің де оңтайлы шешілуіне мұрындық болды. Бірақ, баратын шет мемлекеттердің таңдалыну көлемі шектеулі болды. Басым ретте, социалистік шеңберге енетін елдердің аттары аталынады. Басқа капиталистік топ мемлекеттеріне барудың құжаттық рәсімдеулері, айтарлықтай сапардың негіздеулерін талап етті. Оның ішінде, 1970 жылдардағы мұрағаттық құжаттардағы азаматтардың өтініш, мемлекеттік органдардың есеп, қаулы деректеріне сараптаулар жасай отырып, ҚХР-ға барудың да қиынға соққандығын пайымдаймыз. Себебі, 1970 жылдары КСРО мен ҚХР арасында саяси-идеологиялық теке-тірестің ушыққандығын тарихтан анық білеміз.

Алайда, шетелге шығу бойынша қаншама жеңілдіктер мен құжаттық реттеудің оңтайластырылуына қарамастан, барушылардың саны мен сапар мән-мағынасы мемлекеттік органдарда талқыланып, есепке алынып отырылды. Оған көптеген партия-әкімшілік органдарының отырыстарындағы есептер, баяндаулар мен қаулылардың сипаттары негіз құрайды.

Шетелге шығуға рұқсат алуда ең бастысы азаматтың талап-тілегі емес, мемлекеттің саяси-идеологиялық аспектілері басым ескерілді. Азаматтың өтініштері мен сапар мақсаттары, арнайы комиссиясының отырысында қаралды. Аталған орган өтініш иесінің бару, бармау мәселесін шешуде үлкен рөл атқарды.

Кеңестер Одағында азаматтың жеке тілегі ешқандай да негізденіп құрамады. Шетелге шығуға рұқсат алуда негіздер төмендегідей талаптар болып табылды:

1) Азаматтың жұмыс орнының шетелге іс-сапарға баруға рұқсат ету жөнінде өтініші;

2) Жұмыс орнының азаматқа шетелдік туристік сапар немесе демалыс орнына баруға рұқсат ететін жолдаманы сағуға рұқсат ету жөнінде өтініші. Бұл тұрғыда, азаматтың өзінің қандай елге баратындығы таңдауына мүмкіндігі жоқ болып табылды.

3) тілек білдірушінің шетелде тұратын кеңес азаматымен некелескен немесе жақын туыстарынан жеке шақырту алуы [9, 23-с.].

Шетелге баруға рұқсатты төмендегідей органдар беруге құқық болды. Бірінші ретте, КОКП ОК жанындағы шетелге бару бойынша Комиссия. Екінші, одақтас республикалардағы қалалық, облыстық КМ ОК жанындағы шетелге бару жөнінде комиссия бөлімдері. Үшінші ретте, Виза мен тіркеу бөлімдері [9, 24-с.].

Рұқсат алу үшін, аталған мемлекеттік органдардың қабылдауларынан өтіп, талаптарын орындау басты міндет болды. Ол органдардың қызметкерлері кез-келген сұрақтармен азаматтың баратын жері жөнінде сауаттылық білімі мен мемлекеттік қауіпсіздік құпияларын сақтай алу қабілетін тексеруге құқылары болды.

Қазақстанның барлық облыстарының ОбКом жанында Шетелге бару бойынша комиссия ұйымдары жұмыс жасады. Әсіресе, 1969 жылдан бастап Шетелге бару бойынша комиссияның бөлімдері барлық облыстарда құрылып, оларға басқа да партия-мемлекеттік органдар тарапынан маңызды өкілеттіліктер берілгендігін анықтаймыз. Олар жыл сайын Министрлер Кеңесіне құпия түрде есеп беріп отырды. Солардың бірқатарына тарихи көз жүгіртіп, талдап көрелік. Мәселен, Талдықорған облысының ОбКом жанындағы Шетелге бару бойынша комиссияның 1974 жылғы есебінде мынандай ақпараттар келтірілген: 1974 жылы Комиссия тарапынан 571 іс қарастырылудан өткен. Олардың 377 азамат жеке мәселелері бойынша болса, қалғандары мемлекеттік жұмыс аясындағы іс-сапарлар болып табылады. Комиссия тексерулері нәтижесінде 372 іс мақұлдаулардан өтіп, шетелге баруға рұқсат алды. Рұқсат алған өтініштердің 363 социалистік елдерге, 4 капиталистік, 5 дамушы елдерге бағытталған [6, 14-п.]. Сонымен бірге, 169 неміс ұлтына жататын тұрғыннан, ГФР-на тұрақты мекен етуге көшуге өтініштер келіп түсті. Олардың ішінен аталған елге тұрақты өмір сүруге көшуге 27 азамат рұқсат алса, 149 азаматтың өтініші кері қайтарылған.

Деректерге мән бере отырып, кеңестік дәуірдегі Қазақстанның тұрғындарында 1970-1980 жылдары социалистік шеңбер елдеріне түрлі себептермен баруға мүмкіндіктері көп болып, капиталистік өзге елдер тобына баруға қадамдарының шектеулі болғандығын ұғынамыз [6, 14-п.].

Енді, 1975 жылғы Көкшетау облыстық ОбКом жанындағы Шетелге бару бойынша Комиссияның жылдық есебінде де жоғарыда келтірілгендей мәліметтер желісі айқындалған. Көкшетау облысының халқы құрамы түрлі ұлттарға толы екендігі белгілі. Онда, немістер, поляктар, гректер т.б. ұлттардың шоғыры мол орналасқан. Сондықтан да шет мемлекеттерге өз еркімен туған-туыстарын іздеу, демалу секілді туристік сапарлармен барудың реттері көп болып табылатындығы сөзсіз. 1974 жылы Комиссияға жалпы 762 іс қарастырылып, олардың, социалистік - 64, дамушы - 50, капиталистік елдерге - 48 өтініш бағытталған [13, 56-п.].

Мұрағат құжаттарынан 1972-1973 жылдардағы облыстық көлемдегі шетелге барушылардың талдау көрсеткішіне де қол жеткіздік. 1972-1973 жылдармен салыстырғанда келесі жылы халықаралық туризм бойынша назар аударған істердің саны артқан. Комиссия тарапынан істерді қарау нәтижесінде, 366 ұжымшар жұмысшыларына, 344 маманға шетелге баруға рұқсат етілген. Комиссия жұмысы жиырма істі кері қайтарған. Олардың алтауына саяси, он төртіне моральдық-тұрмыстық себептермен бас тартылған [13, 57-п.]. Сонымен қатар, назар аударатын бір факті барлық облыстардағы Шетелге бару бойынша комиссия есептерінде,

ұжымшар және кеңшар жұмысшы-шаруаларына шетелге іс-сапар, туризм бойынша көп жағдай жасалғандығы мақтаншпен айталғандай болады. Оның себебі де жоқ емес. Жоғарыдағы талқылауларда көрсетілгендей, 1960 жылдардың соңынан бастап, шетелге бару бойынша кеңестік тұрғындарға паспорттық жүйенің тәртіптері жұмсартыла бастады. 1969 жылдан бастап барлық облыстық ОбКом-тер жанынан арнайы комиссиялардың құрылуы соның бір айғағы болып табылады.

1976 жылғы 19 қаңтардағы Қызылорда Обком жанындағы Шетелге бару бойынша комиссияның есебінде, 1975 жылы облыстан шетелдерге 452 адам барса, 1974 жылы 312 санды құраған. Жеке мәселесімен баруға ықылас танытқан 17 адамның бесеуіне рұқсат етілген. Қарап отырсақ, жеке мәселемен қалаған шет мемлекеттерге барудың мүмкіндіктері, 1970 жылдардың өзінде ел тұрғындарына қиынға соққан [14, 16-п.].

Қазақ КСР КП жанындағы Шетелге бару бойынша комиссияның 1975 жылғы есебінде, республика бойынша шетелге барғандардың статистикалық көрсеткіші мен нәтижелері сипатталады. 1975 жылы Комиссия құзырына 25410 іс түсіп, оның 20413 ісіне шетелге шығуға рұқсат етілген. Бірақ, басым көпшілігі Чехословакия, Польша, Румыния секілді социалистік елдер болып табылады. Капиталистік топқа жататын мемлекеттерге тек 74 іс қанағаттанарлық жауап алған [15, 41-п.]. Ал, аталған жылы Қазақстанда шамамен он бес мыңға жуық шетелдік азаматтар іс-сапар, туризм себептерімен келіп-қайтқан. Зерттеу жұмысының салыстырмалы-талдаулық мәнін арттыру мақсатында, 1964 жылғы Қазақ КСР жанындағы Шетелге бару бойынша комиссиясының есебінің құжаттық нұсқасын да сараптаудан өткізу жөн секілді.

1964 жылы Комиссия құзырына жалпы 11326 іс түсіп, нәтижесінде 8753 іс қанағаттанарлық жауап алған болып табылады [15, 8-п.]. Қанағаттанарлық жауапқа ие болушылардың 5964 ісі мемлекеттік іс-сапар бойынша баруға жолдама алғандар. Туризм, жеке басының мәселелерімен наза аударған 1847 іс қаралымнан бас тартылған. Яғни, мәліметтер реті айтып тұрғандай, 1964 жылы шетелге барушылардың саны, он жылдан соңғы көрсеткішке қарағанда екі еседен жоғары аз болған [15, 8-п.]. Сонымен бірге, баруға рұқсат алушылардың негізгі дені мемлекеттік мәселедегі іс-сапар иелері екендігіне көз жеткіземіз. Туризм, демалыс, емделу сынды себептермен барушылардың басым көпшілігіне теріс қарар шығарылған.

Демек, тұрмыстық-әлеуметтік ахуалдардың әлі де болса нашар деңгейі, идеологиялық сенімсіздік және тұрғындардың жеке бас құқықтарына үстіртін қараудың мемлекеттік тәсілдері, 1950 жылдардың соңы мен 1960 жылдардың басында күшті болғандығын болжауға болады. 1980 жылдардың басындағы мемлекеттік маңызды орындарға тағайындауларда шетелде болған болмағандығы жөнінде ақпараттар анақтамасында сұралынды [15, 39-п.].

Жоғарыда мәліметтерді талдау барысында, 1960 жылдардың соңы мен 1970 жылдардағы Кеңестер Одағындағы тұрғындардың әлеуметтік-тұрмыстық ахуалдарының біршама жақсаруына орай, азаматтарға шетелге бару бойынша паспорттық жүйенің талаптары бұрынғы шектеулерді алып тастап, айтарлықтай мүмкіндіктер ашқандығын көреміз. Алайда, саяси-идеологиялық мәселелердің негізінде, кез-келген мемлекетке барудың таңдау құқығы болмады. Баратын мемлекетті азаматтың талап-тілегі емес, мемлекеттің саяси көзқарастары шешті. Сондықтан да ГФР, Грекия, ҚХР секілді елдерде туыстары көптеп ұшырасатын еліміздің азаматтарының, ол елдерге барудың қолжеткізілімдері өте шектеулі болғандығын тұжырымдаймыз.

1980 жылдардағы қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірлердегі жаңа паспорттық жүйенің көріністері мен нәтижелері. 1974 жылғы КСРО бойынша қабылданған жаңа міндетті паспорттық жүйенің бағыттары өзіне жүктелген міндеттерді ақтап үлгермегендігін, 1980 жылдардың ортасы мен соңында басталған әлеуметтік-экономикалық және саяси-идеологиялық шиеленістердің себептерімен түсіндіруге болатын. 1976 жылдан бастап еліміздің әрбір он алты жасқа толған тұрғындары КСРО азаматтығы бар жаңа үлгідегі паспорттарды иеленуге тиісті болғандығы атап өткен болатынбыз. Бұл паспорттық жүйенің аясында паспортсыз жүру және оның мерзімін өткізіп алу ахуалдары, құқық бұзушылықтың белгісі ретінде қарастырылды.

Жаңа паспорттық жүйеге, 1960 жылдардың соңында КСРО-да туындаған әлеуметтік-экономикалық және халық шаруашылығындағы оң өзгерістерді одан әрмен

оңтайландыру мен паспорттық режимнің тәртіптерін нығайту тапсырмасы жүктелген болатын. Бірақ, паспорттық жүйе қызметі, социалистік қоғам орнату аяқталды деп жариялаған кеңес басшыларының пиғылдарымен үндеспеді. Социалистік қоғамның 1960 жылдардың соңында орнатылуы аяқталғанды мәлімделуіне орай, өндіріс-өнеркәсіп ошақтарында еңбек етушілерге қатысты режимдік тәртіптердің алынуы мен еңбек міндеткерлігінің жойылу қадамдары, паспорттық жүйенің шаруашылық-экономикалық үрдістердегі рөлін азайтқан болатын.

Ал, кеңес идеологиясының жетекшілері, халық социалистік құрылысты саналы түрде қабылдады және шаруашылық-өндіріс саласындағы науқандық тапсырмаларда паспорттық режимнің құралдары қажет болмайтындығын ұғынғандай болды. Дегенмен, социалистік шаруашылыққа, халық тек күш пен зорлықтың амалдары аясында ғана мойын ұсынғандығына тарихтың өзі куә. Тұрғындардың өз еркімен шаруашылық-өндірістің мемлекет жүктеген талаптарына тиімді жақтарымен бейімделуге және белсенділік танытуға құлқы болмады.

1980 жылдардағы КСРО мемлекетінің билігін басқару жүйесіндегі амал-тәсілдерде бірізділік болмады. Осы кезеңдері жиі ауыса бастаған билік жетекшілері, түрлі саяси-идеологиялық реформалар мен бастамаларды жүзеге асыруға тырысқандығымен, қоғамдық ыдыраудың үдерістеріне тосқауыл бола алған жоқ. Мәселен, 1982-1984 жылдары КСРО билігі басында болған Ю.В. Андропов қылмыс пен жемқорлыққа қарсы шараларда бірқатар қатаң қадамдар жасап, шаруашылық пен өндірісті жүргізудегі тәртіптерді әскерилендіруге ұмтылды. Мәселен, 1982 жылдың 17 маусымында КСРО Жоғарғы Кеңесі «Еңбек ұжымдары жөнінде заң және кәсіпорын, мекеме, ұйымдарды басқарудағы олардың рөлін жоғарылату», сол жылдың 28 шілдесінде КОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Социалистік еңбек тәртіптерін нығайту бойынша жұмыстарды күшейту жөнінде» қаулылары қабылданды [132, 75-с.]. Жоғарыдағы қаулылардың баяндамасында, өндіріс-шаруашылық мекемелерінде жұмысшылардың еңбек өнімділігі мен жұмыс режимдерін қатайтуға бағытталған қадамдар оңтайластырылды. Атап айтар болсақ, еңбек кітапшаларын тіркеу мен қадағалаудың амалдары күшейтіліп, тәртіп бұзушылықпен жұмыстан босатылғандарды, екінші орында еңбек өтілін есептемей, қабылдаудың ережелері бекітілді.

1982 жылдың 30 қыркүйегінде КСРО КОКП ОК мен Министрлер Кеңесінің бірікке отырысында «Қоғамға қарсы паразиттік өмір сипатын ұстанушы тұлғалармен күрес бойынша қосымша шаралар жөнінде» № 896 қаулысы қабылданды [16, 28-п.]. Осы қаулыға орай, 1983-1984 жылдары елімізде еңбек жолынан бас сауғалаушылар мен қаңғыбастарға қарсы бірқатар амалдар қолданылды. Әсіресе, оларды тауып, еңбекке қабілеттілерін қоғамдық жұмыстарға жегудің шаралары күшейтілді. Бұл бойынша 1983 жылы 16836 еңбек жолына тартылмаған адамдар есепке алынып, олардың 10327 жұмысқа орналастырылса, 2919 адам қасақана жұмыстан бас тартқандары үшін, қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Сонымен қатар, мұрағаттық деректердің көзіне сүйене отырып, жұмыспен қамтылынғандарды мекен-жайы бойынша ІІБ органдарына бір жылға дейін қадағалап отыру нұсқаулары берілген [16, 28-п.]. Жұмыс беруші мекемелердің басшыларына, оларға арнайы ереже мен режим енгізуі қарастырылады. Аталған мәліметтерге талдау жүргізе отырып, 1980 жылдардың басында еңбек тәртібін қатайту мен оның тиімділігін арттыру бойынша қауіпсіздік органдарына бірқатар артық жүктемелердің берілгендігіне көз жеткіземіз.

Жоғарыдағы мәліметтерге талдау жасай отырып, Кремль жетекшілері 1982-1984 жылдары отанымызда бұрынғы сталиндік басқару жүйесінің бірқатар әдістерін енгізуге ден қойғанымен, қоғамдық шарттар олардың іске асуына қарсы болды. Аталған жылдардағы еліміздің тұрмыстық-әлеуметтік өмірі мен халықтың өсім деңгейі, бірқалыптылықты сақтағандығын деректер айқындайды. Қазақ КСР Орталық Статистикалық Басқармасының 1982 жылғы жалпы есебіне қарағанда, халық шаруашылығындағы қызметкерлер мен жұмысшылардың жалақысы 1981 жылмен салыстырғанда (170,4 рубл) 174 рублді құраған. Тұрғын-жайға 589 мың адам қол жеткізген. 1983 жылдың 1 қаңтарындағы Қазақ КСР тұрғындарының саны 15,5 миллион адамға жеткен [15, 87-п.]. Яғни, паспорттық жүйенің тетіктері, бұрынғы сталиндік замандағыдай қоғам мүшелерінің тұтас өмір сүру бағыттарына әсер ететіндей дәрежеде болмады. Паспорттық жүйенің амалдары белгілі бір өзекті мемлекеттік салаларда

ғана жетекші күшке ие болды. Олар атап өткеніміздей, қылмысқа қарсы күрес, еңбек тәртіптілігін нығайту мен көші-қон қатынастарын реттеу т.б. болып табылды.

Мәселен, осы жылдары Мәскеуден жеткен талаптарға орай, еліміздің облыстарында ауылшаруашылығы саласына жастарды, мамандарды көптеп тарту мен орналастырудың қадамдары қарастырылғандығын атап өткен жөн. 1983 жылғы 14 шілдедегі Талдықорған ОбКом-ның ұжымшар, кеңшар партия басшыларымен жүздесуінде, КОКП ОК мамыр Пленумы ұсынған тапсырмаларға орай, жастардың ауылды елдімекендерге тұрақтамау үрдісіне мән беріледі. Оны шешу бойынша училище, ЖОО аяқтаушы облыс тұрғындарына жататын жастардың есебін алу мен оларды ауылды аймақтарға аттандырудың барлық тиімділіктерін жүзеге асыру тетіктері ұсынылады [17, 3-п.]. Бұл тұрғыда, ауылды елдімекендерге тұрғын-жай салудың кешенді жұмыстарын жолға қойып, жас отбасыларды тұрақты тіркелімге қабылдаудың тәсілдері ойластырылғандығын деректер көзі тұжырымдайды.

1984 жылдың басында ішкі істер органдары тарапынан шетелге бару мен шетелден келушілердің ағымын тоқтату мен қадағалауға қатысты бірқатар қатаң шаралар қабылданды. Оны ішінде, Қазақстанда өмір сүретін неміс ұлтына қатысты шетелге барудың амалдары қатайтылды. Соның нәтижесінде, шет мемлекеттерге тұрақты және уақытша өмір сүруге барушылардың саны 1982-1983 жылдармен салыстырғанда орташа 5114 адамнан 3060 қысқартылды (40%). ГФР-ға уақытша немесе тұрақты өмір сүруге өтініш білдірушілердің саны – 54 % азайтылды [16, 14-п.]. Аталғандай нәтижеге қол жеткізудің мақсатында, тиісті партия-әкімшілік және ішкі істер органдары жергілікті қоғамдық ұйымдарды, белсенділерді тартты. Неміс ұлты орналасқан аймақтарда насихаттау жұмыстары іргелі жүргізілді. Ең бастысы, оларға қазіргі таңдағы шетелге барудың паспорттық құжаттарының қиындатылғандығы мен рұқсат алудың күрделенгендігі қимылдары түсіндірілді. Осыны ұғынған, көптеген жат ұлттар өкілдері, бейбіт жолмен бұрынғы тарихи отандарына қайтудың еш амалы жоқтығын ұғынғандай болды [16, 18-п.].

Әсіресе, өтініштер мен іс құжаттар жиынын қарастыру барысында МҚК органымен кеңесу тәжірибиесі орнықтырылғандығын айта кеткен жөн. Жалпы, 1984 жылы Қазақ КСР бойынша шетелге тұрақты өмір сүруге, Шетелге бару бойынша комиссия құзырына 1553 өтініш түсіп, олардың тек 6% қанағаттанарлық жауап берілген [16, 60-п.]. Бірақ, достық қарым-қатынастағы социалистік елдерге емеделу, туристік мақсаттармен барушыларға шетелдік паспорттарды беру үдерістерінде айтарлықтай өзгерістер туындамаған. 1984 жылдың бірінші жарты жылдығында ІІ органдары тарапынан 11095 жалпыазаматтық шетелдік паспорттар рәсімдеулерден өткізіліп, тиісті тұлғаларға берілген. Қазақстанда өмір сүруше шетелдік азаматтардың жүріп-тұру қозғалыстарына қатысты ережелерде де қадағалау шаралары арттырылған. 1984 жылғы статистикалық мәліметтерге қарағанда, Қазақ КСР аумағында 5205 шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар өмір сүрген. Сондай-ақ, олардан басқа 1220 шетелдік білім алушылар мен 1233 жұмыс бабымен келушілер өмір сүрген. Оларға қатысты қауіпсіздік органдары тарапынан қадағалау-түсіндіру қимылдары біршама күшейтілгендігін мұрағат құжаттарынан көреміз [16, 62-п.].

Жоғарыдағы мәліметтер ағымы, 1980 жылдардың басындағы КСРО билік жүйесінің уақытша ауысқандығына байланысты, тұрғындардың жүріп-тұру қозғалыстары мен көші-қон үрдістерін реттейтін, қадағалайтын амалдардың да өзгергендігін айғақтайды. Яғни, паспорттық жүйенің Кеңес Одағындағы қызмет бағыттары, билік аппаратының ұстанымдары мен пиғылдарына аса тәуелді болғандығын нақтылауға негіз бар. Ал, келесі жылдардағы билік режимінің ауысымдары, паспорттық жүйенің тәртіптері мен ережелеріне өзінің ықпалын тигізбей қоймады.

1985 жылы «Қайта құру» бағдарламасының қабылдануына қарай, жұмысшы-еңбекшілерге қатысты өзіндік еркіндік пен демократияның ұстанымдары өнеркәсіп, өндіріс орындарында орнай бастады. Оны біз мұрағат құжаттарындағы деректердан анық байқаймыз. Жұмысшылардың партия құрамында тұруы мен жұмыс мекемелеріндегі қоғамдық шараларға қатысуына байланысты қатаң тәртіптер алына бастады. Сонымен бірге, партия-мемлекеттік аппарат және өндіріс мекемелерінің басшылары мен қарапайым жұмысшылардың жүздесуіне қатысты кейбір ережелер өзгертілді. Олардың өткізілуі мен ұйымдастырылуында тұрғындар мен жұмысшылардың мүдделері ескеріле бастағандығын сол кезең зерттеулері де түспалдап аңғартады [2,

116-б.]. Қызметтік сапарлар аясында бір тұрақты мекен-жайдан екінші орынға күштеп алмастырылулардың әдістері, күшін жойғандығын пайымдауға негіз бар.

Мәселен, 1986 жылы 25 наурыздағы Ақтөбе КП ОбКом-ның Бюросы қабылдаған «Облыстық партия, кеңес, кәсіподақ және комсомол органдарының регламенті жөнінде» қаулысында жұмысшылардың еңбек режимін өзгертуге қатысты ережелер орнықтырылады. Алайда, облыстағы цех, зауыт-фабрика орындарындағы қоғамдық-партия жұмыстарының кемшіліктері айтылады. Партия оқулары жүйесінде есепке алу бойынша тәртіптер ақсауда және ынталандыру жұмыстары төмен дәрежеде екендігі назарға алынады. Ол бойынша партиялық оқуларға шақыртылған 432 тыңдаушының, тек орташа тесеппен 72-80 тыңдаушысы ғана тұрақты қатынасқан [18, 25-п.]. Ал, қалғандарының осы уақыттардағы жүріп-түру қозғалыстары мен немен айналысып жатқандығы жөнінде қадағалау амалдары ойластырылмағандығы және шаралар қолданылмағандығы сипатталады [18, 25-п.].

Жоғарыдағы деректер, 1980 жылдардың соңына қарай, саяси-идеологиялық жағынан күлдірай бастаған кеңестік билік құрылымының бағыттарынан жан-жақты көзқарастар түзуге жетелейді. Яғни, кеңестік қоғамның бұрынғы кезеңдердегі өнеркәсіп-өндіріс, шаруашылық нысандарын қауіпсіздік органдарына жауапты ету арқылы, паспорттық режимнің тәртіптерімен қадағалау амалдары өз мәнін жойған болатын. Ал, адамдардың қоғамдық-партия шараларына өз құлықтарымен қатынасуына айтарлықтай ынтасы болмағандығын анық ұғынамыз.

1990 жылдары паспорттық жүйенің қызметі КСРО мемлекетінің ыдырау мәселесіне қатысты қоғамдық толқуларда бір қырынан көрініс берді. 1991 жылдың соңына қарай, Қазақстанның жер-жерлерінде КСРО мемлекетін сақтап қалуға ұйымдастырылған референдумның аясында, дауыс беруге лайық азаматтарды тұрақты мекен-жайлары бойынша барып, дауыстарын алу бойынша тиісті органдар деңгейінде қаулылар қабылданды [7, 17-п.]. Аталғандай шаралар, тұрақты тіркелім есептері аясында тұрғындардың референдумға толық қатысуын қамтамасыз ете отырып, қоғамдық белсенділіктің деңгейін анықтауға бағытталды. Алайда, мұрағаттық құжаттар деректерін саралау барысында, Қазақстанның бірқатар өңірлеріндегі қоғамдық пікірдің екіұшты болғандығын және Кеңестер Одағы мемлекетінің одан әрі өмір сүрін қаламайтындықтарын пайымдауға негіздер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР ПМ. 708-қ., 62-т., 87-іс, 145-п.
2. Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. – Алма-Ата.: Казахстан, 1987. – 154 с.
3. Гладышева Е.Н. Особенности формирования населения и основные проблемы использования трудовых ресурсов Казахстана. – Алма-Ата.: Наука, 1967. – 186 с.
4. ҚР ПМ. 708-қ., 35-т., 9-іс, 27-п.
5. ҚР ПМ. 708-қ., 35-т., 24-іс, 97-п.
6. ҚР ПМ. 708-қ., 62-т., 87-іс, 145-п.
7. ҚР ПМ. 708-қ., 146-т., 1998-іс, 107-п.
8. ҚР ПМ. 708-қ., 58-т., 1964-іс, 76-п.
9. Рыбальченко Р.К. Паспортная система в СССР. – Киев: Вища школа, 1977. – 39 с.
10. ҚР ПМ. 708-қ., 67-т., 223-іс, 30-п.
11. ҚР ПМ. 708-қ., 71-т., 37-іс, 58-п.
12. ҚР ПМ. 708-қ., 16-т., 1976-іс, 95-п.
13. ҚР ПМ. 708-қ., 62-т., 245-іс, 81-п.
14. ҚР ПМ. 708-қ., 67-т., 123-іс, 70-п.
15. ҚР ПМ. 708-қ., 108-т., 14-іс, 118-п.
16. ҚР ПМ. 708-қ., 115-т., 14-іс, 91-п.
17. ҚР ПМ. 708-қ., 108-т., 19-іс, 38-п.
18. ҚР ПМ. 708-қ., 146-т., 24-іс, 42-п.

References

1. QR PM. 708-q., 62-t., 87-is, 145-p.
2. Bazanova F.N. Formirovaniye i razvitie struktury naseleniya Kazakhskoy SSR: nacionalnyi aspekt. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. – 154 s.

3. Gladysheva E.N. Osobennosti formirovaniya naseleniya i osnovnye problemy ispolzovaniya trudovykh resursov Kazakhstana. – Alma-Ata: Nauka, 1967. – 186 s.
4. QR PM. 708-q., 35-t., 9-is, 27-p.
5. QR PM. 708-q., 35-t., 24-is, 97-p.
6. QR PM. 708-q., 62-t., 87-is, 145.
7. QR PM. 708-q., 146-t., 1998, 107-p.
8. QR PM. 708-q., 58-t., 1964-is, 76-p.
9. Rybalchenko R.K. Pasportnaya sistema v SSSR. – Kiev.: Vishha shkola, 1977. – 39 s.
10. QR PM. 708-q., 67-t., 223-is, 30-p.
11. QR PM. 708-q., 71-t., 37-is, 58-p.
12. QR PM. 708-q., 16-t., 1976-is, 95-p.
13. QR PM. 708-q., 62-t., 245-is, 81-p.
14. QR PM. 708-q., 67-t., 123-is, 70-p.
15. QR PM. 708-q., 108-t., 14-is, 118-p.
16. QR PM. 708-q., 115-t., 14-is, 91-p.
17. QR PM. 708-q., 108-t., 19-is, 38-p.
18. QR PM. 708-q., 146-t., 24-is, 42-p.

Ы.К. ОМАРБАЕВ¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
PhD докторант,
г. Алматы, Казахстан

**ОТРАЖЕНИЕ ПАСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ В ОБЩЕСТВЕННЫХ
ПРОБЛЕМАХ КАЗАХСТАНА В 1960-1980 ГГ:
ПРЕСТУПНОСТЬ, ВЫЕЗД ЗА РУБЕЖ И Т.Д.**

Резюме

В 1960-1980 годы в Казахский ССР произошло смягчение методов административно-командного управления по установлениям социалистического строя. Данные изменения отразились и на паспортной системе. Механизмы паспортного режима были ликвидированы, его деятельность была направлена на такие вопросы как борьба с преступностью и выезд за рубеж. В статье проведен всесторонний анализ методов и порядка паспортной системы данного периода. Авторское исследование проведено на основе архивных материалов.

Ключевые слова: паспорт, преступность, кодекс, партия, промышленность, комиссия, постановление, орган

Y.K. OMARBAEV¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
PhD student
Almaty, Kazakhstan

**REFLECTION OF THE PASSPORT SYSTEM
IN THE PUBLIC PROBLEMS OF KAZAKHSTAN IN 1960-1980:
CRIME, TRAVELLING ABROAD, ETC.**

Summary

In 1960-1980 in the Kazakh SSR, there was a softening of the methods of administrative and command management for the establishment of the socialist system. These changes also affected the passport system. The mechanisms of the passport regime were liquidated, its activities were aimed at such issues as combating crime and traveling abroad. The article contains a comprehensive analysis of the methods and order of the passport system of this period. The author's research was conducted on the basis of archival materials.

Keywords: passport, crime, code, party, industry, commission, decree, body

Р.Е. Оразов¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері, PhD докторанты

СЫЗДЫҚ СҰЛТАННЫҢ БҰҚАР ХАНДЫҒЫНДАҒЫ ОРЫС ОТАРШЫЛДАРЫМЕН ЖҮРГІЗГЕН СОҒЫСТАРЫ

Аннотация

Мақалада Сыздық Кенесарыұлының Бұқар хандығының сапында орыс отарлауына қарсы күресі, 1866 жылы Черняевтің Жизакқа жасаған жорығына тойтарыс беруі, Сыр бойындағы орыс бекіністеріне партизандық шабуылы мен Сарыбұлақ шайқасында есаул Ончиковтың әсерін қошауға алып, 7 мамырдан 9 мамырға дейін үш күн бойы қоршауда сусыз ұстайды. Бұқар әмірі әскерінің Самарқанд түбінде генерал К.П. Кауфман әскерінен жеңілуі, Бұқар әмірінің орыстармен бітімге келуін Сыздық сұлтан сатқындық деп бағалап олармен де күресуге бел буды. Сонымен қатар, Сыздық сұлтанның орыс әскеріне тұтқиылдан шабуыл жасау тактикасы нақты мұрағат деректері негізінде дәйектелген.

Түйін сөздер: Сыздық Кенесарұлы, Бұқар әмірлігі, Нұрата, Назар батыр, Пірәлі, Сарыбұлақ, отарлау.

Орыс басқыншыларының Орталық Азиядағы ең ірі қала Ташкентті басып алуы патшалық Ресейдің бүкіл Түркістан өлкесін толығымен империяның құрамына қосуды аяқтауға мүмкіндік берді. Әсіресе патша өкіметіне Ташкент сияқты қаланы басып алуы басқыншыларға Түркістанға иелік жасаған Қоқан хандығына ғана емес, осы өлкені өз билігіне алуға ұмтылған Бұқар әмірлігінің ықпалын жою үшін, оның иелігіне де баса-көктеп кіруге жол ашты. Сондықтан Бұқар иелігіне өтіп кеткен Сыздық сұлтанның басқыншылармен күресі тоқтамағаны былай тұрсын, қайта оның азаттық жолындағы қимыл әрекеттері одан сайын қыза түседі. Әсіресе, оның Бұқараға келуі осы мемлекеттің иелігінде көшіп жүрген көшпелі қазақтардың рухын көтеріп, басқа да мұсылман халықтармен бірге басқыншыларға қарсы соғыста ұлттық рухын көтерді. Өз кезегінде Сыздық сұлтан да қарап қалмай ыдырап жатқан қазақ руларының басын қосып, олардың ұйымдастырушылық қабілетін күшейте бастайды. Сыздықтың қазақтардың арасындағы беделін жоғары бағалаған Бұқар әмірі де оны жақсы қарсы алып қана қоймай, азаттық жолындағы күресін одан әрі жалғастыру үшін оған қолынан келгенше мүмкіндік жасайды. Бұқар әмірінің Сыздық сұлтанды қалай күтіп алғаны жөнінде Ахмет Кенесарин былай деп жазады «Ташкентті орыстар алғаннан кейін Сыздық сұлтан өз адамдарымен ол қаладан кетіп, Сырдариядан Шыназ маңынан өтіп Бұқар ханына қарайтын Жызак қаласына барды. Бұл қаланың бегі Жақыпбекке барып сәлемдескеннен кейін әйел, бала-шағаларын Жызак маңында қалдырып, тек жиырма бес жігітті ғана ертіп Бұқар әмірі Мұзаффар ханға сәлемдесуге кетті. Әмір Сыздық пен Арысланбекке, қасындағы жігіттеріне де сыйлықтар беріп, Жызактың бегі Якуббекке мына сұлтандар мен барлық жігіттеріне хазинадан (қазынадан) жалақы төлеу туралы фәрман жазып беріп кейін қайтарды» [1, 31-б.].

Осы уақытта Ташкентті басып алып, жеңістеріне масаттанған орыстардың әскери өкімшілігі Түркістан өлкесімен тоқтап қалмай, басқыншылық жорығын одан әрі жандандырып, ендігі кезекте Бұқар әмірлігін басып алуды көздейді. Басқыншылардың мұндай әрекетке баруына Бұқар әмірінің Черняевтан тез арада Ташкенттен кету туралы қойған талабы да өз септігін тигізсе керек. Осыған байланысты Орынбор генерал-губернаторы генерал М.Г. Черняевқа соғыс ашуға сылтау табу үшін Ташкенттегі барлық бұқарлық саудагерлерді тұтқынға алу жөнінде нұсқау береді. Өкінішке қарай патша үкіметінің мұндай әккі қулығына түсіп қалған Бұқардың әмірі келіссөз жүргізуге келген орыстардың елшілігін тұтқындап бәрін зынданға қамап,

орыстарға тұтқындалған саудагерлерді босатпайынша және Бұқардың елшілігін патшаға жібермейінше орыс елшілігі бостандыққа шықпайды деп жауап қайтарады. Нәтижесінде 1866 жылы 21 қаңтарда генерал-майор М.Г. Черняев ресейлік елшілікті ұстап қалдындар деген сылтауды алға тартып 16 зеңбірегі бар 14 жаяу әскер рота мен казактардың 6 жүздігін бастап Сырдарияның оң жағалауына өтеді де Бұқар әмірлігінің иелігіне басып кіреді. 6 ақпанда Жызакқа жеткен М.Г. Черняев қамалдың бегінен берілу туралы ұсыныстан бар тартқанын естіген соң 7 ақпанда 2 зеңбірегі бар 2 рота жаяу әскер мен казактардың 4 жүздігімен шабуылға көшеді. Олар алдымен зеңбіректің оғымен қамалдың қабырғасын талқандап алады да артынша қалаға лап қояды. Қамалды қорғап тұрған бұқарлықтар да қарап қалмай басқыншыларға қарай оқ жаудырады.

Алайда орыстардың қарша бораған зеңбірек және мылтықтардың оқтарына шыдамаған қорғаушылардың қарсылықтары ұзаққа созылмай жан-жаққа қаша бастайды. Бұқарлықтардың қамалдың қабырғасын тастап қашқанын пайдаланған орыстар қорғаушылармен бірге қалаға жағаласа кіріп, Жызактың базарына жақындай түседі. Алайда қаланың орталығына келіп, жеңіске бір табан жақын қалдық деп ойлаған орыстардың үміті ақталмай, оларға қарсы белгісіз бір топ тосыннан ұйымдасқан түрде оқ жаудырып, басқыншыларды аяқ астынан зор шығынға ұшыратады. Орыс әскерлеріне мұндай зор қырғын салып жүргендер қалаға кіріп үлгірген Сыздық сұлтан бастаған қазақтар болатын. Алайда шабуылдаушыларға көмекке келген 2 рота жаяу әскер орыстарды толық талқандалудан құтқарып қалады. Солардың арқасында орыс әскерлері өздерінің өлгендерін жинай отырып, әрең дегенде қаладан шығып кетуге сәті түседі. Бұл шайқас жөнінде Ахмет Кенесарин былай деп жазады: «Сыздық сұлтан Жызакқа барған кезде генерал Черняев әскерімен қаладан бес шақырым жерге келіп тоқтаған еді. Сол жерде үш күн тұрғаннан кейін төртінші күні әскерімен Жызакқа қарай бет алды. Оларға қарсы Бұхар мен Самарқаннан келген халық әскері шықты. Екі жақ бетпе-бет келгенде Черняев зеңбіректер мен мылтықтан оқ жаудыруға бұйрық берді. Зеңбірек оғы қалың топтың арасына түсіп жарылып, бірнеше адамды өлтірді. Содан кейін-ақ Бұхар әскері алды-артына қарамай қаша жөнелді. Зеңбіректерінен оқ ата орыстар қала бағының ішіне кірді. Олар базарға жеткен кезде, сыртынан бақылап тұрған Сыздық сұлтан алпыс жігітпен бақты тасаланып келіп дуалдың сыртынан алпыс мылтықтан оқ атты. Көшеде қалың топ болып келе жатқан солдаттардың көбі жаралы болды, біразы өлді. Бұл жағдайды көрген соң орыстар керней тартып, ілгері кеткендерін кері қайтарды, енді оқ қазақтар тасаланып тұрған дуалға қарай жаудырылды. Осылай біраз атысқаннан кейін солдаттар шегініп, Сыздықтың жігіттері оларды бақтан шығып кеткенге дейін қуалап атқылады. Шегінген орыстарды дуал сыртындағы қазақтар үздіксіз атқылап тұрды [1, 32-б.].

Далаға шығып алғаннан кейін генерал Черняев әскерінің бас-аяғын жинап кейін, түскен жеріне қарай алып кетті. Орыстардың қашқанын көргеннен кейін Бұхар әскері де олардың соңынан түскен еді, бірақ та онша маңайламай, мылтық оғы жетпейтін жерде ғана жүріп, жақындап соғысуға бата алмады. Генерал Черняев жаяу әскерін алдына салып, атты әскерін соңына ертіп жүрді. Сыздық сұлтан қасындағы алпыс жігітпен кейінірек қалған жүз атты казакқа тап берген опыр-топыр соғыста олардың он бір атын олжалап қайтты. Генерал Черняев сол жерде бір жеті тұрғаннан кейін Сырдария жағына қарай кетті» [1, 32-б.]. Осылайша Жызак үшін болған шайқаста зор шығынға ұшырап, Сыздықтың әскерінен оңбай таяқ жеген орыстар 14 ақпанда Сырдарияның сол жағалауына өтеді де, өзеннің Шыршықпен қосылған тұсындағы өткелден бес верст төмен жағына келіп орналасады [2, 7-10-пп.]. Жызактың түбінде Сыздықтың арқасында жеңіске жетіп, соған масаттанған Бұқардың әмірі барлық әскерін жинап, Оратөбе арқылы Черняевтың әскері орналасқан Сырдың бойына қарай жүреді. Әмірдің әскеріне қосылған Сыздық сұлтан да солармен бірге еріп, Сыр бойындағы Шыназдың тұсынан бекініс тұрғызып жатқан орыс әскеріне жақындап келеді де өз бетінше әрекет жасауды жөн көріп, әмірден орыстарға қарсы Шардара

жағынан шабуыл жасауына рұқсат беруін өтінеді. Әмір болса оның ісін құптап, жол шығынына мың тіллі ақша береді.

Осыдан кейін ол Көшек ұлы Арысланбек пен жалайыр Бекбау датқа бастаған жүз жігітті өмірдің қасына әскерімен бірге қалдырып, өзі Сыр бойында көшіп жүрген қазақтардан жасақ жинау мақсатында Шардараға қарай бағыт ұстайды. Үш күн жол жүрген Сыздық сұлтан Шардараға жақындаған кезде күм ішінде бір топ адамды кездестіреді. Олар Сыздық сұлтанға Шардараға Черняевтың әскерінен төрт жүз әскердің келіп, жақын маңдағы ауылдарды тонап жатқандықтан содан қашқанын айтып жеткізеді. Осы хабарды алғаннан кейін Сыздық сұлтан өз жасақтарымен тонаумен айналысқан орыстарға қарай аттанады. Көп кешікпей өз әскерін басқарған Сыздық сұлтан тоналған қазақтардың жүк артқан түйелері мен басқа да малдарын айдаған жүзден аса атты казактарды байқайды да, оларға күм бұйраттарын тасаланып келіп тап береді. Алайда орыстар қашып кетпей Сыздықтың әскеріне қарсы шығып мылтықтарынан бірнеше рет атып үлгіреді. Осыдан соң екі жақ бір-бірімен жанталаса араласып айқасқа түседі. Осы шайқас кезінде Иван деген атты казактардың бастығы мен тағы бір офицер Сыздықпен бетпе-бет келіп қалып, оған алтыатарымен үш рет оқ атады. Алайда орыс офицерінің атқан оқтарының бірде-біреуі тимейді де, Сыздық екпінмен келіп, оны қылышпен шауып құлатып, астындағы ақбоз арғымағын жетектеп алады. Сол жерде әлгі офицерді қоса есептегенде, алты орыс өліп, орыстардың отыз аты олжаланып, қазақтардың талап алынған мал-мүліктері қайтарылады. Ал Сыздықтың жасағынан тек он адам ғана жараланады. Шайқас аяқталған соң Сыздық сұлтан жасағын бастап бастапқы кездегі орнына келіп жайғасса, казактарда сол маңайға келіп тоқтағанымен, түнде олар қараңғыны пайдаланып қашып кетеді [1, 33-б.].

Осы оқиғадан кейін басқыншылармен соғысын одан әрі жалғастырған Сыздық сұлтан он мың атты әскерді бастап, Сардебадаға келіп жайғасады да, сол жерден орыстардың иелігіне ұсақ топтарды аттандыра бастайды. Бұл ұсақ топтар орыс әскерлерінің тұрған негізгі мекенмен Ташкентпен аралықтағы жолдарға қауіп төндіріп, жүк көліктері мен пошталарды шабуылдаумен айналысады [3, с. 122]. Сыздық сұлтанның өзі де серігі Рүстембекпен бірге партизандық топтардың бір бөлігін басқарып, 24 ақпанда олар қалың қамыстың ішінде аңшылық құрып жүрген 3-ші Орынборлық батальонның төрт сарбазын ұстап алып кетсе, 26 ақпанда орынборлық казак әскерлерінің 7-ші жүздігінің 10 сарбазын отын жинау үшін өз тобынан бөлініп шыққан кезде екеуін өлтіріп, сегізін тұтқынға алады. Осылайша Сыздықтың партизандары орыс әскерлерінің әбден мазасын ала бергендіктен және орыс тыңшыларынан алған мәлімет бойынша Сыздықтың алдына қойған мақсаты орыстардың иелігінде партизандық қозғалысты күшейте отырып, негізінен бекіністер арасындағы байланыстарды үзіп, ең басты деген жолдардың торабын өз бақылауына ұстау екенін білген патша әкімшілігі олармен күресу үшін подполковник Краевскийдің басқаруымен 4 зеңбірегі бар жаяу әскерлердің 5 ротасынан және казактардың жүздігінен ерекше жазалаушы топты құрады. Ақпан айының соңында осы әскер партизандармен бірнеше рет шайқасқа түседі [2, 13-21-пп.]. Алайда соңдарынан жазалаушылардың ірі әскери топтың түскеніне қарамастан Сыздық өздерінің партизандық жорықтарын жалғастыра береді. Мәселен, сәуірдің бас кезінде 2-ші батальонның 4-ші ротасынан 30 әскері бар «Перовский» бу кемесі Перовск фортынан шығып 6-ші сәуірде Шыназға жақындап Арыстың сағасынан 30 верст жоғары жағынан өтіп бара жатқан кезде оған қалың қамыстың арасынан Сыздық бастаған сарбаздар жаппай мылтықтарынан оқ жаудырып, оны басып алуға тырысқан. Бірақ бу кемесіндегі орыс әскерлері оларды байқап қалып, кемеде орнатылған зеңбіректердегі картеч оқтарымен жауап қайтарады. Бірақ-та Сыздықтың сарбаздары шығынға ұшыраса да кеменің маңайынан кетпей, соңынан үнемі еріп отырады. Ақыры олар кемеге жақындай алмасын түсінгеннен кейін Сыздық айлаға басып, жағалауда кеменің пешіне отын ретінде дайындап қойған сексеуілдерді өртеп жібереді. Отынсыз қалғанын көрген кеменің бастығы штабс-капитан Казаков жағалауға отын әкелуге әскерлерін жібереді. Орыстар жағалауға түскеннен кейін Сыздық бастаған сарбаздар оларға тап беріп, қоян-қолтық ұрыс

басталып кетеді. Шайқас барысында орыстар көп шығынға ұшырағанымен кемеден атылған зеңбіректердің оғының арқасында жағалаудағы басқыншылар Сыздықтың шабуылын тойтарып қана қоймай кемеге қажетті отынды дайындап алып кетеді. Осыдан кейін Сыздық сұлтан зеңбіректері көп кемеңі басып алу жоспарынан бас тартады. Нәтижесінде 14 сәуірде «Перовский» бу кемесі Жаңа Шыназға келіп тоқтайды [2, 35-43-пп.].

1866 жылы «Перовский» бу кемесіне шабуыл жасаған Сыздық әскерлері туралы хабарды Шымкенттегі орыс әкімшілігі 7 сәуірде-ақ естіген болатын. Осы хабарды алған бойда-ақ подполковник Краевский өзінің әскери тобын алып Арыстың сағасына жетеді. Сол тұстан ол Сырдан оңтүстікке қарай бұрылған кезде Сыздықтың ұсақ топтарға бөлінген сарбаздарын кездестіре бастайды. Алайда олардың бірде-біреуі орыстармен шайқасқа түспей, тек 16 сәуірде Сыздықтың ұйымдастыруымен 300 сарбазға қайтадан бірігеді де, Краевскийдің әскерін Сарықұм көлінің маңында мылтықтарынан оқ жаудыра қарсы алады. Бірақ бұл жолы да шайқастың тағдырын орыстардың зеңбіректері мен озық мылтықтары шешеді де, Сыздыққа өзінің жаралы сарбаздарын алып, Сырдың оң жағалауына өтіп кетеді. Алайда Сыздықтың бұл қашуы әскери қулық болатын. Ол Сырдың басқа тұсынан кешіп өтеді де Сыздықты қуып жіберіп, Шардараға жеткен Краевскийге тұтқиылдан бас салады. Бұл жолғы Сыздық берген соққы күшті болғаны соншалықты Краевский Шымкенттен көмекке әскер сұрауға мәжбүрленеді. Прапорщик Ахмеров бастаған 100-ге жуық орыс әскерлерінің келуі Краевскийдің мүшкіл жағдайын күшейтіп қана қоймай, Сыздыққа қарсы шабуыл жасауға мүмкіндік береді. Қасына қырыққа жуық атқыштарды алған Краевский тіке шабуыл арқылы Сыздықтың әскерлерінен үлкен қайықты тартып алады. Сыздық болса өз әскерлерін алып Сырдың жоғары жағына қарай шегініп кетеді. Дегенмен бұдан кейін де Сыздық бастаған партизандар орыстардың әскерлеріне тұтқиылдан әлсін-әлсін шабуылдар жасап тұрады [2, 35-43-пп.]. Сыздық сұлтанның орыс әскерлеріне қарсы соғысы белсенді түрде жүргені жөнінде мына мәліметтер айқындай түседі: «Бұқарлық елшілік Орынбор келгенімен, артынша Бұқар әмірінің қолбасшыларының бірі Сыздық сұлтан 2 000 сарбазды басқарып, Жаңадарияға келеді. Сыздыққа қарсы № 1 форттың бастығы 70 казакты аттандырады. Өкінішке орай фортта одан артық әскерді аттандыра алатындай мүмкіндігі жоқ болатын. Өйткені далаға әскерді аттандыру үлкен материалдық шығынды қажет етеді. Алайда Сыздыққа жіберілген казактар Сарышығанақ сайында оны тапқанымен өздері қоршауға түсіп қалады. Казактар үш күн бойы соғысып, адамдардың үштен екі бөлігінен және 60 жылқыдан айрылып қалады. Осы жеңістен кейін Сыздық Сырдың оң жағалауына өтіп, № 1 форт пен № 2 форттың, яғни, Ташкент пен Орынбордың арасындағы байланысты үзеді де, орыс билігін мойындаған қазақтардың малын тонайды. Бұқар әмірінің әскерлері Сыр бойының оң жағалауында пайда болуы соңғы кездері тынышталған даланы қайтадан үлкен қозғалысқа түсірді. Ол партизанның ең мықты деген шабандоздардан құралған жеке тобы болды. 1864, 65 және 66 жылдары ол әмірдің әскерінен жеке дербес кимыл жасады» [4, с. 43.]. Ал келесі бір деректе Сыздық сұлтанның жорықтары туралы былай делінеді: «Сыздық сұлтан ұры да қарақшы да емес, тіпті ол барымташы да емес. Ол партизан. Оның мақсаты біздің билікке барынша зиян келтіру. Қарсы тұру, қазақтарды бізге деген өшпенділігін туғызу, біздің жауларымызға көмек беру. Егер біздің қарсыластарымыз соғысуға дайын болмаған кезде ол бізге жасайтын жорығын тоқтатып, тек жолдарға шолғыншыларын қойып, бізді алыстан бақылайтын. Ал жауларымыз бізбен соғысуға дайын болған кезде ол қазақтармен күпия байланыстарын жандандырып, біздің байланыс жүйелерімізге, көліктерімізге, керуендерімізге, орыс билігін мойындап, оның қамқорлығын көріп отырған қазақтарға жорықтар жасап, мол олжамен кейін қайтып отырған» [4, с. 44.].

Сыздық сұлтанның партизандық қозғалысының одан әрі өрістеуіне жергілікті халықта өз көмектерін беріп тұрған. Мысалы, 1866 жылы 28 сәуірдегі Түркістан облысының халық басқармасының көмекшісінің мәліметінде былай делінеді: «Үш қайық пен Арыс аралығындағы қоймаларда сексеуіл отыны дайындалмаған болып

шықты. Оның басты себебі сол жердің билері 1864 жылдан бастап біздің билікті мойындағанымен бұхарлықтардың ықпалында екен. Әсіресе дарияның арғы бетіндегі Алпар Бұларбай, Мырзабай сияқты ықпалды қазақтар бергі беттегі қазақтарға барыпта жасауға, Сыздықтың сарбаздарын азық-түлікпен қамтамасыз етуге шақырған» [5, 1-3-пп.]. Алайда жергілікті халықтың қолдауына қарамастан Сыздық сұлтанның жаудың басып алған иелігінде жүргізген соғыстары бөсеңси бастайды. Өйткені осы уақытта Жызакты басып алу кезіндегі сәтсіздікке көңілі толмаған патша үкіметі генерал М. Черняевты қызметінен алып, оның орнына жаңа губернатор генерал-майор Романовскийді тағайындаған соң жаңа губернатор 26 зеңбірегі бар 3 мың орыс әскерлерін бастап 1866 жылы 8-ші мамырда Ержар қамалының маңында 21 зеңбірегі мен 40 мың сарбазы бар Бұқардың әмірін талқандайды [2, 32-32-пп.]. Бұл жеңіліс Бұқар әмірінің халық алдындағы беделіне нұқсан келтіріп қана қоймай, сондай-ақ әскери жағынан көмек алып отырған Сыздық сұлтанның да күш-қуатына кері ықпал жасайды. Сондықтан Сыздық сұлтан партизандық соғысты уақытша тоқтатып, Бұқар әмірлігінің иелігіне өтіп кетуге мәжбүр болады. Бұл жөнінде Ахмет Кенесарин былай деп жазады өз еңбегінде: «Сыр бойында тағы бірнеше күн болып, әмірдің Майдажыңғыл маңында жеңілгенін, содан кейін Самарқанға қашқанын естігеннен кейін Сыздық сұлтан да Самарқанға барып, әмірге өлтірген орыстарының бастарын, қолға түсірген аттарын апарып тартты. Әмір оған қатты қуанып, мол сыйлық беріп, өзімен бірге Бұхарға алып кетті. Бұхарда біраз күн болғаннан кейін генерал Черняевтің Петерборға кеткені, орнына Кауфман деген генерал келгенін, оның Жызакты алуға дайындалып жатқаны жайында Ташкеннен хабар келеді. Бұл хабарды алғаннан кейін әмір Жызакқа бар әскерін жіберді. Әмір мен Сыздық Самарқанға келгенде, орыстардың Оратөбе мен Жызакты алғандарын естіді. Сонан соң әмір Хиуа мен түрікмендерге елші жіберіп жәрдем сұрағанда олар он мың адам берді. Әмір бар күшін жинақтап отыз мың адамды Қышкөпірге жіберді, Кауфман сол жерге жетті деген хабар келген еді» [1, 34-б.]. Сондай-ақ Ахмет Кенесарин өз еңбегінде Сыздық сұлтан Самарқанға жасаған сапарында өзінің қарулас серігі Назармен қалай жолыққаны жөніндегі аңызға тоқталып кетеді. Бұл аңыз бойынша Сыздық сұлтан қазақ арасынан мың адам жинап алып, Самарқанға жолға шыққан кезде алдынан бір топ адамдар кездесіп, оған: «Осыдан онша қашық емес жерде, тау ішінде Назар деген гөлча (тау жігіті – *P.O.*) тұрады. Сол қарақшы қасына бір қаңғыбастарды жинап алып, кез келген адамдарды тонап, осы маңайдағы елдің үрейін ұшырып жүр. Адам бара алмайтын таудың басына қорған салып алған. Біздің де жүз түйемізді алып кетті, басқа да көп адамдарды тонады. Ол Бұхар әміріне де, орыс патшасына да бағынбайды, өзімен өзі жүріп, әлі жеткен адамдардың бәрін тек талайды», – деп мұндарын шағады. Халықтың арызын қабыл алған Сыздық сұлтан Назарға бірнеше адам жіберіп, елден талап алған мал-мүліктерін қайтаруын, өзі келіп Бұхар әміріне бағынуын талап етті. Назар батыр барған адамдарға: «Мен де ешкімнен кем емеспін, өзіме өзім патшамын. Ешкімге бағынбаймын да, алған мал-мүліктеріңді қайтармаймын да, Сыздық сұлтан қолынан келсе менің тас камалымды басыма құлатсын» деген жауап қайтарды [1, 36-б.].

Мұндай жауап алғаннан кейін Сыздық сұлтан тауға – Назарға қарсы аттанды. Қамал Нүрек деген таудың биік шыңында екен. Екі жағынан баратын жарқабақтағы жолмен екі атты кісі қатар жүре алмайды. Қамал тым мықты екен. Сыздық сұлтан әскерін таудың етегінде қалдырып, олардың ішінен сегіз жүз ең жаужүрек жігіттерді таңдап алып, төрт жүзден екіге бөліп, бір тобын өзі басқарды. Екіншісіне арғын Жәуке батырды бастық етіп қойды. Екі топ қамалға баратын екі жолмен жүрді. Олар тауға таяу өрмелей қамалға жеткен кезде Назар батыр алдарынан адам жіберіп, егер олар кейін, қостарына қайтса, соғыспай өзі шығып баратынын айтты. Сыздық сұлтан оған келісіп, кейін шегінді. Назар да уәдесінде тұрып, бес жүз жігітімен қамалдан шығып, кешке дейін елден тонаған мал-мүліктерін қайтарды, жетпегенінің ақысын төледі. Келесі күні ол бес жүз

жігітімен Сыздық сұлтанға қосылып, бірге Самарқанға барады. Осыдан кейін Назар мен Сыздық сұлтан ылғи бірге болды (Көтта төре бүлігі басылғаннан кейін бұхарлықтар Назарды ұстап алып дарға асқан – *P.O.*).

Дегенмен, Бұқар иелігінде Сыздық сұлтан уақытын босқа өткізбей маңайына сенімді жігіттерді жинау арқылы өз жасағын күшейте отырып, жау басып алған аймақтарға жорық жасаудың ыңғайлы сәтін күтеді. Патша әкімшілігі де Сыздық сұлтанның тыныш жатпайтынын, қайта айналып соғатынын біліп, үрейлі түрде алаңдаумен болады. Оны Сыздық сұлтанның жорықтары орыс иеліктеріне қандай дәрежеде қауіп төндіргенін империяда шығатын баспасөздерде жарияланған мақалалардан көре аламыз. Мәселен, «Голос» деп аталатын газетте мынадай мәлімет жарияланған: «1866 жылы Бұқардың әміріне қарсы қимыл көрсеткен кезде Сыздық кемелерге дайындаған 2000 пұт сексеуілді өртеп кетеді. Осыдан кейін ол Ташкент, Шымкент және Түркістан маңайына қайта-қайта шапқыншылықтар жасайды. Тіпті Сырдың екі жағалауынан бастап төмен қарай Үшқайыққа дейін Сыздықтың бақылауында болды. Сол кезде Сыздық туралы әрбір сарт пен қазақтың үйлерінде мақтанышпен айтылып жатты. Бірақ Ержар шайқасынан кейін ол өзінің баскесерлерімен Бұқараға өтіп кетіп көп уақытқа дейін көрінбей кетеді. Егерде Сыздық өзінің сарбаздарымен біздің иелікке келсе, онда ортаазиялық хандықтардың бізге қарай соғыс бастайды деген сөз» [4, с. 45].

Ал мына дереккөзінен де орыс әкімшілігінің Сыздық сұлтанның жорығынан көп қауіп күткенін көруге болады: «Генерал Черняевтың жорығынан кейін Ержар шайқасына дейін Сыздық сұлтан бүкіл Түркістан өлкесінде емін-еркін қимылдар жасады. Сәуір айында ол орыс билігіндегі иеліктерді тонаумен айналысып қана қоймай бізге қарсы Сырдың сол жағалауындағы қазақтарды көтерумен болды. Мамырда (Ержар шайқасы 8 мамырда өтті) Шыршықтың арғы жағындағы өңірдегі біздің қалалар мен селоларды тонады және өртеді, Кереуіш бекінісін қоршап алады. Кейін сол жерге әскерінің бір бөлігін тастап, өзі әрі қарай жолда кездескен орыс селоларын тонай отырып, Ташкентке бағыт ұстайды. Осы бағыт бойынша ол Ташкентке 28 верст жетпейтін Тойтөбеге дейін келіп, сарттардан мол салық жинайды. Бүкіл Орта Азияға орыс қаруының данқын асырған Ержар шайқасынан кейін ол өлкені асығыс түрде тастап шығады. Алайда Сыр бойында Сыздықтың келуі ондағы орыс билігінің тұрақтылығын шайқалтуға қатты ықпал етуі мүмкін. Оның үстіне Сыздықтың Сырдың оң жағалауына келуі бұқарлық әмірдің хиуалық ханмен орыстарға қарсы бірігіп соғысу үшін жасалған одақтың шын мәнісінде жүзеге асқанын дәлелдесе керек» [6, с. 58]. Шындығында Сыздық сұлтанда патша әкімшілігін көп күттірмей, келесі жылдың көктемінде-ақ Сыр бойына жорығын бастайды. Орыстардың иелігіне басып кірген Сыздық сұлтан ең алдымен патша әкіметіне экономикалық жағынан шығын келтіру мақсатында керуендерге шабуылдар жасап № 1 форттың жанында сауда керуенін тонаса, 18 сәуірде Орск қаласынан шыққан 20 мың сом күмістің заты бар 44 түйе № 1 форттан Ташкентке қарай кеткен кезде жолда шапқыншылыққа ұшырап олжаға айналады. Осыдан кейін Сыздық сұлтан Бұқарадан Орынборға баратын бес бұқарлық көпестердің керуенін тоқтатады [7, с. 33-34.]. Өз кезегінде Сыздықтың Сыр бойына аяқ басуы патша әкімшілігін әбігерге салып оның әрбір басқан қадамын өз тыңшылары арқылы бақылауға алады. Мұны 1867 жылы 6 мамыр күні Оң қанат басқарма бастығының подполковник Михайловке жіберген мәліметінен көре аламыз. Онда былай делінген еді: «Ақ Шығанақтан келген қожа руының қазағы Тұрым қожаның мәлімдеуінше Жаңадарияның сол жағалауына сұлтан Сыздық пен шөмекей руының биі Пірәлінің бастауымен бұқарлық қарақшылар келген. Оларды ол Бикей бимен бірге Самен бидің иелігіндегі шөмекейлер қоныстанған Шірік Рабатқа барған кезде көрген және Садықтың қол астында 1 мыңға жуық адам болған. Олар бұл жерге қандай мақсатпен келгені жөнінде толық мәліметтер жоқ. Сондықтан сізден сұрайтыным олардың әрбір басқан қадамын аңду үшін шолғыншылар жіберуге және керек кезінде тойтарыс беру мүмкіндік беретін әскерлер жіберуіңізді сұраймын» [8, 4-п.].

Патша әкімшілігі бұл мәліметті алған бойда Сыздық сұлтанның Сыр бойындағы қазақтарды орыс билігіне қарсы көтеріп жіберуден қауіптеніп, есаул Ончиков бастаған

екі зеңбірегі бар 70 казакты қажетті түйелер мен жол көрсету үшін тыңшылармен камтамасыз етіп, оларды Жаңадарияға жақындап қалған Сыздыққа қарсы аттандырады [8, 3-п.]. Алайда № 1 форттан 1867 жылы 4 мамырда есаул Ончиковтың бастауымен шыққан казактар мамырдың 5-6 күндері Сыздық бастаған қазақтарды кездестірмейді. Ал 7 мамырда таңертең Сарыбұлақ деген жерде малдары суғару үшін аттан түсіп көңілдері жайланған казактар құдыққа жақындай бергенде төбешіктерден Сыздықтың әскерлері атойлап шыға келіп, 20-ға жуық казакты өлтіріп, 5 адамын жаралайды. Сонымен қатар, Сыздық сұлтан тірі қалған орыс әскерлерін бос жібермей 7 мамырдан 9 мамырға дейін үш күн бойы қоршауда ұстайды. Казактар қоршау кезінде шөлден азап шегеді. Оларды толық талқандалудан патша әкімшілігі көмекке жіберген штабс-капитан Петровский бастаған 1 зеңбірегі бар 160 әскер мен 10 казак құтқарып қалады [9, 1-3-пп.]. Сарыбұлақ шайқасы туралы Ахмет Кенесарин де өз еңбегінде тоқталады. Алайда ол бұл шайқастағы орыстардың шығынын әлдеқайда көп болғанын атап көрсетіп былай дейді: «Ал Сыздық сұлтан әмірдің рұқсатымен өзінің сегіз жүз адамын алып Қазалы жаққа кетті. Сыздық келе жатыр дегенді естігеннен кейін Қазалының бастығы сондағы әскерден екі жүз атты казактарды Хиуа жақ беттегі, Қазалыдан түстік жердегі Сарыбұлаққа (Қуандария жақта, Қазалыдан 143 шақырым жерде) аттандырды. Бұл отряд әлгі бұлақтан екі шақырымдай жердегі құм төбеге орналасып, алпыс адамын бұлақтан аттары мен түйелерін суарып келуге жебірді. Тап сол кезде бұлақ басына Сыздық та келіп жеткен еді. Ол мал басындағы солдаттарға тура бас салып қырады да аттары мен түйелерінің бәрін тартып алды. Құм төбенің басында қалған жүз қырық солдат су басында болған істі білген жоқ еді. Сыздық сұлтан жігіттеріне сексеуіл, жыңғыл, басқа да бұта-шөптерді жинатып, оларды оқ өтпейтіндей етіп буғызып, соларды төбенің үш жағынан бірдей домалатып жақындай бастады. Бұларды көрген соң атты казактар да алдарына құм ұйып тасаланып бекінді. Казактар бума тасасынан оқ ата жақындап үш күн соғысты. Күн қыздырған құмның ішінде сусыз қалған орыстардың жағдайы өте қиын еді. Қызған құмның ыстығына, шөлге шыдай алмаған орыстар тасаланып жатқан жерлерінен үш рет шығып шабуыл жасады. Бір жолы олар осылай шығып ата жүріп бумаларға арқан бойы қалған кезде, Перовский жаққа жіберілген барлаушылар келді. Сыздықтың Ташкеннен жинап алған жігіттері де ауылдарына қайтқылары келіп қыңқылдай бастады. Сыздықтың оларды жібермеске де амалы жоқ еді, сондықтан бұлар орыстардан түсірген жылқылар мен түйелерді айдап кейін қайтты. Бұл ұрыста Сыздықтың жігіттерінен жиырма екі адам өліп, қырық адам жараланған еді. Бұлақ басында өлтірілген алпыс солдаттан басқа орыстардан қанша адам шығын болғаны белгісіз. Төбеде қалған солдаттар Хиуадан келе жатқан керуенге кез болып, солардың түйелеріне мінгесіп Қазалыға жетіпті» [1, 35-б.].

Есаул Ончиковтың бұл жеңілісі туралы суыт хабар бүкіл империяның аумағына тарағаны соншалықты бұл жөнінде сол кездегі орыс басылымдары бірінен соң бірі жарыса жазады. Мәселен «Русские ведомости» газеті былай деп жазады: «7 мамырда алынған мәліметтер бойынша Сырдарияның сол жағалауындағы керуен жолдарына жақын жерде 1 мыңға жуық бұқарлық қарақшылар пайда болған. Оны бастап келген Сыздық және бізге белгісіз би. Сонымен қатар Сыздық Қызылқұм арқылы біздің иелікке басып кіру үшін және өз жағына қазақтарды шығару мақсатында өзінің қатарына түркімендер мен қарақалпақтардан жігіттер жинауда. Осыдан туындайтын бүліктің алдын алу мақсатында Перовский бекінісінде оң қанаттың бастығы қазақтар мен атқыштардан тұратын арнайы әскери топ жасақтап оларды пошталық жолмен Бұқабай көлі станциясына аттандырады. Сол жерден бұл әскери топ Қуандарияның сағасындағы Қаланбас сайына қарай жол жүруі тиіс. Барлау мәліметі бойынша Сыздық сол маңда болуы әбден мүмкін. Егерде Сыздық ол жерде болмаса онда әскер Жаман Шығанақ сайындағы бұқарлық керуен жолына өтіп, № 1 форттан шыққан әскермен қосылуға тиіс болатын. Нәтижесінде 16-да әскеріміз Жаман Шығанаққа жақындаған кезде, Сыздық Сыр арқылы № 2 фортқа бағыт алғаны туралы хабар алысымен оларда

сол жаққа қарай жүреді. Алайда жолда тұтқынға алған Сыздықтың екі барлаушы қазақтан бүлікшілер Жамандария қарай кеткенін естіген соң біздің әскер Перовский фортына қайтады. Осы кезде Сыздықтың келгені туралы алғаш хабар алып 4-ші мамырда № 1 форттан шыққан казактардың жүздігі 6 мамырда керуен жолы арқылы Сарыбұлақ сайына келіп тұнейді.

Әскери топтың бастығы есаул Ончиков бір верст жердегі бұлаққа жақындап келе берген оған Сыздық бастаған мыңға жуық казактар бас салады. Дегенмен казактар кейін шегініп үлгіреді. Дөңгелене бекініс құрған казактар шабуылдаған казактарды мылтық және зенбіректің оқтарымен бетін қайтарады. Шайқас таңғы 10-нан бастап түнгі 2-ге дейін созылып, біз жақтан 19 адам өледі. Осыдан кейін шайқас бірнеше рет өз жалғасын тауып отырған. Алайда судың жоқтығынан казактар үш күндік қоршауда қатты азапқа түседі. Дегенмен казактар аттарын тастап жартылай қорғаныс құра отырып қоршаудан аман-есен шығады. Бұл шайқаста біз жақтан 20 адам өлсе, 5 адам жараланған [7, с. 60]. Ал бұл оқиға туралы «Отечественные записки» журналында былай деп баға береді: «Жақында Ресейге қосылған Түркістан облысынан суыт хабарлар келуде. 1867 жылдың мамыр айында № 1 фортта Жаңадарияның жанында қырғыз (қазақ – *P.O.*) партизаны Садық, кейін нағыз есімі анық болғандай Сыздық бастаған жыртқыштардың тобы пайда болған. Бұл партизан оған қарсы жіберген казактармен шайқастар жүргізген. Үш күндік шайқастан казактар оған шыдас бере алмай фортқа шегінген.

Әскері мықты фортты шабуылдауға бата алмаған Сыздық Сырдариядан өтіп Ақжар станциясына бас салады. Бізге жеткен мәліметтер бойынша Сыздық жай ғана қарақшы емес, ол Орталық Азиядағы біздің билікке қарсы ұйымдасқан күштердің бас жағында тұрған авангард болып табылады. Осыған байланысты Сыздықтың біздің иелікте пайда болуы, Түркістанда жаңа бүліктер мен қозғалыстардың басталуына негіз қалауы мүмкін. Сондықтан жаңа қосылған аймақтарда тәртіп пен тыныштықты сақтап тұру үшін оған мол қаражат пен әскери қимылдарды және белсенді әрекеттерді қажет етеді» [10, с. 191-192].

Осы шайқастан кейін Сыздық бастаған казактар Ақжардағы пошта станциясын талқандап кетеді [9, 3-п.]. Содан соң 50 адамнан тұратын Сыздық сұлтанның адамдары Елшібай станциясының түбінде Орынбор мешандарының сауда керуендеріне шабуыл жасайды. Елшібай станциясы қарайтын 2 форттың бастығы Войнский болса қажетті жабдықтаудың жоқтығынан көпестерді қорғайтын әскерді жібере алмаған. Сондықтан бұл жағдай қайтадан қайталанбас үшін Ақжар станциясына күзет әскерлерін жібереді [8, 5-п.].

Мұнымен қатар патша әкімшілігі Сыздық сұлтанға көмек берген жергілікті казактарды жазалауға көшіп, оны халық арасындағы қолдаушылардан айыруға күш салады. Оны 1867 жылы мамыр айында Оң қанат басқарма бастығының жоғары жаққа берген мәліметінен көре аламыз. Аталмыш мәліметте Сыздық сұлтанға көмек берген казактарды жазалағаны жөнінде жазылады: «№ 1 форттың жанындағы Сарыбұлақ құдығының қасында есаул Ончиковтың ісі болған жерде Жарлығынның туысқаны Құтаяқ және Сыздыққа көмек берген көптеген ауылдар көшіп жүрген болатын. Кейін оларды № 1 форттан штабс-капитан Пиотровскийдің басшылығымен шыққан әскер Құтаяқ пен басқа да казактарды тұтқынға алған. Осыған байланысты генерал-майор Мантейфельдің тұтқынға түскен казактарға қатаң түрде тергеу жүргізіп, оларды аяусыз жазалау жөнінде нұсқау берілді және Хиуа мен Бұқардан келетін жолдарға күшейтілген қарауыл әскери топтарын қою міндеттелді» [8, 13-14-пп.]. Сонымен қатар, патша әкімшілігі Құтаяқтан басқа Хайралап, тама руынан Талқанбай, Бейсен Нұрлыбаев, Достан, Құрманбай, Дәуіт, Тыстыбай сияқты Сыздыққа түйе берген казактарды да қатаң жазаласа [11, 10-п.], ал шөмекей руларының басшылары орыстардың жергілікті әскери әкімшілігінен Сыздық сұлтанмен байланыста болған айыппен абақтыда отырған шөмекейлердің билері Түбік пен Төлекты тұтқыннан босату туралы өтініш жасайды [12, 1-п.]. Осылайша жан-жақтан қыспаққа алынған Сыздық сұлтан Қазалы маңын тастап қайтадан Бұхардың иелігіне мәжбүрлікпен кетіп, Тамды деген қыстаққа

барып қоныстанады да, сол жерден Бұхардың әміріне орыстармен бірнеше рет сәтті шайқастар жүргізгенін баяндап хат жазады. Сыздықтың қол жеткізген табыстарына қуанған Бұхардың әмірі Сыздықты Қышкөпір жаққа кеткен әскерге көмекке жібереді. Әмірдің тарапынан тапсырма алып, Тамдыдан Сыздық Қызылқұмның ішімен жүріп өтіп Жызаққа жетеді. Сол жерден ол Қышкөпірге қарай бағыт ұстаған кезде жолда Жызактан Қышкөпірге бара жатқан орыстың жүз әскерімен бетпе-бет кездесіп қалып, бір-бірімен атысып, шайқасқа түсіп кетеді. Алдымен аттың үстінде, кейін жақындап келген олар аттарынан түсіп бір сағатқа жуық атысқаннан кейін орыстар майдан даласын тастап қашып кетеді. Осы шайқаста орыстар жиырма адамынан өлідей айрылса, ал Сыздықтың жиырма бес сарбазы қаза табады. Сол күні шайқас болған жерде түнеген Сыздық сұлтан келесі күні Қышкөпірге барып жетеді. Алайда Сыздық сұлтан Қышкөпірге келген кезде бұхарлықтардың орыстардан жеңіліп, шегініп бара жатқанын көреді де, солармен бірге Бұхарды барып паналайды [1, 36-б.].

Алайда туған жерін орыстардан азат етуді мақсат етіп қойған, Сыздық сұлтан Бұхарада қайтадан күш жинап, орыс әскерлері басып алған иеліктегі қазақтарды азаттық күреске көтеру үшін жорыққа аттануға дайындала бастайды. Өкінішке орай өз тыңшылары арқылы Сыздық сұлтанның әрбір қадамын бақылап отырған жергілікті патша әкімшілігі оның қай бағытпен қимылдайтынын біледі де, оның жүретін жолына алдын ала тосқауылдар қояды. Мұны 1867 жылы 20 қыркүйекте орыстарға тыңшы болып жалданған Арғын руының қазағы Байтуған Жанқабыловтың патша әкімшілігіне берген мәліметінен байқаймыз. Онда былай делінген еді: «Бұхараға барған Байтуған Сыздықпен кездескеннен кейін ол Сыздықтың тағы да орыстарға жорық жасауға дайындалып жатқанын және Сыздық сұлтан Бұқар әмірінен мың сарбаз пен бір зеңбірек сұрап, оның бір бөлігін № 1 фортқа, екінші бөлігін № 2 фортқа, ал өзі Перовский фортына басып кірмекші. Сыздыққа қосылған билер Самен мен Жакей адамдарын жіберіп, Сыздыққа өзінің қарамағына алу туралы өтініш жіберген. Олардың өтінішін орындамақ болған Сыздық оларға 40 шақты жігіттерін жібереді. Алайда олар жолда орыстардың қарауылынан өте алмай қайтып оралады. Жақында осы билер тағы да екі қазағын жіберіп, егерде Бұқар жеріне көшетін болсақ оларды қорғауға алуды өтінген. Олардың бұл өтінішін қабыл алып, керек болса өзі баруға дайын екенін жеткізеді» [13, 30-31-пп.]. Өз тыңшысынан осы хабарды алған патша әкімшілігі Сыздықтың қайтадан орыстың иелігін шабуға мүмкіндік бермеу үшін тез арада жолдар мен қауіпті деген орындарға мықты күшейтілген күзеттер қояды [13, 29-п.]. Дегенмен осындай тосқауылдар мен күзеттерге және бұқарлықтардың орыс әскерлеріне шабуыл жасауды уақытша тоқтатқанына қарамастан Сыздық сұлтан бастаған сарбаздар ұсақ топтарға бөлініп алып, басқыншыларға қарсы үздік-үздік шапқыншылықтар жасап тұрады. Мәселен, қыркүйек айында № 1 форттан қашық емес жерде казактарға шабуыл жасап олардың бәрін қырып кетсе, қазан айында Шыназдың маңында поручик Служенко бастаған үш орыс сарбазын тұтқынға алған [14, с. 6].

Сол кезде Ресей империясында шыққан баспасөздің бірінде Сыздық сұлтанның Шыназдағы іс-қимылын былайша суреттейді: «2 қазандағы мәлімет бойынша бұрынғы Түркістандық, қазіргі Сырдария облысында әскери қимылдар болмағанымен толқулар мен наразылықтар орын алды. Бұл дүрліктірулерді ұйымдастырушы, әрі кінәлі адам Сыздық. Оның орналасқан жері Бұқарадағы Жизак аймағында. Ол негізінен ұсақ топтармен Шыназ пен Жизактың арасында қимыл көрсетуде. Дегенмен арасында ірі шабуылдарды да ұйымдастырып тұрады. Әсіресе соғыс кездері Умма болысында бір офицер мен үш жауынгерді тұтқынға алады. Оқиға былай өрбиді: артиллерия поручигі Служенко Ташкентте қызмет бабымен болғаннан кейін Жизакқа қарай қайтады. Шыназға жеткеннен кейін ол дариядан өтетін негізгі күштерді күтпей қасына жол көрсетуші ретінде Қалмамбет қазақ пен унтер-офицер және қатардағы екі жауынгерді ертіп өзеннен өтеді де далаға бағыт ұстайды. Шыназдан 17 верст жерде алғашқы құдықтардың қасында Служенко қоршауға алынып, аяғы тұтқынға түседі. Богдан-Ата бағыты бойынша әкетіледі. Мұның бәрін бізге қашып келген Қалмамбет қазақ айтып келеді. Бұл хабарды естіген бойда Жизак әскерінің бастығы Абрамов самарқандық

бекке дереу арада тұтқындарды босатып, кері қайтару туралы хат жіберсе, осындай мәтіндегі хатты әскери губернатордың міндетін атқарушы генерал-майор Мантейфель Бұқараның өміріне жолдайды. Алайда олардан келген жауаптардың бәрі қанағатсыз болып келді» [15].

Осы оқиғалардан кейін де Сыздық сұлтан Шыназдағы орыстардың бекіністеріне жорықтар жасап, бірнеше орысты өлтіріп, жылқыларын айдап кетіп отырған [14, с. 14]. Сонымен қатар, Сыздық сұлтан қарашаның ортасында ұрыс қимылдарын Шыназбен бірге Ұратөбе мен Жизақтың арасындағы аймаққа да және Ұратөбенің басқа қалалармен байланыстыратын маңызы бар барлық жолдарға да өрістетіп, басқыншылардың емін еркін қимылдауына барынша кедергілер ұйымдастырады. Сыздық бастаған қазақтардың орыстарға дамыл бермегені соншалықты басқыншылардың қолбасшысы 23 қарашада келіссөз жүргізуге келген бұқарлық елші Мұсабекке Сыздық бастаған жасақшылардың іс-әрекетін тоқтатуды талап еткен. Тіпті ол елшіге егер Сыздық әскери қимылдарын тоқтатпаса онда бейбіт келісім жасалмайды деп қорқытады. Алайда орыстардың әскери әкімшілігі қаншама рет бұқарлықтарға наразылық танытқанымен Сыздық Шыназ, Жизақ және Жаңақорғанға жасаған өзінің жорықтарын тоқтатпайды. Өйткені Сыздық көп жағдайда әмірге бағынбай өз еркімен соғысып отырған [14, с. 15].

Алайда 1868 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. фон-Кауфман орыс әскерін бастап Самарқанға аттанғаны туралы хабар алғаннан кейін Бұхардың әмірі бар әскерін Самарқанға жібереді де, Сыздыққа өз әскерін бастап Нұратаға барып, сол жердегі қазақтардан әскер жасақтап орыстардың иелігіне шабуыл жасау туралы тапсырма береді [1, 36-б.]. Әмірдің тапсырмасы бойынша Бұқарадан 1 мың сарбазды басқарып шыққан сұлтан Сыздық 1 сәуірде Нұрата бекінісіне келеді. Сол кезде Бұхар мен Хиуаның арасындағы тауда көшіп жүрген Пірәлі және тағы басқа да билер Сыздықтың алдынан шығып, одан өздеріне сұлтан болу жөнінде ұсыныстар жасайды. Тіпті олар Сыздықты өздеріне сұлтан жасау үшін Бұхардың билігіне кіруге бар екенін мәлімдейді. Осы мәліметті тыңшылары арқылы алған патша әкімшілігі Сыздық сұлтан Нұратадан біздің иелікке шабуыл жасауы әбден мүмкін деген ойға келіп, сақтық шараларын күшейте түседі [16, 233-п.].

Сондай-ақ, Сыздыққа әмірдің немесе жергілікті бектердің билігі жүрмейтініне өз алдына, оның дербес билеуші екеніне көзі жеткен орыстардың әскери қолбасшылығы оған қарсы подполковник Штрандман басқарған бірнеше жеңіл зеңбірегі бар арнайы мың адамнан тұратын қазақтардың ұшқыр атты әскерін жасақтап аттандырады. 17-ші наурыздан бастап подполковник Штрандман Сыздық сұлтан мекендеген тауға бірнеше рет жорықтар жасап, қазақтармен шайқасқа түседі. Нәтижесінде Сыздық екі аптаға жуық уақыт бойы орыстардың иелігіне жақындай алмағанымен, жасағында екі мыңға жуық сарбазы бар, ол кез-келген уақытта орыстарға соққы беру үшін Нұратада сақадай-сай тұрады [14, с. 16]. Осы уақытта патша әкімшілігі қулыққа басып Сыздық сұлтанға оның орыстардың қызметінде жүрген бауыры Ахмет Кенесаринді жіберіп, оны орыстың билігіне өтуге көндіруді тапсырады. Бірақ Сыздық одан бас тартады [17, 4-п.].

Бұл кезде әмірдің әскері Самарқанттың түбінде жеңіліске ұшырап, Қаттықорғанға қарай шегініп кетеді. Енді бұқарлықтардың орыс қаруына қарсы тұруға күші жетпейді, сондықтан олар Ресейдің билігін мойындағаннан басқа жол жоқ деп есептеген патша әкімшілігі өмірге берілу туралы келіссөз жүргізу үшін екі парсылықты жібереді. Бұқарлықтар болса олардың біреуін Қаттықорғанда бауыздаса, ал екіншісін зынданға тастайды. Осыдан кейін орыстар өмірге өз талаптарын сөзсіз мойындату үшін Қаттықорғанды басып алуға шешім қабылдап, оған генерал Головачев бастаған 14 рота жаяу әскер, қазақтардың төрт жүздігі мен 12 зеңбірегі бар әскерді аттандырады. 10 мамырда Самарқантан жолға шыққан бұл әскери топ 18 мамырда қала мен қамалды басып алады. Қамалдың бегі өзінің 500 сарбазымен қаладан қашып шығады [18, с. 923]. Орыстардың дерек көздеріне сүйенсек бұқарлықтар, әсіресе оның бектерін қорқақ ретінде Қаттықорғанды еш қорғамастан қаша жөнелген деп бір жақты баға берілгеніне көзіміз жетеді. Ал егерде сол кезде жазылған бұқарлық деректерге

назар аударсақ онда бұқарлық сарбаздар, соның ішінде оның бектері Қаттықорған үшін жан аямай соғысқанына көзіміз жетеді. Мәселен сондай деректердің бірінде былай деп жазылған: «Қаттықорғанның әкімі Жақып Құшбегі болатын. Алайда ол оқ тиіп өлгеннен кейін оның орнына әкім болып Омарбек датқа тағайындалады. Қаттықорғанды қорғау үшін Шығанақ мекеніне қамалдың әскерлері жинақталса, ал Қаттықорғаннан 8 шақырым жердегі Жырабұлаққа ғазатқа шыққан барлық әскерлер мен зеңбіректерді топтастырады. Сондай-ақ сол жаққа Қажы Руми мен тоқсаба Осман бастаған ең таңдаулы төрт мың сарбазды жөнелтеді. Самарқанттан шыққан орыс әскері Қаттықорғанға келген кезде қаланы қорғаушылардың көпшілігі қашып кеткенімен Омарбек датқа бастаған аздаған әскер ғана орыстармен шайқас жүргізеді [19, с. 84].

Осы кезде Сыздық сұлтан болса Бұхар әскеріне орыстарға қарсы тұру үшін сап түзеп жатқан кездерінде жетіп қосылды. Соғыс басталғаннан екі жағы да мылтық, екі жақтың әскері біріне бірі жақындаған кезде Кауфман генерал әскеріне шабуыл жасауға бұйрық берді. Бұхарлықтар қаша бастады. Орыстар олардың зеңбіректерін тартып алып, жаяу сарбаздарды қуа соғысып, көп адамын қырды. Тап сол кезде Сыздық сұлтан орыс әскеріне бір бүйірден келіп, олардың орта тұсынан тап берді. Жаяу солдаттар ат боратқан шаңнан бірін бірі көре алмай, кейін, негізгі күштеріне қарай қашты. Сол соғыста солдаттардан жетпіс адам, Сыздықтың жігіттеріне жүз адам қаза табады. Дегенмен Бұхар әскері алды-артына қарамастан қашады. Сыздық сұлтан сол ұрыс болған маңға түнеп, келесі күні барып Бұхарға кірді. Осы ұрыстан кейін соғыс тоқтап, орыстар Қаттықорғанды басып алады. Ал одан әрі орыстармен соғыс жүргізуге батылы бармаған Бұхар әмірі орыстармен бітімге келді. Ол Сыздық сұлтанды қазақтар мен сахаралағы, құм ішіндегі көшпелі елдің барлығына бастық етіп, орыспен араларының қалай болуының аяғын күте тұр деп бұйырды. Сонымен Сыздық сұлтан көшпелі ел арасына көшіп кетті [1, 37-б.].

1868 жылы 21 мамырда орыстарға әмірдің елшісі келіп келіссөз жасайды. Патша әкімшілігі оған екі шарттың біреуін таңдауын ұсынады: біріншісі, әмір 1 150 000 діндрал алтын төлеп Самарқант пен Қаттықорғанды қайтарып алсын, яки болмаса орыстардың осы кезе дейін жорыққа кеткен шығындарды өтеп, 1865 жылдан бастап Бұқар әмірлігінде жауланып алған иеліктерді мойындап, шекараны Самарқант тауы мен Қаттықорған жоталарынан бастап Жаңадарияның төменгі ағысынан Нұрата тауы мен Бұқан тауының батыс жотасымен белгілеуді ұсынады. 23 мамырда келіссөз аяқталып, әмірдің елшілері патша үкіметінің екінші талабын қабылдап, соғыс шығынын өтеуге қаражат жинауға 10 күн мүрсат сұраған кезде, қойған талапты қабылдағанына риза болған патша әкімшілігі оларға ақша жинап келуге қуана-қуана рұқсатын береді. Бұқарлықтардың арасында зор беделге ие Сыздық сұлтан болса Бұқардың әмірі орыстармен келіссөзге барғанын естіген бойда-ақ, оған көңілі толмай көшпелі тайпалардың арасынан өзінің жақтастарынан сарбаздарын жасақтаған ол Қаттықорғанға келеді де, оған тікелей шабуылдайды. Бұл шабуылды Сыздық сұлтан Шыңғысханның заманына келе жатқан әдіс бойынша қолданады. Яғни Сыздықтың әскерлері шабуылға шығады да орыстардың атысуға дайын тұрған зеңбіректерінің оғына төтеп бере алмаған сияқты болып, кері қарай шегінген кезде оларды қашты деп ойлаған генерал Головачев Сыздықтың артынан қуа жөнеледі. Орыстар Қаттықорғаннан сегіз шақырым ұзаған кезде оларға Сыздықтың тосқауылда тұрған алтын мың сарбазы аяқ астынан тап береді. Яғни Сыздық сұлтан бұл тұста бабасы Шыңғыс ханның ұрыс тәсілін қолданып, Қаттықорғаннан әдейілеп қашып, орыстың генералы бастаған әскерін қоршау арқылы талқандап жіберуге ұмтылады. Дегенмен біраз шығынға ұшыраса да әскери тәртібі мен қаруы мықты орыс әскерлері еш қобалжымастан қоршауды бұзып-жара отырып, Қаттықорғанға қайта оралады. Осылайша тәжірибесі мол орыс генералы ешқандай әскери білімі жоқ дала жауынгерінің алдын ала құрған тұзағына түсіп қалады. Егерде сол кезде Сыздықтың қарамағындағы сарбаздардың бір бөлігінде орыс басқыншылары ұстанған қару болғанда, онда генерал Головачевтың әскери тобындағы сарбаздардың аман-есен шығуына еш мүмкіндік жоқ еді. Осы уақытта Сыздыққа көмекке Шағриясб, Кітап, Мианқал алқабынан жігіттер

көмекке келе бастайды. Өзінің қатары көбейгендіктен Сыздық сұлтан Қаттықорғанды қоршауға алып қана қоймай, оны қолдағы бар қарудың түрлерімен атқылауға көшеді. Орыстардың қатары шығынға ұшырағаны соншалықты олардың өлгенінен бөлек 100 адамы әр түрлі жарақат алады [14, с. 87].

Осындай шығындарға қарамастан орыс әскерінің қолбасшылығы Қаттықорғаннан бас тартпайды және қорғандағы әскерге Сыздық басқарған атты әскерден тікелей қатер төнгенін түсініп, Самарқанттан сол жаққа қарай 30 мамырда 6 зеңбірегі бар 10 рота жаяу әскер мен казактардың үш жүздігін жібереді. 31 мамырда Қаттықорғанға жеткен орыс әскерлері бір-бірімен қосылғаннан кейін Сыздықтың әскерін 2 маусым күні таң ата шабуылдауды жөн көреді. Орыс қолбасшылығының дәл осылай қимылдайтынын алдын ала түсінген Сыздық Жырабұлақтағы орнынан қозғалмастан оларды сол маңда күтеді. Сол күні Сыздық сұлтан Жырабұлақтан әскерінің бір тобын орыстардың жүк көлігіне шабуыл жасауға аттандырады. Оны дер кезінде байқап қалған майор Техменов деген офицер бір рота жаяу әскермен көмекке жетіп үлгіріп мылтықтарынан оқ жаудырып әскерлері үшін ең маңызды болып табылатын азық-түлік пен оқ-дәрі тиелген жүк көлігін аман алып қалады. Ал орыстардың негізгі күштері болса алдарынан бірнеше есе көп Сыздық бастаған бұқарлықтармен бетпе-бет кездеседі. Орыстар орналасқан жолдың сол жағында Қаршыға баратын жеке жол жатса, сол жолмен жанаса Жырабұлақ тауының төбешіктері бар болатын. Жолдың оң жағалауында тауға қарсы бірнеше тармақшалары бар Нұрбай өзені ағып жатты. Бұқараға баратын ең басты жол Нұрбайдың үстімен өтетін. Төбеден үш шақырымдай жердегі Қазы қышлағында өзеннен өтетін мықты көпір салынған. Сонымен қатар басты бұқарлық жолмен және Жыра таудың қыраттарымен бірге жанама түрде бірнеше жолдар өтетін. Сонымен Самарқанттан көмекке келген әскердің Қаттықорғандағы жасақтарға қосылған 21 зеңбірегі бар 20 рота жаяу әскермен казактардың алты жүздігіне қарсы бұқарлықтардың 14 зеңбірегі бар 15 мың сарбаз қарсы тұрды [14, с. 103].

2 маусымда басталған шайқасты бірінші болып орыстар бастайды. Таңғы сағат төртте бұқарлықтарға қарай жаппай зеңбіректерден оқ жаудырылады. Содан соң генерал Головачевтың бұйрығы бойынша қимылдаған полковник Пистолькорсқа бұқарлықтардың сол қанатын шабуылдаса, полковник Абрамов қарсы жақты орталығы мен оң қанатына басып кіреді. 4-ші және 5-ші батальондарды басқарған полковник Абрамов батареялардың зеңбіректерін бұқарлықтарға жақындата отырып оқ жаудырып жаяу әскерлерге жол ашып берсе, бұқарлықтардың зеңбіректері алыс қашықтықта орналасқандықтан оның атқан оқтары орыстарға мүлдем жетпей жарылып жатты. 3-ші батальонды бастаған полковник Пистолькорста алдыңғы қатарды зеңбіректерді шығарып жаяу әскерге жолды ашып беріп отырды. Өйткені зеңбіректерден атылған картеттік оқтар бұқарлық сарбаздарды қырып тастайтын. Нәтижесінде зеңбіректердің және орыс жаяу әскерлерінің мылтықтарынан атылған оқтарына шыдас бермеген сол қанаттағы бұқарлық сарбаздар жаппай майдан даласын тастап қаша бастайды. Сол кезде бұқарлықтардың қашқанын көрген полковник Пистолькорста сақтықты ұмытып казактарға оларды қуып жетіп қылышпен шабуға бұйрық береді. Бұқарлықтардың майдан даласын тастап қашқанын көрген Сыздық сұлтан оларды зеңбіректердің оғы жетпейтін тұсқа келген кезде қуып жетіп, қайтадан сап түзеткізіп арттарынан қуып келе жатқан казактарға шабуылға шығартқызады. Қоян-қолтық шайқаста казактар жеңіліске ұшырап өлгендерін тастап кері қарай қаша жөнеледі. Осы шайқаста орыстар 20 адамынан өлідей айрылса, жүздеген адамы жараланады. Алайда бұл кезде бұқарлықтардың оң қанатындағы әскерлерде жаппай шегіне бастаған болатын. Мұнда 4-ші батальон ерекше белсенділік танытып бұқарлықтардың негізгі күштерін төбеден қуып шығады. Дегенмен осы кезде орыстардың 5-ші батальонының жағдай мүшкілге айналады. Бұл батальонды басқарған майор Грипенберг зеңбіректерінен ұзап кетіп өз бетінше жаяу әскерді бастап қоян-қолтық шабуылға алып шыққан кезде, Сыздықтың атты әскері батыл түрде бүйірінен лап беріп, бәрін аяқ астынан қоршап алады. Берілген соққының күшті болғаны соншалықты орыс әскерлері бірнеше минутта 17-і адамынан айрылады. Өкінішке орай генерал Головачевтың қоршауға түскен әскерін

уақытында байқап қалып дер кезінде көмекке жіберген екі рота жаяу әскер Сыздықтың қоршаудағы орыстарды толығымен жойып жіберуге мүмкіндік бермейді. Жалпы шайқастың қорытындысы бойынша кешкі сағат онға таман бұқарлық әскерлердің толығымен талқандалуымен аяқталады. Майдан даласынан қашып шыққандар Жыра таудан асып түскен бойда үйлеріне тарап кетеді [20, с. 106].

Шығанақта тұрған орыс әскері Жырабұлақтағы Сыздықтың әскерімен шайқасқа кірейін деп тұрған кезде Ғұзрдан Абдімәлік төренің бүлігі басталғаны туралы хабар жетеді. Оған қара маңғыт Құдайаяр тоқсаба, ақ маңғыт Ибадолла бек тоқсаба және түк маңғыт Ибрагим тоқсаба бастаған көшпелі тайпалардың билеушілері қолдау көрсеткен. Әмір Әбдімәлік ұлын райынан қайту, бүлікті бастағандарды ұстап беру сияқты талаптарды жеткізу мақсатында оған маңғыт Әбдікөрім диуанбегін келіссөзге жібереді. Бірақ елшіні көшпелі тайпалардың жетекшілері ханзадаға жібермейді. Бүлікшілер алдарына көпірлерге қарсы қасиетті соғысты жалғастыра беру, әмірдің орыстармен жасасқан ешқандай келісімін мойындамау сияқты мақсаттарды қойды [19, с. 84].

Дегенмен елші ханзадаға кіргенімен ол әкесінің талаптарын орындаудан бас тартып, шайқасқа дайындала бастайды. Осы кезде оларға жан-жақтан тайпалар келіп қосыла бастайды. Атап айтқанда Қиссар, Шірабад, Денеу және Кулябтың халқы әмір тағайындаған әкімдерді тыңдамай, ханзадаға барып қосылады. Шірабадтың қоңыраттары әмірдің әкімі Кәрімқұлды биліктен тайдырып, орнына Астанақұл биді сайлап алады. Әр иелік пен облыста бүлік басталып, бәрі де әмірдің билігіне бағынудан бас тартты. Ақсарайдағы Қәкімбек би мен Кітаптағы Жорабек би өздерің әмірден тәуелсізбіз деп жариялап, қасиетті соғыс жолына түскен ханзадаға бағынуды үлкен құрмет деп білді. Осылайша қасиетті соғысқа жиналғандардың қатары молайған соң олар Шахрисябздан Самарқантқа қарай жол тартады. Шахрисябзға жақындаған кезде қаладан қаңлылар шығып оларды қуанышпен қарсы алып, ханзаданың әскеріне кіреді. Самарқантқа келіп оны қоршаған ханзаданың әскеріне Омархан Махдум-и Азами Ишан бастаған ірі әскери топ келіп қосылады. Мұнымен қатар сол жердегі қыпшақ, қарақалпақ және самарқанттық тәжіктер ханзадамен келісімге келіп оның билігін мойындайтынын білдіреді. Алайда ханзаданың әскері Самарқанттың түбінде жеңіліске ұшырайды. Осы жеңілістен кейін ханзада Шахрисябзға қарай шегінсе, ал оған ант берген көпшілік жан-жаққа тарап кетеді [19, с. 85].

Әмірге қарсы бүліктер басталған кезде Сыздық сұлтанмен оның қасында жүрген серіктері Арслан сұлтан, Сатан би, Әбілқайыр есіқағабасы одан шет қалмай орыстардың алдында тізе бүгіп, опасыздық танытқан әмірге қарсы шығуды көздейді. «Шәһрисәбіз бектері Бабабек пен Жорабек әмірді орыс жағына шығып кетті деп оған бағынбай қойды, олар әмірдің баласы Әбдүмәлік төрені хан көтерді. Фиссар, Күләби, Қаршы атраптарынан әмірге қарсы әскер жинады, Сыздық сұлтанға да, әмірге қарсы соғысуға болады деп көптеген мүфти, қазылар қол қойған қағазбен елшілер жібереді» [1, 38-б.]. Нәтижесінде Әмір бүлікшілерді талқандау үшін Шахрисябзге қарай кеткен кезде Сыздық төре өзінің көптеген жақтастарын қасына жинап, Гиждуванға қарай барады да, маңайындағы елдерден салық жинап, ал алым беруден бас тартқандардың малдарын әскери олжа ретінде алып, мол әскери күшпен Керминге басып кіреді де, аймаққа билігін орнатады. Сол жерде өзін Шыңғыс ханның ұрпағымын деп санаған ол билігін мойындаған әр түрлі адамдарға қызметтер мен шендерді үлестіріп, жарлықтар шығара бастайды. Сонымен қатар ол осы аймақтан күн сайын Қатыршы мен Нахрпайға жорықтар жасап тұрады. Сыздық төренің бүлігі туралы хабар әмірге жеткен кезде ол ұлы Әбдімәліктің қарсылығын басуға бара жатқан жорығынан бас тартып, Керминдегі Сыздық төреге қарай әскерін жібереді [19, с. 97].

Әмірдің әрбір қадамын тыңшылары арқылы хабар алып тұрған Сыздық сұлтан көшпелі тайпалардан өзіне сенімді әскер жинау мақсатында Керминнен кетеді де, Нұрата даласына келеді. «Сыздық пен Назар қазақ арасынан әскер жинап Нұратаға барып, оны алды. Бұл арада Әбдүмәлікпен соғысып жатқан әмірдің әскері бас көтерген калалардың Шәһрисәбзден басқаларының бәрін де алып, енді оны да қоршаған еді.

Сыздықтың Нұратаны алғанын естігеннен кейін әмір оған қарсы бес мың сарбаз бен сегіз мың атты әскер жіберді. Бұл әскер Керменеге келгенде Сыздық пен Назар да сол қалаға қарай жүрді. Әмірдің әскері бұлардың алдынан шығып, екі әскер кездескен жерде мылтықпен де, зеңбірекпен де атыса бастады. Сыздық сұлтан мен Назар батыр кенет бар әскерімен қарсы шауып барып тап бергенде Бұхардың атты әскері дереу қаша бастады, ал сарбаздар зеңбіректерімен орнында қалып, елші жіберіп, ұрыспай қолға түсті. Сарбаздар осылай еткенін көрген соң атты әскер де қайтып келіп, қолға берілді. Сөйтіп Сыздыққа он үш мың әскер қосылды» [1, 38-б.]. Сыздық төре әмірдің әскерін жеңіп қана қоймай Бұқарада болып жатқан саяси оқиғаларды күр жібермей, Әбдімәлік ханзадамен хат алмасып тұрады. Сондай хаттардың бірінде Әбдімәлік ханзада Сыздықтың әмірдің әскерін жеңгені туралы қуанышты хабар алады да, қайтадан күш жинап, Қаршы қаласында өзінің әмірден тәуелсіз туын тігеді [19, с. 97].

Алайда өзінің жіберген әскердің Сыздықтан жеңіліп қалғанын естіген Бұхардың әмірі оған қарай тағы да он мың әскер жіберді. Бұл әскер Сыздық кездескен кезде оның әскери басшылары Сыздық сұлтанмен келісімге келу жайында сөйлесе бастайды. Олар: «Біз әмірдің бұйрығы бойынша сізге қарсы шықтық. Егер сіз өзіңіз әмір болмай, тек Әбдімәліктің әмір қойғыңыз келсе, онда біз соғыспай, сіздің жағыңызға шығамыз» деді. Сыздық болса оларға өзінің әмір болуда ойы жоқ екенін, Әбдімәліктің әмір қою үшін соғысып жүргенін жеткізеді. Сыздықтың айтып тұрғаны рас екеніне көздері жеткен Бұхардың әскер басшылары Сыздықтың жағына шығып кетеді. Жаңадан қосылған он мың әскермен Сыздық Керменеге қайтады [1, 38-б.].

Осы кезде Бұхардың әскер басшылары Сыздықты қолдағанын естіген әмірдің Әбдіхалел би, Мірқасым паруаншы, Абдырахман садыр, Кәрімқұл би, Әбдіөзіз би, Батырбек паруаншы, Жолдас есікағабасы маңғыт сияқты бектері Әбдімәлік ханзаданың билігін өз еріктерімен мойындайды. Осыдан кейін Әбдімәлік төре, Бабабек уәллами мен Жорабек әмір әскерінің сонынан бар әскермен жүріп, Қаршиға дейінгі елдің бәрін өздеріне бағындырады [19, с. 97]. Өзінің әскері мен бектерінің басым бөлігі Сыздық пен Әбдімәліктің жағына шығып кеткені туралы хабарды алғаннан кейін Бұхар әмірі өзінің жақын деген басшы адамдарымен кеңесіп, оларға: «Әбдімәлік пен Шәһрисәбіз бектері не дегенмен өзіміздің адамдарымыз ғой. Егер менің тағыма мына қазақ хандарының ұрпағы, Түркістаннан келген Сыздық отырар болса, одан тақты қайтарып алу бізге оңай болмайды. Сондықтан ең алдымен Сыздықтың көзін жоюымыз керек» дейді [1, 38-б.]. Дегенмен әмірдің Шүкірбай би мен Жақып күшбегі есімді екі бегі оған Сыздықтың бүлігін басуға біздің шамамыз жетпейді. Сондықтан орыстардан көмек сұрайық деп кеңес береді [19, с. 99].

Осы кеңесті дұрыс деп тапқан әмір орыстарға бүлікті басуға әскери көмек сұрап хат жазады. Хатта әмір Түркістан генерал-губернаторы Кауфманға: «Бір жағынан өз ұлым Әбдімәлік, екінші жағынан Сыздық сұлтан тағыма қауіп төндіріп тұр, көмек беріңіз» деп өтініш жасап, оны елші арқылы жіберді. Хатты алған Кауфман үш мың әскерін бүлікшілерге қарсы жорыққа аттандырады. Орыс басқыншыларының бұл әскері негізінен Әбдімәлік ханзадаға бағытталады. Олардың келе жатқаны туралы хабар алған Әбдімәліктің жақтастары да қасиетті соғысқа түсу мақсатында Шартақтың маңайына жиналып, сол жердегі өзеннің бойына бекініс салып, қорғандар тұрғызады. Орыс басқыншылары Шартаққа жақын Күнгүрге жеткен кезде Әбдімәлік әскербасылардың бірі Жолдас есік ағабасы жанына екі мың сарбазды алып, аттарымен батыл түрде орыстардың қатарын шабуылдайды. Алайда түріктер майдан даласында орыстардың зеңбірек және мылтықтардың оқтарына қарсы тек ержүректілігі мен батырлығынан басқа ешнәрсе қоя алмайды. Нәтижесінде олардың бәрі қырылып қалады. Осы жеңістен соң басқыншылар Шартаққа жақындап келіп, бекіністі зеңбіректерден атқылай бастайды. Зеңбірек оғаның қарша борағаны соншалықты ханзаданың әскері Шартақты тастап, Ханабадқа қарай шегінуге мәжбүр болады. Алайда басқыншылардың жеңіске жетпей қоймайтынын түсінген көптеген бектер өз ара ақылдаса отырып, егерде ханзаданы әмірге ұстап берсек онда біз әмірден кешірім аламыз деген ұйғарымға келеді де, Ханабадтағы Әбдімәлікке шабуыл жасайды [19, с. 100].

Кауфманның әскері Әбдімәліктің әскерін талқандап жатқан кезде әмірдің өзі бар әскерімен Сыздық сұлтанға қарсы шығады. Сыздық сұлтан да өз әскерін жинап, Керменеден шығады да, келесі күні Зарафшан өзенінің Үзіліс дейтін өткеліне жетті. Әмір де арғы жақтан келіп, әскерін дариядан өткізе бастады. Осының бәрін Сыздық бақылап тұрады. Бұхардың атты әскері жағалауға шығып, сап құрып үлгеремін дегенше Сыздық өзінің атты әскеріне шабуылдауға бұйрық беріп, бірден бас салады. Сокқының күшті болғаны соншалықты әмірдің атты әскері қарсыласуға шамалары келмей қашады да, қайтадан өткелден кері өтіп кетеді. Дегенмен Бұхардың әскері өткелден өтпек болған, Сыздық әскерін де мылтық атып артқа қарай шегіндіреді. Осылайша бір-бірін ала алмай тең жағдайға түскен Сыздық сұлтан әскерін тынықтыруға алып кетеді. Ертеңіне Сыздық сұлтан кезінде Кермене мен Нұратадан өзі жинап алған әскерлерінің бәрі қашып кеткенін, қарамағында тек мыңға жуық ғана сарбаздың қалғанын көреді. Өте қиын жағдайда тұрғанын түсінген Сыздық сұлтан жанында қалған сенімді серіктерімен және әскер басшыларымен ақылдасады да, оларға: «Ана елдерден жинап алған адамдарымыздың бәрі үйлеріне тарап кетті, мың қаралы ғана қалыппыз. Әмірді жеңіп, Бұхарды алған күнде де ондай үлкен елді бағындырып ұстай алмаймыз. Әбдімәлік, Бабабек, Жорабектерден көмек түгіл, өздерінің қайда жүргендері де белгісіз. Алдымен солардың бір хабарын біліп, бірге қосылғаннан кейін ғана Бұхарға беттейік», – дейді [1, 40-б.]. Осындай шешім шығарған Сыздық сұлтан қайтадан Нұратаға келеді. Алайда бұл өңірге жеткен кезде Сыздық сұлтан орыс әскерінің Әбдімәлікті біржола жеңгені туралы хабар алды. Өзінің барлық жақтастарынан айрылып, бірақ жанында Омарбек датқа, Құдайаяр есік ағабасы маңғыт және Алмас би бастаған сенімді қазақ тайпаларынан құралған төрт мың сарбазы бар ханзада Ханабадқа шығып кетіп, Жарты төбе қорғанына келіп бекінеді. Бірақ-та бұл қорғанда оларға пана болмай, Қарабаққа дейін шегінеді. Осы жерге келген кезде ханзада өзінің ең мықты деген сенімді тірегі болып табылатын Шахриябз бектерінен хат алады. Хатта олар ханзадаға елдің бірлігі үшін ешқандай көмек бере алмайтыны, заман дұрысталғанша таулы аудандарда жасырына тұруын өтінеді. Осылайша соңғы қолдауынан айрылған ханзада амалсыздан Тасқорғанға қарай бағыт алады да, жолда өзінің сенімді серіктерінің көбісін үйлеріне таратып жібереді. Ханзаданың өзі болса қасына екі жүз сарбазды ғана қалдырып, Шахриябзға барған кезде әмірдің жарлығы бойынша өзін ұстауға келген Осман есік ағабасыны өлтіреді. Осыдан соң ол қасына жақтастарын жинап алып, орыстар басқарып тұрған Қаттықорғанға шабуыл жасайды. Бұл шайқасқа Нұратадан өз әскерімен шыққан Сыздық сұлтан да қатысады. Оны кезінде Бақантауды Бұқар әмірлігінен тартып алып, онда орыс билігін орнату үшін жөне Сыздыққа көмек беріп отырған сол аймақтағы қазақтардың малын барымталап, ауылдарын шабу мақсатында Ташкентте корнет Атамқұл бастаған әскери топ құрылған болатын. Сондай-ақ, бұл топтың міндетіне Сыздықты сыртынан бақылау және мүмкіндік болса оны қолға түсіру кіреді [21, 7-9-пп.]. Міне сол топтың басшысы Сырдария облысының әскери губернаторына жіберген мәліметінде былай делінеді: «Николай Никитыч! Біздің жігіттер жолдан шаршаған жоқ. Қазір Жизақтан 120 верст қашықтықта орналасқан Сарымсақ ауылындамыз. Осы ауылдан Сыздық пен Назар туралы ең маңызды мәліметтер алдық, олар бүлік жасап барлық бақантаулық қазақтарды өздерімен бірге ертіп, Нұратаны басып алған. Қазір олар әмірдің ұлы Абдул-Мәлікпен кездесу үшін Керменге бағыт алған. Ханзадамен бірге Жорабек пен Омарбекте Керменге әскер алып келіп, Қаттықорғанға қарай жорыққа шықпақшы. Сыздық жорыққа шығудың алдында Бақантаулықтардан жаппай салық жинаған. Сыздықтың әрбір қадамын бақылап отыру үшін Темір қауке деген жерді тандап алдық» [21, 12-п.]. Алайда Қаттықорғанға Сыздық сұлтан мен Әбдімәліктің бірігіп жасаған шабуылын орыстардың бекіністен атқылаған зеңбіректердің оғы тойтарып тастайды. Осы сәтсіз шабуылдан соң Сыздық пен Әбдімәлік Қаттықорғанды ала алмайтынына көздері жеткен соң, шабуылды тоқтатады да Қатыршыға қарай кетеді. Осы қаланың әкімі Рахмет би мен қаланың жүзбасшысы Кәкім тоқсабаны көмек бермегені үшін жазалаған олар Нұратадағы көшпелі тайпалардың арасына оралады. Нұратаның әкімі Әбдікәрімбек тоқсаба болса оларды жақсы күтіп алады [19, с. 105]. Сыздық пен Әбдімәліктің Нұратаға қайта оралғанын жіті бақылап отырған орыс әскери тобының

басшысы корнет Атамқұл Сыздықтың орыс қаруына қарсыласуға шамасы келе қоймас деген оймен тосыннан соққы беруді жоспарлайды. Бірақ Атамқұлдың шабуылын алдын алып үлгірген Сыздық сұлтан Назар бастаған 500 атты әскерді оларды орағыта отырып шабуға жібереді. Тосыннан берілген соққыдан соң екі жақтан қыспақта қалып, талкандалудың алдында тұрған Атамқұлдың әскерін уақытында көмекке келген орыстардың зеңбіректері бар бір рота жаяу әскер мен казактардың жүздігінен тұратын қосымша күші сақтап қалады [21, 15-п.]. Нәтижесінде орыстар Нұратаны мүлдем тастап кетеді. Осы шайқастан соң Әбдімәлік ханзада мен Сыздық сұлтан бірнеше күн демалған соң қастарына Әбдікәрім тоқсабаны ертіп алып Хорезмге жол тартады. Хорезмге кеткенін естіген әмір оларды ұстап әкелу үшін соңдарынан Рахманқұл би паруаншыны мол әскермен аттандырады. Олар ханзаданы Қостабан даласына жеткен кезде қуып жетеді. Алайда олар ханзаданың қасында өз қазақтарымен Сыздық сұлтан тұрғандықтан оған тиісуге бата алмай Бұқараның иелігінен шығып кеткенше еріп отырады да, олар Хорезмнің шекарасынан өткен кезде кері қайтады [19, с. 105]. Ханзада мен Сыздық сұлтан Бұқарадан кеткен соң мемлекетте қайтадан тыныштық орнайды.

Қорыта айтқанда Сыздық сұлтанның Бұқар әмірлігінде отарлаушы орыс әскеріне қарсы жүргізген соғыстары бірде нәтижелі болса, бірде мықты қаруланған орыс әскерінің тегеуіріне шыдап бере алмай кері шегінумен жалғасып отырды. Сонымен қатар Бұқар әмірінің Самарканд түбінде орыстардан күйрей жеңілуі мен әмірліктегі билік үшін өзара тартыстар Сыздықтың Хиуа хандығы жеріне кетуге мәжбүр етті.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Кенесарыұлы А Кенесары және Сыздық сұлтандар / Қазақша аудармасы: Ғ. Ахмедов. – Алматы: Жалын, 1992. – 48 б.
2. РМ ӘТА. 1450-қ., 2-т., 16-іс.
3. Русское знамя в Средней Азии // Исторический вестник, 1899. – № 4.
4. О Сыздыке Кенесарине. – Голос, 1867. – № 169 // Туркестанский сборник. – 1868. – Т.2.
5. ӨР ОМА. 336-қ., 1-т., 50-іс.
6. Вести из Средней Азии. – Московские ведомости, 1867. – № 117 // Туркестанский сборник. – 1868. – Т.2.
7. О нападении Садыка Кенесарина на отряд Оренбургских казаков. – Русские ведомости, 1867. – № 86. // Туркестанский сборник. – 1868. – Т.2.
8. ҚР ОМА. 384-қ., 1-т., 49-іс.
9. ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 4131-іс.
10. Политические события // Отечественные записки, 1867.
11. ҚР ОМА. 384-қ., 1-т., 59-іс.
12. ӨР ОМА. 1-қ., 29-т., 5-іс.
13. ҚР ОМА. 384-қ., 1-т., 48-іс.
14. Лыко М.В. Очерк военных действий 1868 года в долине Зарявшана с планами дел на самаркандских и зерабулакских высотах. – СПб., 1871.
15. Сын Отечества, 1868. – № 9.
16. ӨР ОМА. 715-қ., 1-т., 36-іс.
17. ӨР ОМА. 1-қ., 34-т., 30-іс.
18. П.М.К. Русское знамя в Средней Азии // Исторический вестник, 1897. – № 6.
19. Мирза ‘Абдал’азим Сами. Та’рих-и Салатин-и Мангитийа (История мангытских государей). / Издание текста, предисловие, перевод и прим. Л.М. Епифановой, – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – 331 с.
20. Серебренников А.Г. Туркестанский край. / Сборник материалов для истории его завоевания. – Ташкент, 1914. – Т. 18. – Ч. 2. – 220 с.
21. ӨР ОМА. 1-қ., 29-т., 7-іс.

References

- 1 Kenesaryuly A. Kenesary zháne Syzdyk syltandar / Kazaksha audarmasy: F. Ahmedov. – Almaty: Zhalyun, 1992. – 48 b.
- 2 RM ATA. 1450-q., 2-t., 16-is.

- 3 Russkoe znanya v Srednej Azii // Istoricheskij vestnik, 1899. – № 4.
4 O Syzdyke Kenesarine. – Golos, 1867. – № 169 // Turkestanskij sbornik. – 1868. – T.2.
5 OR OMA. 336-q., 1-t., 50-is.
6 Vesti iz Srednej Azii. – Moskovskie vedomosti, 1867. – № 117 // Turkestanskij sbornik. 1868. T.2.
7 O napadenii Sadyka Kenesarina na otryad Orenburgskikh kazakov. – Russkie vedomosti, 1867. – № 86. // Turkestanskij sbornik. – 1868. – T.2.
8 QR OMA. 384-q., 1-t., 49-is.
9 QR OMA. 4-q., 1-t., 4131-is.
10 Politicheskie sobytii // Otechestvennye zapiski, 1867.
11 QR OMA. 384-q., 1-t., 59-is.
12 OR OMA. 1-q., 29-t., 5-is.
13 QR OMA. 384-q., 1-t., 48-is.
14 Lyko M.V. Oчерk voennykh dejstvij 1868 goda v doline Zaryavshana s planami del na samarkandskikh i zerabulakskikh vysotah. – SPb., 1871.
15 Syn Otechestva, 1868. – № 9.
16 OR OMA. 715-q., 1-t., 36-is.
17 OR OMA. 1-q., 34-t., 30-is.
18 P.M.K. Russkoe znanya v Srednej Azii // Istoricheskij vestnik, 1897. – № 6.
19 Mirza ‘Abdal‘azim Sami. Ta’rih-i Salatin-i Mangitija (Istoriya mangytskikh gosudarej). / Izdanie teksta, predislovie, perevod i prim. L.M. Epifanovoj, – M.: Izdatel’stvo vostochnoj literatury, 1962. – 331 s.
20 Serebrennikov A.G. Turkestanskij kraj / Sbornik materialov dlya istorii ego zavoevaniya. – Tashkent, 1914. – T. 18. – CH. 2. – 220 s.
21 OR OMA. 1-q., 29-t., 7-is.

Р.Е. Оразов¹

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан

**БОРЬБА СЫЗДЫК СУЛТАНА ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ
НА СТОРОНЕ БУХАРСКОГО ХАНСТВА**

Резюме

В статье рассказывается о борьбе Сыздыка Кенесарыулы против российской колонизации на стороне Бухарского ханства, об отпоре на поход Черняева в 1866 году на Жизак, о партизанских нападениях на русские крепости при Сырдарье и об окружении в сражении на Сарыбулаке отряда есаула Ончикова и блокаде их с 7 по 9 мая без воды и провизии. После поражения у Самарканда от войска генерала К.П. Кауфмана эмир Бухары заключает перемирие с русскими, принявший это соглашение за предательство султан Сыздык решает на продолжение борьбы. В статье на основе конкретных архивных источников также описываются тактика внезапного нападения султана Сыздыка на русские военные отряды.

Ключевые слова: Сыздык Кенесарыулы, Эмират Бухары, Нурата, Назар батыр, Пирали, Сарыбулак, колонизация.

R.Ye. Orazov¹

¹The Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan

**THE STRUGGLE OF SYZDYK SULTAN AGAINST THE RUSSIAN
COLONIZATION ON THE SIDE OF THE BUKHARA KHANATE**

Summary

The article tells about the struggle of Syzdyk Kenessaryuly against the Russian colonization on the side of the Bukhara Khanate, his resistance to Chernyaev’s Zhizak campaign in 1866, guerrilla attacks on Russian fortresses at the Syr Darya and the encirclement of the detachment of captain-esaul Onchikov in the battle at Sarybulak and

blocking them from May 7 to May 9, without water and provisions. After being defeated by K.P. Kaufman near Samarkand, the Bukhara Emir concludes a truce with the Russians. Sultan Syzdyk who considered it the betrayal decides to continue his struggle. The article also describes (on the basis of specific archival sources) the tactics of Sultan Syzdyk's sudden attack on Russian military detachments.

Keywords: Syzdyk Kenessaryuly, Emirate of Bukhara, Nurata, Nazar batyr, Piralı, Sarybulak, colonization.

ӘОЖ 903/904 «65» (574)

Ж. Утубаев¹, М. Суюндикова¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкерлері
Алматы, Қазақстан

БҰЛАНДЫ (БАЛАНДЫ) КЕШЕНІНЕН ТАБЫЛҒАН АНТРОПОМОРФТЫ ЖӘНЕ ЗООМОРФТЫ МҮСІНШЕЛЕР

Аннотация

Мақалада Сырдардарияның көне арналары Жаңадария, Қуандария мен Іңкәрдария бойындағы ескерткіштердің бірі Бұланды (Баланды) қалашығы, жоспары, оның зерттелуі, аталмыш қалашықтағы №2 үй-жайға жүргізілген археологиялық қазба туралы және қазба барысында табылған зооморфты және антропоморфты мүсіншелер туралы жазылған.

Түйін сөздер: Қалашық, Жаңадария, Қуандария, Бұланды, Баланды, үй-жай, зооморф, антропоморф, мүсіншелер.

Арал теңізіне құйған Сырдарияның ең көне арналары Жаңадария, Қуандария мен Іңкәрдарияның бойларын Страбонның айтуынша «аралдар мен сазды жерлерді мекендеуші» массагет тайпалары қоныстанған. Кейінгі гректегі Александр Македонский жорығымен байланысты жазылған деректерде тағы төрт тайпаның: апазиаттар, тохарлар, ауғастар және сакаравактардың аттары аталған. Аса қуатты мемлекет құрған бұл тайпалардан ғажайып ескерткіштер мол сақталған. Олар Шірік-рабат, Бұланды (Баланды), Бәбіш-молла сынды т.б. қалалар мен қамалдарың төңірегінде қорымдары және ғұрыптық салттар өткізген Сенгір-там сияқты зәулім ғимараттары қалған. Сонымен қатар жоғарыда аталған көне арналар бойында ондаған шақырымға созылған каналдар мен арықтардың іздері жақсы көрініп жатыр. Олар егіншіліктің кең дамығанын көрсетеді.

Сондай қалалардың бірі Бұланды (Баланды) қалашығы. Ол Сырдариядан бөлініп шыққан Жаңадария арнасының сол жағалауында, Қызылорда қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 200 шақырым жерде, Шірік рабат қалашығынан оңтүстік-шығысқа қарай 40 шақырымда орналасқан. Кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша ол егін шаруашылығымен айналысқан елдің орталығы болған [1, 200-б.]. Қаланың суландыру жүйесі жақсы дамыған. Жергілікті халық Жаңадария Іңкәрдария арналарынан каналдар мен арықтар тартып егістік алқаптарын сумен қамтамасыз етіп отырған. Каналдарды жағалай егін шаруашылығымен айналысқан ауылдар мекендеген. Олар бірнеше шақырымға созылған егіс алқаптарында сұлы, тары, бидай және т.б. өнімдерін өсірген.

Жоспары төртбұрышты пішінде болып келген ескерткіштің көлемі 80x130 м. Бұрыштары дүниенің төрт жағына қараған. Қазіргі сақталған қабырғаларының биіктігі 2,5 м, қалыңдығы 2 м (1-сурет).

Бекіністің батыс-оңтүстік-батыс және солтүстік жағында каналды бойлай бірнеше жекелеген үйлердің орындары орналасқан. Сонымен қатар бекініс маңайында адам жерленген молалары да кездеседі. Олар жұмбадалған саздан және шикі кесектен тұрғызылған кесенелерден тұрады.

Бұл аймаққа 1957-60 жылдары Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, кешеннің б.з.д. III-II ғғ. өмір сүргенін

айтады [2, 72-174-бб.]. Кейін біршама уақыттан соң 2007 жылдан бері Шірік рабат археологиялық экспедициясы кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Бүгінгі мақаламызда Баланды кешенінен табылған саздан істелген зооморфты және антропоморфты мүсіншелерге тоқталмақпыз.

Бұл мүсіншелер, Баланды қалашығынан солтүстік-шығысқа қарай 97 м қашықтықта орналасқан №2 үй-жайдан табылды. Оның жобасы дұрыс емес тікбұрышты, солтүстіктен оңтүстікке қарай 36 метр, шығыстан батысқа қарай 42 метр созылып жатқан төбе тәріздес болып келген. Үй-жайдың ішкі конструкциясы ортасында ошақтары бар, жоспары бойынша тікбұрышты үш бөлмеден тұрады. Бөлмелердің едені саз балшықпен сыланып, кейбір жерлерінде көлемі 30x30x10 см болатын қам кесектер төселген (2-сурет).

Үйдің барлық аумағынан бағана шұңқырлары табылды. Бағана шұңқырларымен бірге ортасында керамикалық пеші бар үлкен бөлме орналасқан.

Үйдің орталық бөлігінен табылған керамикалық пештің жоспары тікбұрышты болатын солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған крест түрінде сақталған.

Біздің байқауымызша, ошақ арнасының оңтүстік-батыс қабырғасы балшық қабатымен сыланған. Шығыстан батысқа қарай созылған, ошақты кесіп өтетін арнасы кейін салынған. Оның ішкі жағы күйіп шлак болып қалған және кірпіш сынықтары араласқан топырақпен көміліп қалған. Қабырғаны тазалау барысында оның ішкі беті қам кесекпен қапталған. Қапталған жердің жоғарғы бөлігі 15-20 см болатын балшықпен сыланған.

Пештің сақталған бөлігін негізге ала отырып, тазаланған бөлігі төменгі ярус немесе пештің оттығы болуы мүмкін. Ыстық ауа саңылауы арқылы жоғары көтеріліп, екінші ярусқа немесе өртеуші камераға келген. Сақталмаған өртеуші камера жабылған болуы мүмкін. Екі ярус пен бұрыштарында сақталған 38x40x10 өлшемді қам кесектердің қалдықтарына қарағанда, оның тікбұрышты болғанын көруге болады. Осыған ұқсас пештердің аналогиясын қарасақ, пештің төбесі қорап тәріздес пішінде болған. Күйдіру камерасының дайындалған өнімді алып, салатын аузы болуы мүмкін. Өйткені өте ұзын пештің оттығы түгінді тартуға және ыс пен күйені болдырмауға байланысты салынған.

Сонымен қатар пешке жақын қабырғадан қатты күйген, ұзына бойы орналасқан ұзындығы 1,15-2,56 см, тереңдігі 20-30 см-ге дейін жететін төрт шұңқыр анықталды. Олардың ішінде күйенің, күл мен көмірдің болмауына қарап оған ыстық ауаның жіберілгенін байқаймыз.

Аталған пештің жанынан саздан күйдіріліп жасалған зооморфты және антропоморфты мүсіншелер табылды. Аталмыш мүсіншелер осы пеште күйдірілген.

Үй-жайдың сәулеттік конструкциясына қарап, үйдің оңтүстік-шығыс бөлігінің жоспары мен құрылысының басқа бөлмелерден ерекшелігі ол шаруашылық бөлменің ауласы болып табылады. Сонымен қатар бөлменің ортасында керамикалық пештің болуына қарағанда, бөлменің төбесі толық жабылмағанын көрсетеді. Содан барып барлық қызу ортадағы саңылау арқылы тік көкке көтерілген. Егер керамикалық пеш, ошақ, шұңқырларды талқылайтын болсақ үй бөлмелерінде әйелдер қауымы отырған орталық деп қарауымызға болады [3, 34-36-бб.].

Үй-жайдағы қазба барысында табылған зооморфты және антропоморфты мүсіншелер адамның сұлбасын, жылқы, су бетінде жүзіп жүрген құстар, қой және түйе іздерін бейнелейді [4, 52-54-бб.] (3-сурет).

Жылқы бейнесіне ұқсайтын 2 мүсінше (суреттің, 6,7) ұзындығы 11-7 см, биіктігі 7-4,5 см. Бірінің толық денесі сақталса, екіншісінің алдыңғы және артқы аяқтарының бөліктері сақталған. Жануардың басы жеңішке сүйір болып келген. Онда көзі, мұрны аузы сомдалмаған. Ал, аяқтары жуан бір-біріне жапсырылған.

Жылқы бейнеленген мүсіншелер көптеген әртүрлі ескерткіштерден табылды. Солардың бірі Тазабағьяб мәдениетінің Кават қонысы. Мүсіншелер ескерткіштің б.д.д

III-II ғ.ғ. жататын мәдени қабатынан табылды. Қоныстан жылқы сүйектерінің көптеп табылуына қарағанда мүсін жасаушылар тірі жануарға қарап жасаған деп сенімді айтуға болады. Мүсіншелер сол кезеңдегі қолданбалы өнер үлгісінің бірі және ертедегі тайпалардың жылқы шаруашылығымен айналысқандығын көрсетеді [5, 137-139-бб.]. Сонымен қатар жылқының ат әбзелдерімен, тартпаларымен анық бейнеленген мүсіншелер Қойқырылған қаланың б.д.д IV-II ғ.ғ қабатынан кездеседі.

Түйе табанын немесе ізін бейнелеген дөңгелек пішінді мүсіншелердің (суреттің 10-14) диаметрі 4-6,5 см, қабырғасының қалыңдығы 2 см. №10,14 мүсіншелер бір саусақтың, №11,12,13 мүсіншелер екі саусақтың көмегімен батырылып жасалған.

Ертеден Орта Азия халықтары үшін түйенің алар орны ерекше. Сондықтан болар бұл аймақтардағы қазбалардан түйе басы, өркешті түйе денелері бейнеленген мүсіншелер көптеп кездеседі. Мысалы Өзбекстан мемлекетіндегі Төрткөл қаласынан солтүстік-батысқа қарай 22 км жерде орналасқан Қойқырылған қаласынан табылған түйе, жылқы және зооморфты мүсіншелер діни ғұрыптық мақсатта пайдаланылған деп көрсетеді [6, 178-193-бб.].

Құстарға ұқсайтын 5 мүсіншенің (суреттің 1-5) биіктігі 4,5-6 см, ұзындығы 4,5-10 см, ені 3-5,8 см. Су бетінде жүзіп жүрген құстың немесе үйректің бейнесі сомдалған (суреттің 1,3,4,5) деседі №3,4,5 мүсіншелердің бас бөліктері қойдың басына ұқсаса №2 мүсін құстың балапанына бір қарағанда тасбақаға келеді.

Е.Е. Неразиктің пікірінше Ортағасырлық Дариялықкөл қонысынан табылған үйрек және көгіршін бейнесіндегі мүсіншелер хорезм халқы үшін маңызды рөл атқарған. Көгершін дүниеден өткен адам жанының таза болғандығының дәлелі деп көрсетеді [7, 110-б.]. Қой бейнесі сомдалған мүсіншенің (суреттің 8) ұзындығы 7,2 см, биіктігі 4,6 см. Бас бөлігі сақталмаған, денесі жоғарыда атап кеткен жылқыға ұқсас мүсіншелер тәрізді төрт аяғы жапсырылып бейнеленген.

Адам сұлбасын бейнелейтін мүсінше (суреттің 9) биіктігі 14 см, ені 4 см. Мүсіншеде адамның толық бейнесі, оң қолы төмен түсірілсе, сол қолы сақталмаған. Жуан қосылған екі аяғы бейнеленген. Бейнеленуі ұқсас адам бейнесіндегі мүсіншелер Шірік рабат мәдениетінің Бәбіш молла қонысының б.д.д IV-II ғ.ғ мәдени қабатынан табылған. Бұл мүсіншелер ертегі жергілікті салт, жоралғыға байланысты пайдаланылған деп көрсетеді [8, 59-67]. *Бейнелері белгісіз* (суреттің 15-17) мүсіншелер табылды. Мүмкін бұл мүсіншелер жарамсыз, ақауы бар мүсіншелер болуы мүмкін.(?) Барлық мүсіншелер қызыл сазбалшықтан толықтай сомдалып күйдірілген.

Сонымен, зерттелуі ширек ғасырдан асқан Шірік Рабат мәдениетінің жерлеу орындарында зооморфты және антропоморфты мүсіншелердің кездеспеуіне қарағанда бұл мүсіншелер діни ғұрыптық мақсатта пайдаланылған деп айта алмаймыз. Қысқа ғана қорыта айтсақ шұрайлы, кең әрі жазық Сыр бойында мекен еткен мал және жер шаруашылығымен айналысатын халықтардың өмірлерінде жоғарыда тоқталған мүсіншелерде бейнеленген жануарлардың алар орны ерекше екені баршамызға белгілі. Археологиялық қазба барысында ірі, ұсақ малдардың және күс сүйектерінің көптеп кездесуі шаруашылықта күнделікті пайдаланған жануарларға қарап мүсіншелер сомдалды десек, су бетінде жүзіп жүрген құстарға ұқсас мүсіншелерді Жаңадария және Іңкардария арналарында көп болғандығын аңғартады. Яғни, мүсін жасаушы шеберлер күнделікті көз алдында жүрген жануарлармен құстарды сазбалшыққа бейнелеп, сомдап балаларға ойыншық ретінде пайдалануға берген болуы мүмкін (?). Бұл тұжырым алдағы уақытта жан-жақты сараланып, терең зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. – М., 1969. – 200 с.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962. – С.172-174.
3. Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Утубаев Ж., Дарменов Р., Тажекеев А. Археологические исследования на укрепленной усадьбе Баланды I и в ее окрестностях в 2010 году // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2010 г. – Алматы., 2011. – С. 34-36.
4. Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж., Баланды (Бұланды) антикалық ескерткіш. – Алматы, 2013. – 52-54 бб.

5. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья II-начало I тысячелетия до н.э. // ТХАЭ. – М., 1977. – С.137-139.
6. Толстов С.П., Вайнберг Б.И. Кой-Кырылган-Кала памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э.-IV в.н.э. // ТХАЭ. – М., 1967. – С.178-193.
7. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме I-XIV вв. // ТХАЭ. – М., 1976. – 110 б.
8. Степная полоса азиатской части в скифо-сарматское время. – М., 1992. – 59 с., 13 таб., 35, 36 фото.

References

1. Andrianov B.V. Drevnie orositel'nye sistemy Priaral'ya. – М. 1969. – 200 b.
2. Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta. – М., 1962. – С.172-174.
3. Kurmankulov Zh., Zhetibayev Zh., Utubaev Zh., Darmenov R., Tazhekeyev A. Arkheologicheskie issledovaniya na ukreplennoy usad'be Balandy I i v eyo okrestnostyakh v 2010 godu // Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh po Gosudarstvennoy programme «Kul'turnoe nasledie» v 2010 g. – Алматы, 2011. – С.34-36.
4. Kurmankulov Zh., Utubaev Zh., Balandy (Bulandy) antikalyq eskertkish. – Алматы, 2013. – 52-54 bb.
5. Itina M.A. Istoriya stepnyh plemen Yuzhnogo Priaral'ya II-nachalo I tysyacheletiya do n.e. // ТНАЭ. – М., 1977. – С.137-139.
6. Tolstov S.P., Vainberg B.I. Koy-Kyrylgan-Kala pamjatnik kul'tury drevnego Khorezma IV v. do n.e.-IV v.n.e. // ТНАЭ. – М., 1967. – С. 178-193.
7. Nerazik E.E. Sel'skoe zhilishche v Khorezme I-XIV vv. // ТНАЭ. – М., 1976. – 110 s.
8. Stepnaya polosa aziatskoy chasti v skifo-sarmatskoe vremya. – М., 1992. 59 s., 13 tab., 35,36 foto.

Ж. Утубаев¹, М. Суюндикова¹

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана
г. Алматы, Казахстан

АНТРОПОМОРФНЫЕ И ЗООМОРФНЫЕ СТАТУЭТКИ В КОМПЛЕКСЕ БУЛАНДЫ (БАЛАНДЫ)

Резюме

В статье рассматривается городище Баланды. Оно выявляется довольно четко: центральная укрепленная усадьба, отдельные небольшие усадьбы на берегу магистрального канала около нее, погребальные и культовые сооружения на периферии оазиса.

Ключевые слова: городище, усадьба, зооморфные антропоморфные статуэтки.

Zh. Utubaev¹, M. Suyundikova¹

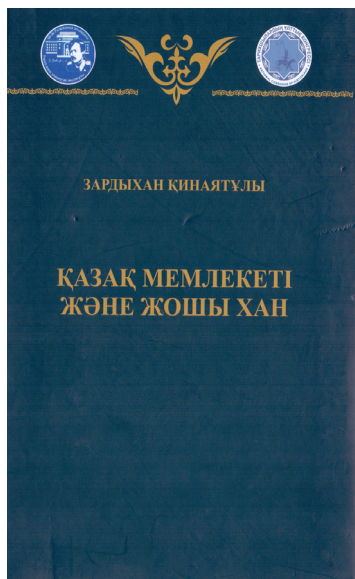
¹A.Kh.Margulan Institute of Archaeology
Almaty, Kazakhstan

ANTHROPOMORPHOUS AND ZOOMORPHOUS STATUETTES IN THE COMPLEX OF BALANDY

Summary

The site of ancient settlement of Balandy is examined in the article. It comes to light clearly enough: the central fortified farmstead, separate small farmsteads at the bank of main channel near it, funeral and cult building on the periphery of the oasis.

Keywords: site of ancient settlement, farmstead, zoomorphous anthropomorphous statuettes.

Сатылым бағасы – 2000 теңге

ISBN 978-601-7348-45-8

© Қинаятұлы З., 2014

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Қ 53

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор;
Қ. Өскенбай, тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятұлы З.

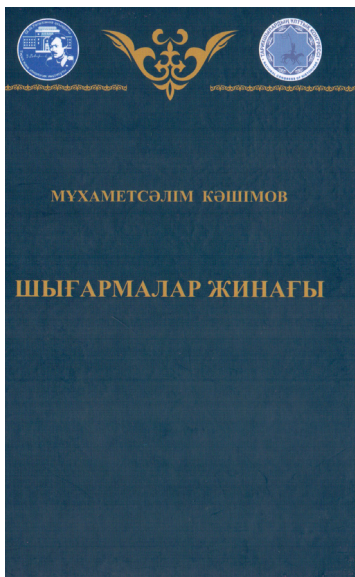
Қ 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан (екінші басылым). – Алматы:
«Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

ISBN 978-601-7348-45-8

Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы – Ақ Орда мемлекеті та-рихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы – 1300 теңге

ISBN 978-601-7348-46-5

© Құраст.: Смағұлова С., 2014

УДК 070
ББК 76.01
К 26

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Кұрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.

К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы:
«Елтаным

баспасы», 2014. – 216 бет.

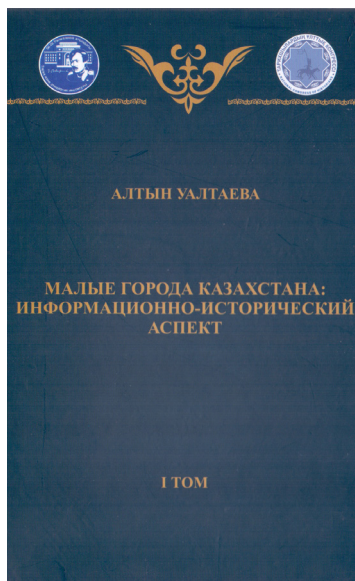
ISBN 978-601-7348-46-5

Кітапқа ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, барымта мәселелері, дін-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор *А.И. Кудайбергенова*, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект.
— Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.

ISBN 978-601-7348-53-3

Т. I. — 2014. — 312 с.

ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

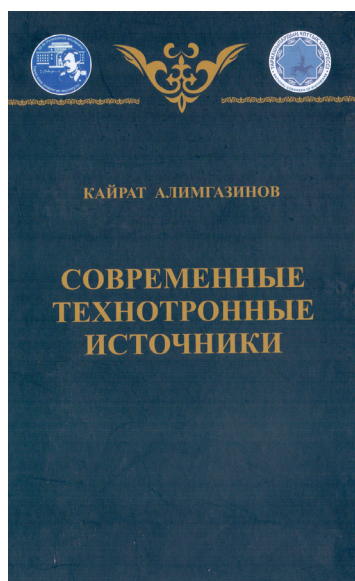
Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.
Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

Сатылым бағасы – 1600 теңге

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6

УДК 908
ББК 26.89
© Уалтаева А., 2014
© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

УДК 004
ББК32.81
А 50

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор
Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор

Научный редактор:

С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алиггазинов К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. Монография. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.

ISBN 978-601-4378-42-7

Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива информации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати.

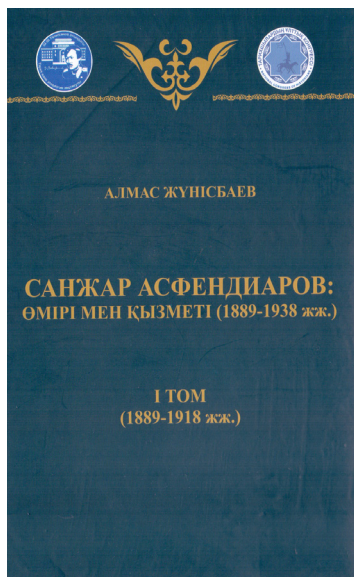
Сатылым бағасы – 1700 теңге

Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

ISBN 978-601-4378-42-7

УДК 004
ББК 32.81
© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014
© Алиггазинов К., 2014

Сатылым бағасы – 1700 теңге

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендияров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

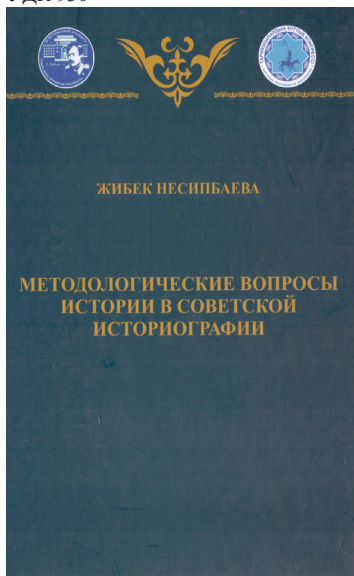
Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендияров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
және этнология институты, 2014
ISBN
© Жүнісбаев А., 2014

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих

978-601-7348-49-6

УДК 930

Сатылым бағасы – 850 теңге

ISBN 978-601-7348-38-0

УДК 61 (092)
ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Ғылыми редакторы:

О.М. Қоныратбаев, *тарих ғылымдарының кандидаты, доцент*

Шікір жазғандар:

Т.Ә. Төлебаев, *тарих ғылымдарының докторы, профессор*
С.С. Смағұлова, *тарих ғылымдарының докторы, доцент*

Жүнісбаев А.

Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.), Т I:
(1889-1918 жж.) – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12
бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-48-9

ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендияровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендияровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендияровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендияров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендияров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ББК63
Н 55

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Рецензенты:

М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Каинбаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.

Н 55 Методологические вопросы истории в советской историографии (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014.–160 с.

ISBN 978-601-7348-38-0

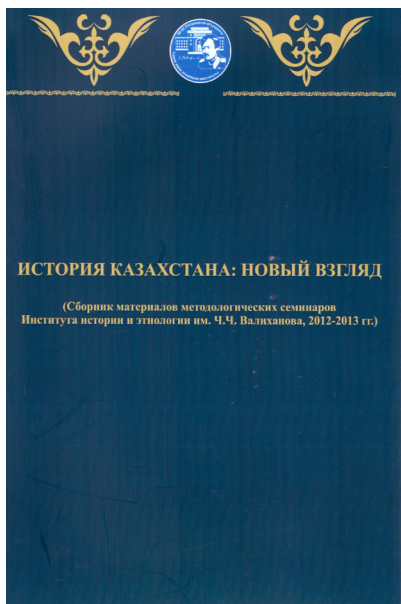
Казахстанская историография методологии истории сравнительно молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологические вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

©Несипбаева Ж., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 850 теңге

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-44-1

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор

К.Ш. Алимгазинов

Ответственный секретарь методологического семинара Ж.Ж. Несипбаева

Рецензенты:

Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

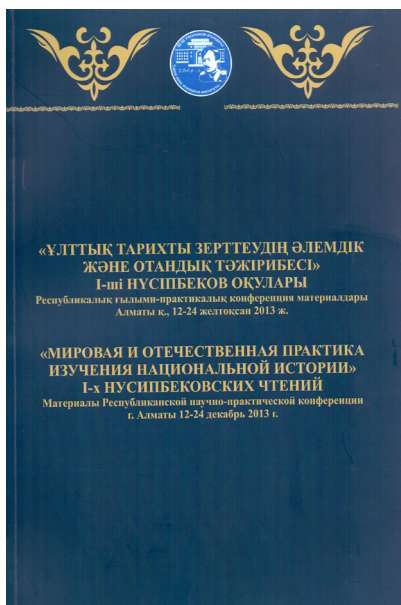
И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. –140 с.
ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм историософского знания.

УДК 94 (574)

ББК 63.3 (5 Каз)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 850 теңге

материалдар», «Жүз қария, жүз ауыл», «Ою-өрнек құпиясы», «Шежіре» атты донгелек үстел және 2013-2014 ж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-50-2

УДК 94(574)
ББК63.3(5Каз)
У43

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының

Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смагулова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

А.Т. Саурықова, Г.Ж. Өскенбаева, С.Ә. Асанова

У 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. I НУСИПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

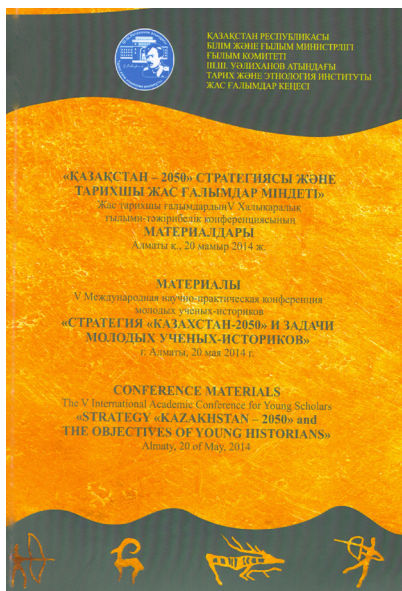
«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» I-х НУСИПБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы: 12-24 декабрь 2014 г. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.
ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нұсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нұсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих толқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жаңа көзқарастар — тың

УДК 94 (574)

ББК63.3(5Каз)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 3000 теңге

ISBN 978-601-7348-57-1

УДК 93/94 (063)

ББК 633

К 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты

Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер

А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер

Жауапты редакторы

А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырушы:

А.А. Оралова

Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, Д.А. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. – 368 б.

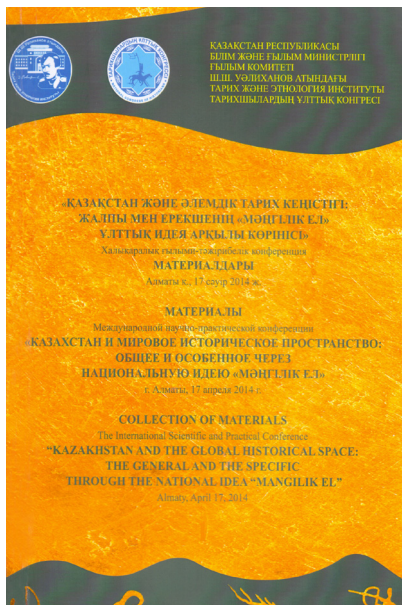
ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы – 3000 теңге

ISBN 978-601-7348-56-4

УДК 93/94(063)

ББК 63.3

К 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,

Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов

Құрастырушылар: т.ғ.к., доцент З.М. Төленова;

т.ғ.к. К.К. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 344 бет.

ISBN 978-601-7348-56-4

Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іріліктерді, әлемдік тарихи кеңістіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдастығы

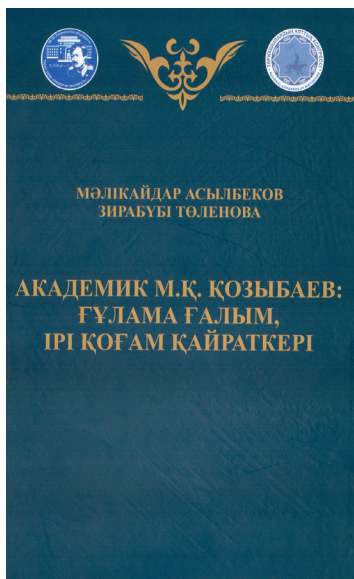
тарихтағы тұлғалардың ролі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

МӘЛІКАЙДАР АСЫЛБЕКОВ
ЗИРАБУЫ ТӨЛЕНОВА

**АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ:
ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ,
ІРІ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ**

УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Күдайбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төлєнова З.

А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төлєнова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-55-7

Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның ХХ ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауына және азамат соғысы 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға

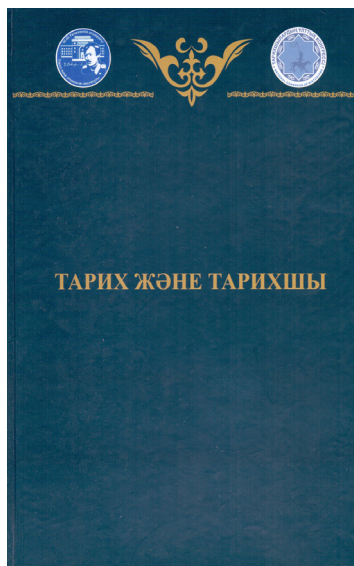
қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.

Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төлєнова З., 2014

ТАРИХ ЖӘНЕ ТАРИХШЫ

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төлєнова, А.А. ОралоVA.
— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.

ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төлєнова З.М., ОралоVA А.А., 2014

ISBN 978-601-7348-54-0

Сатылым бағасы - 1600 теңге

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. / - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. I: - 368 б.

ISBN 978-601-7317-83-6

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш профессор Санжар Жағыпарұлы Асфендиаровтың төрттомдық шығармалар жинағының I-томына оның 1917-1928 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әртүрлі съездер мен мәжілістерде жасаған баяндамалары, сондай-ақ 1928 жылы Ташкент қаласында жарияланған «Материалы к изучению Востока. Часть I. Причины возникновения ислама» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбегі енді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни

түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-83-6

ISBN 978-601-7317-82-9

УДК 070 ББК 76.01

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

*Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар
Асфендиаров.* / - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 2: - 376 б.

ISBN 978-601-7317-84-3

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан алғашқы профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың төрт томдық шығармалар жинағының 2-томына оның 1929-1937 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әр түрлі жиындар мен басқосуларда сөйлеген сөздері, сондай-ақ 1935 жылы жарияланған «Шатер мира» атты тұңғыш әрі жалғыз көркем туындысы, 1936 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітаптың құрамына енген «Историческое прошлое Казахстана» атты қысқаша очеркісі кірді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді. Жинаққа енген Санжар Асфендиаровтың мақалалары мен баяндамалары, көркем туындысы, ғылыми-көпшілік жанрындағы шығармалары оның Қазақстанда әр түрлі жылдары атқарған сан-салалы қоғамдық-саяси, мемлекеттік және ғылыми-педагогикалық қызметі туралы айқын көрініс бере алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-84-3

ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 76.01

УДК070
ББК 76.01
А 89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жсауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 3:-408 б.

ISBN 978-601-7317-85-0

Қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері, тарихшы-ғалым, профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың шығармалар жинағының үшінші томына оның 1935 жылғы жарық көрген «История Казахстана (с древнейших времен)» атты ғылыми еңбегі кірді. Аталған кітап отандық тарих ғылымында қазақ халқының көне заманнан бері 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі тарихын қамтыған алғаш кешенді зерттеу еңбегі болды. Профессор С. Асфендиаров бұл ғылыми туындысында қазақ халқының тарихын кеңес билігі тұсында үстем етіп тұрған маркстік-лениндік тұрғыдан қарастыруға талпыныс жасады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК070
ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х. Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 78.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жсауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық
шығармалар жинағы. *Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-
шежіре», - 2014.*

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 4; - 408 б.

ISBN 978-601-7317-86-7

Қазақ халқының ардақты азаматы, ірі қоғам және мемлекет қайраткері профессор С. Асфендиаровтың шығармалар жинағының соңғы төртінші томы екі үлкен бөлімнен тұрады. «Ғалым мұрасы» деп аталын бірінші бөлімге С. Асфендиаровтың қаламынан шыққан соңғы монографиялық зерттеу еңбегі - «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане» атты кітабы кірді. Аталған еңбек 1916 жылғы ұлт-азаттық қотерілісін жиырма жылдық мерейтойына орайластырылып 1936 жылы алдымен орыс тілінде, артынан қазақ тілінде баспадан жарық көрді.

Төртінші томның «Ғалым туралы зерттеулер» деп аталатын екінші бөліміне құрастырушы С. Асфендиаровтың өмірі мен қызметіне қатысты арналып жазылған ғылыми мақалаларды қосуды жөн деп тапқан. Өйткені шығармалар жинағының соңғы томында оқырман қауым ғалым-тарихшылардың зерттеулерімен танысу арқылы С. Асфендиаровтың ұлт бостандығы үшін күреске толы өмірі, сан-салалы қызметі, қайраткердің тұлғалық келбеті туралы жан-жақты әрі мол мәлімет ала алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-86-7

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

Сатылым бағасы - 2000 теңге

оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ, көшпiлiк оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ63.3(5Қаз)
К31

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, Т.Ә. Нүрпейісов,
Д.А. Рахымкүлов

Құрастырғандар:

С. О. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы;
Г.Ж. Өскембаева, тарих ғылымдарының кандидаты

К 31 Кеңес Нүрпейіс. Шығармалар жинағы

Құраст.: С.О.Смағұлова. Г.Ж. Өскембаева. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 344 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7348-68-7

Кітапта тарихшы ғалым, академик Кеңес Нүрпейістің мерзімді баспасөз беттеріне жарық керген мақалалары мен ғылыми конференцияларда баяндалған еңбектері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде тарих ғылымында өзекті болған ХХ ғасырдағы ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс барысы, аштық, қуғын-сүргін, тұлғатану және т.б. мәселелер көтерілген.

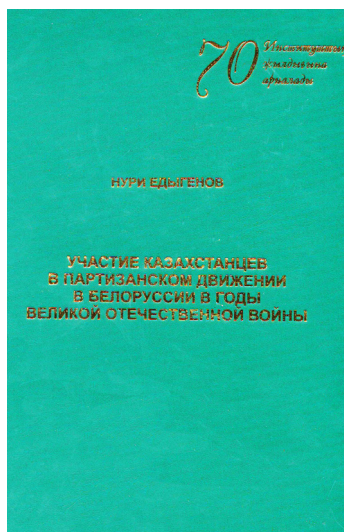
Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ, көшпiлiк оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574) КБЖ 63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, 2015

ISBN 978-601-7348-68-7 © Құраст. Смағұлова С., Өскембаева Г., 2015

Сатылым бағасы - 1850 теңге

Читатели познакомятся со многими неизвестными до сего времени именами своих земляков, которые героически сражались с гитлеровскими оккупантами до полного изгнания их с территории Советской Белоруссии.

Книга представляет интерес для историков, пропагандистов, учителей школ, а также широкого круга читателей.

ISBN 978-601-7398-79-3

УДК 355/359
ББК 63.3 (2) 622
Е34

*Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Балиханова*

Редакционный совет:

Х М Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, К.С. Алдажұманов, Д.А. Рахымқұлов

Подготовили к изданию:

К.К. Нурумбетова, Ж.Ж. Несипбаева, А.А. Оралова,
Г.У. Орынбаева, А.Н. Конакбаева

Н.Е. Едыгенов

Е 34 Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / Едыгенов Нури. Повт. изд. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 192 стр.
ISBN 978-601-7398-79-3

В книге на фактическом материале показывается участие казахстанцев в организации всенародной партизанской борьбы, развернувшейся под руководством Коммунистической партии на временно оккупированной врагом территории Советской Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. В этой борьбе особенно ярко проявились советский патриотизм и дружба народов СССР.

УДК 355/359 ББК63.3(2)622

© Едыгенов Н.Е., 1972

©Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1972

© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 2200теңге

құжаттар мен материалдар құрайды. Жинаққа енген 80-нен астам құжаттың басым көпшілігі алғаш рет ғылыми айналымға тартылып, қатаң хронологиялық тәртіпте келтірілген. Бұл құжаттар соғыс жылдары еліміздің облыстары мен аймақтарында жүргізілген жаппай мобилизациялау науқаны, оны жүзеге асыру барысы, ұлттық әскери құрамаларды жасақтау, өнеркәсіп пен өндіріс орындарының соғыс жағдайына көшірілуі, Қазақстанға жер аударылған шаруашылық орналасуы, олардың тұрмыстық жағдайы, республика халқының майданға және Қызыл әскерге көмек көрсетуі, әйелдердің ауыр жұмысқа тартылуы, ашаршылықтың етек жаюы сынды мәселелер туралы мол мәлімет бере алады.

Жинақ Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеуші мамандар мен тарихшыларға, ЖОО оқытушыларына, студенттеріне, магистранттары мен докторанттарына, көпшілік оқырманға арналған.

ISBN 978-601-7348-
ISBN 978-601-7348-

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
С

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырғандар:

А.Ә. Жүнісбаев (жауапты), Г.Ж. Өскембаева, С.Ә. Асанова,
Қ.К. Қожаханова, А.Т. Саурықова

С «Соғыс. Халық. Жеңіс». Құжаттар мен материалдар жинағы (1941-1945 жж.). Том 1. / т.ғ.к. Қ.С. Алдажұмановтың редакциясымен. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 224 бет. ISBN 978-601-7348-ISBN 978-601-7348-

Көпшілік оқырман қауымның назарына ұсынылып отырған «Соғыс. Халық. Жеңіс» атты құжаттар мен материалдар жинағы Ұлы Жеңістің 70-жылдық мерейтойына арналған. Жинақтың деректік базасын «Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан. 1941-1945 жж.» атты ғылыми жобаның аясында 2014 жылдың аяғында - 2015 жылдың басында жүзеге асырылған кешенді ғылыми экспедицияның нәтижесінде 14 мұрағаттан жинақталған

ӘОЖ 94 (574) КБЖ
63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015

Сатылым бағасы - 2200 теңге

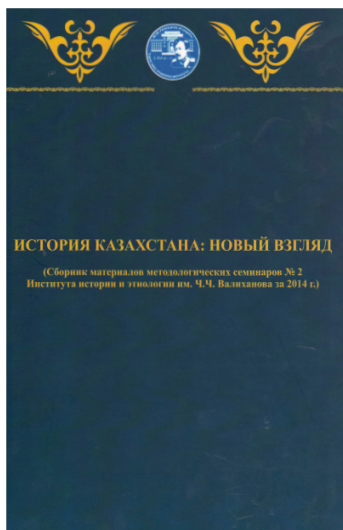
избранные статьи, написанные ученым, в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство произведений, выпущенные не большим тиражом к сегодняшнему дню стали библиографической редкостью.

Составители:

к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

ISBN 978-601-7348-86-1 ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-86-1 ISBN 978-601-7348-85-4

УДК 94 (574) ББК 63.3 (5 Қаз)
© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Сатылым бағасы - 850 теңге

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-80-9

УДК 94(574)
ББК 63.3(5Қаз)
И 90

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель, ответ. редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов, К.Ш. Алимгазинов,
Г.С. Жугенбаева

Составитель:

к.и.н. Ж.Ж. Несипбаева

И90 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров № 2 Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова за 2014 г.). - Алматы: «Издательство Елтаным», 2014-72 стр.

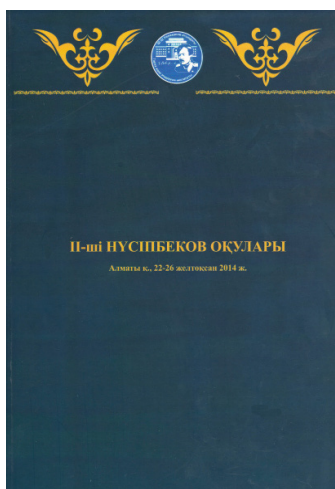
ISBN 978-601-7348-80-9

Сборник содержит материалы выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий за 2014 г., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм историософского знания.

УДК 94(574)

ББК 63.3(5Қаз)

© ИИЭ им Ч Ч Палиханова. 2014

Сатылым бағасы - 1500 теңге

«Ақжан-әл-Машани мұрасы және ұлттық ғылыми зерде», «Тереніміз еді ғой теңіз дерлік...», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі - Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты жинақталған конференциялар мен дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге сонымен қатар ұлт тарихына деген қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-82-3

УДК 94(574)(063)
ББК 63.3 (5Қаз)
Е40

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смагулова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

З.Б. Байжұманова, А.Ә. Жүнісбаев, А.Т. Саурықова,
А. Нұрманова

Е40 II-ші НҮСПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Алматы к., 22-26 желтоқсан 2014 ж. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014-304 б.

ISBN 978-601-7348-82-3

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында II-ші А. Нүсіпбеков оқулары аясында өткен «Академик А. Нүсіпбеков және «Қазақ тарихы» академиялық басылымдарын даярлау тәжірибесі», «Тарих ғылымы жас ғалымдардың үлесі мен рөлі», «Санжар Асфендияров және ұлттық тарих», «Әділет» қоғамына - 25 жыл», «Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (XIV-XVІІғғ)», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі - Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты жинақталған конференциялар мен дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

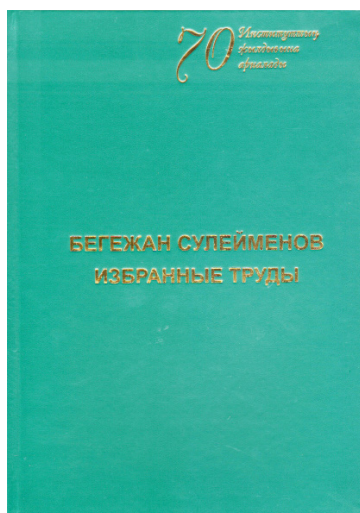
Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге сонымен қатар ұлт тарихына деген қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

УДК 94(574)(063)

ББК 63.3 (5Қаз)

Е40

© ИИЭ им Ч. Ч. Валиханова. 2014

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Б 42

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Джунисбаев

Составители:

к.и.н. А.С. Уалтаева, А.Т. Саурькова

Б 42 Бегежан Сулейменов. Избранные труды.
Повт.изд. -Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 408 с.

ISBN 978-601-7348-96-0

Предлагаемое издание публикуется в рамках издаваемых наиболее значимых работ казахстанских историков, составляющих гордость отечественной историографии, чьи имена и наследие должны быть сохранены для потомков. Среди них ярким примером казахстанского патриотизма является научное наследие Бегежана

Сулейменовича Сулейменова.

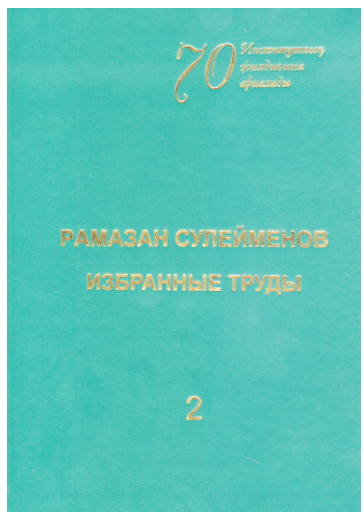
Сатылым бағасы - 2200 теңге

переселенческой политики царизма в Казахстане, территориально-хозяйственного устройства, колонизации аула.

В первый том произведений историка вошли исследования, посвященные истории аграрных отношений, анализу аграрной и

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

© Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963
© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
С 89

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Составители:

к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

Сулейменов Р.Б.

С 89 Избранные труды / Р.Б. Сулейменов. Т. 2. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 360 стр.

ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-93-9

Второй том избранных трудов Р.Б. Сулейменова состоит из статей, написанных ученым в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство из них, выпущенные небольшим тиражом к сегодняшнему дню представляют библиографическую редкость.

Сатылым бағасы - 2200 теңге

УДК 94 (574) ББК 63.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-7348-93-9 (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-85-4

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5Каз)
Т 82

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Т 82 Б.А. Тулепбаев. Великие созидания и крушения в XX веке (Мемуары) / - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 336 с.

ISBN 978-601-7348-98-4

Предлагаемая широкому кругу читателей книга хотя и названа мемуарами, однако она далеко выходит за пределы этого жанра, поскольку очень уж тесно переплетены в ней судьба автора с судьбами многих его современников, с судьбой страны. Книга представляет собой своеобразное сочетание научного анализа происшедших и происходящих событий, их причин и следствий с личными воспоминаниями и оценками.

Автор - Байдабек Ахмедович Тулепбаев, крупный ученый-историк, государственный и общественный деятель, участник Великой Отечественной войны, которую он прошел, что называется, от звонка до звонка. Не только как свидетелю, но и зачастую как активному участнику многих исторически значимых событий, ему есть что рассказать, и он рассказывает о них естественно, искренне, не скрывая своих эмоций и своих чувств. Его могут упрекнуть в излишней, как покажется, субъективности оценок известных деятелей, оставивших свой след в истории, а также целого ряда фактов, будто бы уже устоявшихся и неопровержимых. Но он, автор, имеет право на свой взгляд, на выражение собственной жизненной позиции. Тем и интересна эта книга.

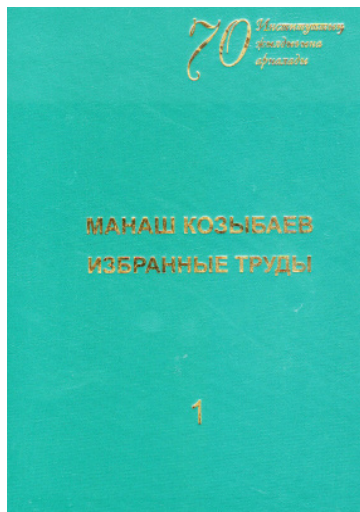
Сатылым бағасы - 2200 теңге

рассказать, и он рассказывает о них естественно, искренне, не скрывая своих эмоций и своих чувств. Его могут упрекнуть в излишней, как покажется, субъективности оценок известных деятелей, оставивших свой след в истории, а также целого ряда фактов, будто бы уже устоявшихся и неопровержимых. Но он, автор, имеет право на свой взгляд, на выражение собственной жизненной позиции. Тем и интересна эта книга.

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5ВД)

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

ISBN 978-601-7348-98-4

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:
к.и.н., доцент З.М. Толенова

Козыбаев М.К. К 59 Избранные труды. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015.

ISBN 978-601-7348-99-1 Т. 1.-456 с.

ISBN 978-601-7849-00-9

Монография выдающегося ученого и организатора науки, академика Национальной академии наук Республики Казахстан М.М. Козыбаева посвящена истории республики периода Великой Отечественной войны Советского Союза. В ней на основе новых, в 60-70 гг. XX в. во многом закрытых и недоступных большинству исследователей материалов впервые воссоздана история Казахстана военного времени. Материалы и содержание книги свидетельствуют о самоотверженной героической истории казахского народа, казахстанцев в тылу, связи фронта и тыла.

Фон, сопутствующий содержанию и концептуальным основам монографии, является свидетельством того времени, когда вся жизнь советского государства и общества регулировалась организационными и идеологическими установками КПСС.

Книга предназначена массовому читателю, в особенности тем, кто интересуется эволюцией отечественной историографии советского периода.

УДК 355/359

ББК 63.3 (5Каз) 622.78

ISBN 978-601-7849-00-9 - (Т. 1)

ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Қаз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:

к.и.н., доцент З.М. Толенова

К 59 **Козыбаев М.К.** Избранные труды. В двух томах. -

Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. Т. 2. - 304 с.

ISBN 978-601-7348-99-1

ISBN 978-601-7849-00-9

В монографию включены исследования, выполненные после 1985 г. В них прослеживаются традиционные проблемы истории Казахстана с точки зрения новых подходов. Значительную часть занимают материалы, посвященные участию народов Казахстана и других республик в Великой Отечественной войне. Рассматриваются также проблемы, связанные с присоединением Казахстана к России, Октябрьской революцией, гражданской войной, коллективизацией, индустриализацией и т. д.

Для историков, преподавателей и студентов вузов, пропагандистов.
УДК 355/359

ББК 63.3 (5Қаз) 622.78

Сатылым бағасы - 2500 теңге

601-7348-99-1 - (общ)

ISBN 978-601-7849-01-6 - (Т. 2)

©Козыбаев М.К., 1991 © Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
А92

*Кітап Қазақ хандығының 550-жылдығына орай Алматы қаласы
Мәдениет басқармасының тапсырысымен жарық көрді*

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), А.О. Қырықбаев,
Ғ. Өтелбайұлы, Е.Қ. Әуезов, А.Ж. Сыдықов, С.Ө. Смагулова, К.Ө.
Торланбаева, Қ. Өскенбай, А.П. Ермұхамедова

Пікір жазғандар:

ҚР ҰҒА академигі, профессор Б.Е. Көмеков,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор А.И. Исин

Атыгаев Н.Ә.

А 92 Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер / Н.Ә. Атыгаев.

– Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 бет + 16 бет суретті
жапсырма.

ISBN 978-601-7849-05-4

Сатылым бағасы - 2500 теңге

Кітап қазақ халқының ортағасырлық ұлттық мемлекеті – Қазақ хандығының тарихына арналып, оның құрылуының 550-жылдығына орай шығып отыр. Бес бөлімнен тұратын еңбекте қазақ даласында XV-XVII ғғ. салтанат құрған Қазақ хандығы тарихының түрлі ғылыми мәселелері қарастырылады. Бірінші бөлім Қазақ хандығы бойынша дерек көздерді зерттеуге, екінші бөлім хандықтың саяси тарихы мен зерттеу методологиясына, үшінші бөлім қазақ мемлекетін басқарған тарихи тұлғаларға, төртінші бөлім Қазақ хандығының әлемдік тарихтағы үдерістегі рөліне арналған, соңғы бөлімде автордың ғылыми рецензиялары берілген.

Басылым кәсіби тарихшылар мен ортағасырлық Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған.

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7849-05-4

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015
© Атыгаев Н.Ә., 2015

УДК 355/359 (063)
ББК 63.3 (2) 622.78
Т 53

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесімен ұсынылды

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (бас редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев,
Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (главный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, А.А. Джунисбаев

Т53 «Токтағали Жанкелдин: мемлекет қайраткері, ғалым,
майдангер-жазушы»

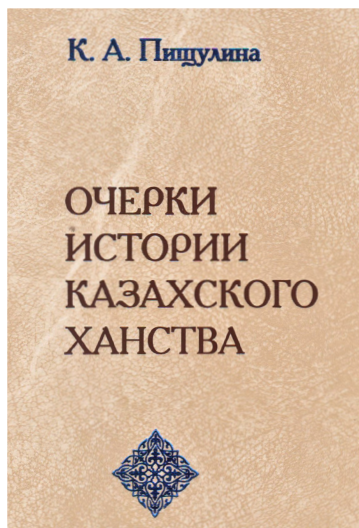
көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым. Токтағали
Жанкелдиннің 100 - жылдық мерейтойына арналған Халықар. ғыл.-
тәжір. конф. мат-ры (Алматы қ., 28 сәуір 2016 ж.) = «Токтағали
Жангельдин: государственный деятель, ученый, фронтовик-
партизан»: мат-лы Междунар. науч.-прак. конф., посвященной 100-
лет. юбилею видного общественного и государственного деятеля,

ученого Токтағали Жангельдина (г. Алматы, 28 апреля 2016 г.) / Ред. А.Ә. Жүнісбаев. - Алматы: Ш.Ш.
Уәлиханов ат. Тарих және этнология ин-ты, 2016. - 100 б. / қазақша, орысша.
978-601-7342-17-3

Жинаққа қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, майдангер-жазушы Токтағали Жанкелдиннің өмірі мен қызметіне, ғылыми және шығармашылық мұрасына арналған ғылыми баяндамалар, ол туралы замандастары мен ұрпақтарының естеліктері, 1941-1945 жылдардағы Кеңес Одағының Ілғы Отан соғысы тарихының жекелеген мәселелеріне қатысты ғылыми мақалалар енді.

В сборник вошли научные доклады, посвященные жизни и деятельности, научному и творческому наследию Токтағали Жангельдина, воспоминания о нем и его супруге, научные статьи, освещающие некоторые проблемы истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, 2016 © Алматы қаласының әкімдігі, 2016

УДК94(574)
ББК63.3(5Каз)
П36

Утверждено к печати
Институтом истории и этнологии
им. Ч. Ч. Валиханова

Автор вступительной статьи, составитель:
кандидат исторических наук
К. З. Ускенбай

Научные редакторы:
кандидат исторических наук, доцент З. А. Джандосова
кандидат исторических наук К. З. Ускенбай

Пищулина К. А.

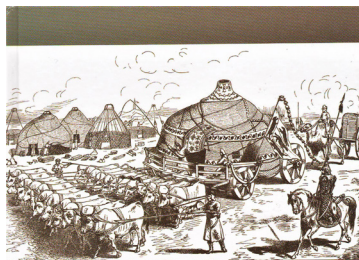
Очерки истории Казахского ханства. Сборник статей. - Алма-
ты: Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2016. - 350 с.
ISBN 978-601-7342-14-2

Настоящее издание – это сборник статей известного казах-
станского историка, востоковеда и медиевиста, кандидата истори-
ческих наук Клавдии Антоновны Пищулиной, опубликованных в
разные годы. Исследования, охватывающие вопросы истории ка-
захской государственности позднего средневековья XIV-XVII вв.,
не потеряли своей актуальности и в наши дни. В книге представ-

лены подробные исследования по истории присырдарьинских городов и их значению в истории Казахского ханства; письменные восточные источники, историография Казахского ханства, Могулистана, Могульского государства.

Книга предназначена историкам, востоковедам, преподавателям школ и вузов, студентам, аспирантам и всем, кто интересуется историческим прошлым Казахстана и Центральной Азии.

© Пищулина К.А., 2016
© Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2016
© Ускенбай К.З., авт. вступ. ст., 2016

ӘОЖ94(574)(063)
КБЖ 63.3(5 каз)
Е 33

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов - т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА мүше-корр.,
Н.Ә. Атығаев - т.ғ.к., доц.,

К.Ө. Торланбаева - т.ғ.д., Қ. Өскенбай - т.ғ.к.,
М. Морякова

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов - Д.И.Н., проф., чл.-корр.
НАН РК, Н.А. Атығаев - к.и.н., доц.,
К.У. Торланбаева - д.и.н., К. Ускенбай - к.и.н.,
М. Морякова

ЕЖЕЛГІ, ОРТАҒАСЫР ЖӘНЕ ЖАҢА КЕЗЕҢДЕГІ
ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ІРГЕЛЕС ЕЛДЕР
ТАРИХЫНДАҒЫ БІЛІК ИНСТИТУТЫНЫҢ
ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдары

ЭВОЛЮЦИЯ
ИНСТИТУТА ВЛАСТИ В ДРЕВНЕЙ,
СРЕДНЕВЕКОВОЙ И НОВОЙ ИСТОРИИ
КАЗАХСТАНА И СОПРЕДЕЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ
Материалы Международной
научно-теоретической конференции

Сатылым бағасы - 2500 теңге

және іргелес елдер тарихындағы билік институтының эволюциясы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция катысушыларының баяндамалары мен хабарламалары ұсынылған.

Жинақ материалдарында Қазақстан және шекаралас мемлекеттердің ежелгі, орта ғасыр және жаңа замандағы билік институты эволюциясының әр түрлі көріністері баяндалады.

Бұл жинақ ғылыми қызметкерлерге, тарих оқытушыларына, аспиранттар мен магистранттарға арналған.

В издании представлены доклады и сообщения участников международной научно-теоретической конференции «Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств», состоявшейся в Алматы 2 июня 2016 г.

В материалах сборника освещаются различные аспекты эволюции института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств.

Издание предназначено для научных работников, преподавателей истории, аспирантов и магистрантов.

Е 33 Ежелгі, орта ғасырлар және жаңа замандағы Қазақстан және іргелес елдер тарихындағы билік институтының эволюциясы: Халықар. ғыл.- теор. конф. мат-ры = Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств: Мат-лы междунар. науч.-теоретич. конф., Алматы қ., 2 маусым 2016 жыл. - Алматы: Тарих және этнология институты, 2016. - 272 б. - қазақша, орысша.

Басылымда 2016 жылы 2 маусым күні Алматы қаласында өткізілген «Ежелгі, орта ғасырлар және жаңа замандағы Қазақстан

ISBN 978-601-7342-15-9

© Тарих және этнология ин-ты, 2016 © Мақала авторлары, 2016

Басуға 19.09. 2017 қол қойылды
Шартты баспа табағы –13
Офсеттік басылым
Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28